

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ BİLİM DALI**

**XII.-XIII. YÜZYILLARDA MATURİDİLİĞİN İRAK,
SURİYE VE ANADOLU'DA YAYILIŞI**

İSMAİL ÇEVİK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN:
PROF. DR. SİDDİK KORKMAZ**

KONYA-2019

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	--

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	İsmail ÇEVİK
	Numarası	108106051013
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri/İslam Mezhepleri Tarihi
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Sıddık KORKMAZ
	Tezin Adı	XII.-XIII. YÜZYILLARDA MATURİDİLİĞİN İRAK, SURİYE VE ANADOLU'DA YAYILIŞI

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan XII.-XIII. Yüzyıllarda Maturidiliğin Irak, Suriye ve Anadolu'da Yayılışı başlıklı bu çalışma 27/06/2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Prof. Dr.	Sıddık KORKMAZ	
2	Doç. Dr.	Doğan KAPLAN	
3	Doç. Dr.	Osman Zahid ÇİFÇİ	

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	---

Öğrencinin	Adı Soyadı	İsmail ÇEVİK		
	Numarası	108106051013		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri/İslam Mezhepleri Tarihi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	XII.-XIII. YÜZYILLARDA MATURİDİLİĞİN İRAK, SURİYE VE ANADOLU'DA YAYILIŞI			

Bilimsel Etik Sayfası

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

i. Çevik

İsmail ÇEVİK

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN KONYA ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	--

Öğrencinin	Adı Soyadı	İsmail ÇEVİK		
	Numarası	108106051013		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı İslam Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Sıddık KORKMAZ		
Tezin Adı	XII.-XIII. YÜZYILLARDA MATURİDİLİĞİN İRAK, SURİYE VE ANADOLU'DA YAYILIŞI			

ÖZET

İtikadî İslam Mezhepleri arasında yer alan Mâturîdîlik, Ebu Mansur el-Mâturîdî'nin (ö. 333/944) fikirleri çerçevesinde X. yüzyılda, Orta Asya'da ortaya çıkmış bölgedeki Hanefi Türkler arasında yayılmıştır. İlerleyen süreçte bölgedeki Müslüman Türk devletlerinin desteğiyle beraber söz konusu mezhep, geniş bir coğrafyaya yayılma imkânı bulmuştur. Büyük Selçuklu Devleti'nin Irak, Suriye ve Anadolu bölgelerinde siyasi ve askeri hâkimiyet kurması, Mâturîdî geleneğinin bu bölgelere taşınmasına zemin hazırlamıştır. Büyük Selçuklular, XI. yüzyılın ortalarından itibaren egemen oldukları bölgelere, Orta Asya'dan Hanefi-Mâturîdî âlimleri getirerek onları kadılık, vaizlik, hatiplik, müderrislik ve imamlık gibi mühim görevlere tayin etmişlerdir. Bu durum Maturidiliğinin Irak, Suriye ve Anadolu bölgesinde yayılışına büyük katkı sağlamıştır. Büyük Selçuklulara ek olarak, Suriye'de hüküm süren Zengi'ler gibi bölgesel Türk devletleri ve Anadolu'da hâkimiyeti elinde bulunduran Anadolu Selçukluları ile Türkmen Beylikleri de Hanefi-Maturidiliğinin desteklenmesi politikasını sahiplenmişlerdir. Anadolu'nun Türkler tarafından fethedilmesi ve Müslüman yurdu haline getirilmesinden sonra faaliyete geçirilen Hanefi medreselerinde Mâturîdî âlimlerin ders vermesi Maturidiliğinin bu coğrafyada yayılışı bakımından büyük önem arz etmektedir. Orta Asya menşeli âlimlerin Irak, Suriye ve Anadolu bölgesine göçü XII ve XIII. yüzyıllarda tüm hızıyla devam etmiş, Moğol istilasının yaşandığı yıllarda daha da hızlanmıştır. Bu dönemde Doğu'dan gelerek söz konusu bölgede Maturidiliğinin yayılmasına katkı sağlayanlar arasında Alâüddin es-Semerkindî (ö. 539/1144), Burhâneddin el Belhî (ö. 548/1153), Alâüddin el-Kâsânî (ö. 587/1191) ve Ahmed b. Muhammed el-Gaznevî (ö.593/1196-7) gibi âlimlerin ismi ön plana çıkmaktadır. Çalışmamızda XII. ve XIII. yüzyıllarda Orta Asya'dan Irak, Suriye ve Anadolu bölgesine göç eden Hanefi-Maturidi âlimlerin ortaya koydukları yoğun çabalar neticesinde söz konusu bölgede Maturidiliğinin yayılış serüvenini tüm yönleriyle ele almaya çalıştık.

Anahtar kelimeler: Mâturîdîlik, Anadolu, Irak, Suriye, Büyük Selçuklu Devleti, Yüzyıl.

Author's	Name and Surname	İsmail ÇEVİK		
	Student Number	108106051013		
	Department	Temel İslam Bilimleri/İslam Mezhepleri Tarihi		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Prof. Dr. Sıddık KORKMAZ		
Title of the Thesis/Dissertation	SPREAD OF MATURIDISM IN IRAQ, SRYIA AND ANATOLIA IN THE PERIOD OF XII. AND XIII. AGES			

ABSTRACT

Maturidism, which is among the Theological Sects of Islam, emerged in the X century in Central Asia within the framework of the ideas of Abu Mansur al-Mâturîdî (d. 333/944) and spread among the Hanafi Turks in the region. In the following times, with the support of the Muslim Turkish States in the region, this sect has had the opportunity to spread to a wide geographical region. The political and military dominance of the Great Seljuk State in Iraq, Syria and Anatolia has prepared the grounds for the transfer of the Mâturî tradition to these regions. Great Seljuks, from the middle of the XI century, brought the Hanafi-Mâturîd scholars from the Central Asia to the regions they ruled, and appointed them to the important positions such as qadi, preacher, orator, medrese professor and imam. This situation has contributed greatly to the distribution of Maturidism in Iraq, Syria and Anatolia. In addition to the Great Seljuks; the regional Turkish states such as the Zengi in Syria, the Anatolian Seljuks who held the rule of Anatolia, and the Turkmen Principalities also adopted the policy of supporting the Hanafi-Maturidism. The teaching activities of the Maturidi scholars in the Hanafi schools, which were put into operation after the conquest of Anatolia by the Turks and turned into a Muslim country, had great importance in terms of the spread of Maturidism in this geography. Migration of Central Asian scholars to Iraq, Syria and Anatolia continued at full speed in the XII and XIII centuries and it was accelerated during the Mongol invasion. In this period, the name of the scholars like Alâüddin es-Samarkandi (d. 539/1144), Al-Da'addin al-Qaykhiid (d. 548/1153), Alâüddin al-Kâshani (d. 587/1191) and Ahmad b. Muhammad al-Ghaznawi (d.593 / 1196-7) came forward among those who contributed to the spread of Maturidism in the region. In our study, we tried to adress with all aspects of the spreading of Maturidism in the region as a result of the intense efforts of Hanafi-Maturidi scholars who migrated from Central Asia to Iraq, Syria and Anatolia in the XII and XIII centuries.

Keywords: Maturidism, Anatolia, Iraq, Syria, Great Seljuk State, century.

İÇİNDEKİLER

Tez Kabul Formu	i
Bilimsel Etik Sayfası	ii
Özet	iii
Abstract	iv
İçindekiler	v
Kısaltmalar	vi
Önsöz	vii

Giriş	1
A. Araştırma Konusu ve Problemi	1
B. Araştırmanın Önemi ve Amacı	4
C. Araştırmanın Metodu	5
D. Araştırmanın Kaynakları	8

BİRİNCİ BÖLÜM

MÂTURÎDİLİĞİN ORTAYA ÇIKIŞI VE KURUMSALLAŞMA SÜRECİ

1. Türklerin İslam'la Tanışmaları ve Mâturîdilikten Önce Horasan'daki Dini Durum ..	14
2. Türkler Arasında Yayılan Mezhepler ve Türk Devletlerinin Bu Konudaki Etkileri ..	19
3. Mâturîdiliğin Ortaya Çıkışı ve Kurumsallaşma Süreci	32

İKİNCİ BÖLÜM

MÂTURÎDİLİĞİN IRAK VE SURİYE'DE YAYILIŞI

1. Türklerin Bölgede Siyasi Söz Sahibi Olmaları	46
2. Hanefi-Mâturîdî Âlimlerin Orta Asya'dan Ortadoğu'ya Göçü	52
3. Bölgede Hanefi-Mâturîdî Medreselerin Kurulması	64
4. Kadılık Makamlarına Hanefi-Mâturîdî Âlimlerin Getirilmesi	71
5. Bölgedeki Hanefi-Mâturîdî Âlimlerin Ortaya Koyduğu Eserler	73
6. Bölgede Hanefi-Mâturîdîler İle Diğer Mezhepler Arasında Yaşanan Çekişmeler	75

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MÂTURÎDİLİĞİN ANADOLU'DA YAYILIŞI

1. Anadolu'nun Müslümanlar Tarafından Fethedilmesi	81
2. İslam Dininin Anadolu'da Yayılma Süreci	84
3. Sünniliğin Anadolu'da Yayılışı	87
4. Anadolu'da Mâturîdiliğin Benimsenmesi	90
5. Anadolu'ya Gelen Hanefi-Mâturîdî Âlimler	94
6. Anadolu'da Kurulan Hanefi-Mâturîdî Medreseler	99
7. Kadılık Makamlarına Hanefi-Mâturîdîlerin Atanması	108
8. Anadolu'da Yaşanan Mezhep Çekişmeleri	110

SONUÇ	114
KAYNAKÇA	117
ÖZGEÇMİŞ	135

KISALTMALAR LİSTESİ

ATAÜ.	Atatürk Üniversitesi
AÜ.	Ankara Üniversitesi
AÜİFD.	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
AÜDTCF	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
Bilig	Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi
Bkz.	Bakınız
CÜİFD.	Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
ÇÜİFD	Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
DİA.	Diyanet İslam Ansiklopedisi (Türkiye Diyanet Vakfı)
Edit.	Editör
EÜ.	Erciyes Üniversitesi
FÜ.	Fırat Üniversitesi
GÜ.	Gazi Üniversitesi
GÜÇİFD	Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi
HÜ.	Hacettepe Üniversitesi
Haz.	Hazırlayan
İÜİFD	İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
İÜ.	İstanbul Üniversitesi
İÜEF	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İÜİFD	İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
İFD.	İlahiyat Fakültesi Dergisi
KB.	Kültür Bakanlığı
KTB.	Kültür ve Turizm Bakanlığı
MEB.	Milli Eğitim Bakanlığı
OMÜİFD	Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
ö.	Ölüm tarihi
S.	Sayı
SKÜ.	Sakarya Üniversitesi
SÜ.	Selçuk Üniversitesi
SÜİFD	Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
SBE.	Sosyal Bilimler Enstitüsü
s.	Sayfa
ss.	Sayfa sayısı
TDV.	Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	Tahkik
ty.	Tarih yok
TTK.	Türk Tarih Kurumu
UÜİFD	Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Yay.	Yayınevi
YT.	Yeni Türkiye

ÖNSÖZ

Din, insanlığın ilk anından bu yana var olan bir olgudur. Günümüze kadar herhangi bir inanca veya kutsala sahip olmayan mücerret bir topluma rastlanmamıştır. Yeryüzündeki dinler, insanlığa hitap ederler ve kendileri insanoğluna normlar belirlerken, insanoğlu da birçok değişkenin rol aldığı bir süreç neticesinde söz konusu dinlerin anlaşılma biçimine etki eder. İnsanlığın dünya ve ahiret saadetine erişebilmesi için gönderilen son din İslam'ın, itikadî ve ameli bakımdan muhtelif mezhepleri içinde barındırdığı bilinmektedir. Söz konusu mezheplerin ortaya çıkış ve kurumsallaşma süreçleri birbirinden farklılık arz etmekle beraber, hepsinin ortak noktası insan faktörü olarak karşımıza çıkmaktadır. Toplumların karakteristik özellikleri, yaşam tarzları, eğitim düzeyleri, ekonomik durumları, geçmişten gelen tarihi benlikleri ve hayata bakış açıları gibi hususlar, muhatap oldukları dinin hangi ekolünü benimseyeceklerinde etki ettiği gibi, bir dini kabul ettikten sonra o dinin içinde yeni akımların zuhur etmesine sebebiyet verebilmektedir. Kimi zaman da din ile toplum arasında karşılıklı bir etkileşim ortaya çıkmakta ve söz konusu din ile muhatap olduğu toplum arasında kuvvetli bir bağ kurulmaktadır.

İslam dini de kendinden önceki dinler gibi tarihi bir süreç içinde inanç ve amel bakımından fırkalara ayrılmış ve adına mezhep dediğimiz itikadî-siyasi veya ameli akımlar meydana gelmiştir. Bu akımlar arasında Sünnilik en fazla müntesibe sahip mezhep olmuş ve merkezi bir durum arz etmiştir. Sünniliğin alt kolları olarak ise Selefiyye, Hadis Taraftarları, Eş'ârîlik ve Mâturîdîlik gibi itikadî mezhepler ortaya çıkmıştır.

Mâturîdîlik, adına nisbet edildiği İmam Mansur el-Mâturîdî'nin yaşadığı Semerkand'da neşvünema etmiş ve sonrasında Mâverâünnehir ve Horasandaki Türkler arasında yayılmıştır. Mâturîdîliğin zuhur ettiği Orta Asya'daki Müslüman devletlerin, Hanefiliği resmi mezhep olarak görmesi, Mâturîdîliğin de kısa süre içinde Hanefiliğin itikadî boyutu olarak kabullenilmesine zemin hazırlamıştır. Mâturîdîlik, Samaniler, Karahanlılar, Gazneliler ve Selçuklular zamanında Orta Asya'da yayılmış ve Selçukluların Irak ve Suriye'de siyasi-askeri hâkimiyet kurmasıyla birlikte söz konusu bölgeye doğru genişleme imkânı bulmuştur. Hanefi-

Mâturîdîliği benimseyen Selçuklu iktidarı, egemen olduğu topraklara Orta Asya'da yetişmiş Mâturîdî âlimleri getirmiş ve onları kadı, vaiz, imam, hatip ve müderris olarak görevlendirmiştir. Ayrıca Hanefî mezhebine müntesip âlimlerin ders verip talebe okutacakları seçkin medreseler açmışlardır.

Malazgirt Zaferiyle beraber Anadolu'nun kapıları sonuna kadar Müslüman Türk ordularına açılmış ve söz konusu bölgenin büyük bir kısmı böylece fethedilmiştir. Anadolu'nun fethedilmesiyle beraber Orta Asya'dan bu bölgeye yaklaşık iki yüzyıl sürececek bir göç başlamış, bu göçlerle beraber Mâturîdî âlimler de Anadolu'ya intikal etmişlerdir. Anadolu'da hüküm süren Anadolu Selçuklu Devleti ve Türkmen Beylikleri de Büyük Selçukluların Hanefî-Mâturîdî mezhebini destekleme politikasını devam ettirmişler ve bölgedeki müderrislik ve kadılık gibi mühim görevlere ekseriyetle onları tayin etmişlerdir. Böylece hem Anadolu'nun Müslüman Türk yurdu haline gelmesi sağlanmış hem de Hanefî-Mâturîdî ekolü bu bölgede hâkim olmuştur. Anadolu'ya gelen Mâturîdî âlimler tarafından bu bölgede yeni bir medeniyet kurulması için gerekli ilmi ve kültürel zemin hazırlanmıştır. Ayrıca bu hususta katkı veren Sünnî mutasavvıfların varlığı da bilinmektedir.

Çalışmamızın birinci bölümünde, Türklerin İslamlaşma sürecini ve İslam dini kabul edilirken hangi mezhebi temayüllerle karşı karşıya kaldığı hususunu zikrettik. Ayrıca bu bölümde Orta Asya'daki Türklerin Mâturîdîlik dışında hangi İslam Mezhepleri ile muhatap olduğuna da değindik. Buna ek olarak Mâturîdîliğin ortaya çıkışı, kurumsallaşması ve bölgede kurulan Müslüman Türk devletlerinin mezheplere yaklaşımını da ortaya koymaya çalıştık. Bu bölümde Mâturîdîliğin Irak, Suriye ve Anadolu'ya yayılmasında büyük pay sahibi olan Selçukluların, Hanefî-Mâturîdîliğe bu denli sahip çıkmalarının nedenlerini anlayabilmek için onların Müslüman olma serüvenine detaylı bir biçimde değinmeyi gerekli gördük.

İkinci bölümde Irak ve Suriye bölgesinin, Türklerin hâkimiyeti altına girmesi ve akabinde onlar tarafından gerçekleştirilen icraatlar neticesinde Mâturîdîliğin bölgede yayılma sürecini inceledik. Bu bölümde Irak ve Suriye'ye Orta Asya'dan gelen Hanefî-Mâturîdî âlimlerin hayatlarından, bölgede açılan Hanefî medreselerden, kadılık, müderrislik ve diğer dini görevlere Hanefî-Mâturîdî âlimlerin tayin edilmesinden söz ettik. Ayrıca Mâverâünnehir kökenli âlimlerin Irak ve Suriye'ye

geldikten sonra kaleme aldıkları ilmi eserler ve yetiştirdikleri seçkin talebeler vasıtasıyla Hanefiliğin bölgedeki eski gücüne kavuşmasını ve Mâturîdîliğin tanınır hale gelmesini irdeledik.

Üçüncü bölümde, Anadolu'nun Müslüman Türkler tarafından fethedilmesi ve söz konusu bölgenin İslam yurdu haline getirilme sürecini inceledikten sonra, Hanefi-Mâturîdî âlimlerin bu bölgeye göç etmesinden bahsetmeyi yerinde bulduk. Bölgeye gelen Mâturîdî âlimlerin hayat hikâyelerine değindikten sonra, onların açılan Hanefi medreselerde müderris olarak görevlendirilmeleri ve ayrıca Konya başta olmak üzere muhtelif şehirlere kadı olarak tayin edilmelerini araştırdık. Anadolu'da Selçuklular ve beylikler tarafından faaliyete geçirilen medreselerin, bölgedeki mezhebi temayüle olan etkilerini inceledik. Söz konusu dönemde Anadolu'nun bir yandan Türk-İslam yurdu haline dönüştürülmesini, diğer taraftan ise Hanefi-Mâturîdî geleneğin bu topraklarda yerleşmesi ve çağının ötesinde bir medeniyet zuhur etmesine olan katkılarını inceledik.

Çalışmamın her aşamasında beni yönlendiren ve desteğini esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Sıddık Korkmaz'a, çalışmalarım esnasında her türlü fedakârlığı gösteren eşime ve çocuklarıma teşekkürü bir borç bilirim.

İsmail ÇEVİK

GİRİŞ

A. Araştırma Konusu ve Problemi

Mâturîdîlik, hali hazırda Müslümanlar arasında en fazla müntesibi bulunan îtikadî İslam Mezleplerinden bir tanesidir. Bunun yanında ülkemizdeki ve diğer coğrafyalardaki Müslüman Türklerin büyük çoğunluğu da söz konusu mezhebe bağlıdır. Bu bakımdan günümüz Türk İslam dünyasının ve özellikle de Anadolu insanının din algısını doğru anlayabilmek için Mâturîdîliğin ortaya çıkışı, kurumsallaşması ve yeryüzünün muhtelif bölgelerine yayılması sürecinin iyi incelenmesi büyük önem arz etmektedir. Biz bu çalışmamızda söz konusu mezhebin XII.-XIII. yüzyıllarda Irak, Suriye ve Anadolu'da yayılışını ve buna ortam hazırlayan etkenleri incelemeye çalışacağız.

Çalışmamızda öncelikle Mâturîdîliğin hangi şartlarda ortaya çıktığının anlaşılabilmesi açısından, söz konusu mezhebin zuhur ettiği bölge halkının, Müslüman olma serüveninden detaylı bir biçimde söz etmeyi yerinde bulduk. Mâturîdîliğin ortaya çıktığı Mâverâünnehir bölgesinde, ilk zamanlardan itibaren Hanefi mezhebinin etkili olduğu bilinmektedir. Buna ek olarak bölgede hüküm süren devletler de mütemadiyen Hanefi mezhebi üzere amel etmişler ve bu mezhebin benimsenip yayılması için de ellerinden gelen her türlü desteği vermekten geri durmamışlardır. Durum böyle olunca Mâverâünnehir ve Horasan bölgesinde Hanefilik oldukça sıkı bir biçimde bölge halkı tarafından sahiplenilmiştir.

Orta Asya'da, Hanefiliğin hem fıkhi hem de îtikadî olarak benimsenmesi dışında Mürcîilik, Mutezile, Şâfîlik ve kısmen de Şîilik etkili olmuştur. Mâturîdîliğin ortaya çıkmasından önce Müslüman Türklerin bir kısmı hem îtikadî hem de ameli olarak Hanefiliği benimsemişlerdir. Bunun yanında Ebu Hanifeyle ilişkilendirilen Mürcîilik de bölgede oldukça taraftar toplamış ancak, sonraki zaman dilimlerinde sözü geçen her iki grup da îtikadî olarak Mâturîdîliği, ameli olarak da Hanefiliği benimseyecek şekilde evrilmişlerdir. Konumuzla ilgisi olması bakımından Mâturîdîliğin ortaya çıkmasından önce ve sonra, Orta Asya'da varlık gösteren îtikadî mezheplerden çalışmamızın muhtelif yerlerinde söz etmeyi uygun bulduk. Ayrıca çalışmamızda, Türklerin İslam dinine girmeden önce mensup olduğu inanç yapıları

ve bu hususun İslamlaşmadan sonraki tezahürleri üzerinde de durulmuştur. Nitekim Türklerin İslamlaşmadan önceki inanç yapılarının, inandıkları kutsalların ve yaşam tarzlarının, Müslüman olduktan sonra hangi mezhebi temayüle sahip olacakları hususuna etki ettiği bir gerçektir.

Mâtürîdîlik, Orta Asya'daki Türkler arasında kabul gördükten sonra Hanefî-Mâtürîdî âlimlerin Batı'ya doğru göçüyle beraber, İran, Irak, Suriye, Mısır ve Anadolu'da yayılmaya başlamıştır. Maturidiliğin, ortaya çıkışı ve Orta Asya'da yayılışı, bölgede hüküm süren Samaniler, Karahanlılar, Gazneliler, Harzemşahlar ve Selçuklular'ın büyük destekleriyle mümkün olmuştur. Ancak söz konusu devletler içinde Büyük Selçuklu Devleti'nin bizim çalışmamız açısından ayrı bir önemi bulunmaktadır. Bunun sebebi, Mâtürîdîliğin, Anadolu, Irak ve Suriye'deki yayılışında, söz konusu devletin, uygun ortamı hazırlaması ve Maturidiliği devletin resmi mezhebi olarak görmüş olmasıdır. Selçuklular, hâkimiyet sahalarını Anadolu, Irak ve Suriye bölgelerine doğru genişlettiklerinde, bu bölgelerdeki kadılık, vaizlik, hatiplik ve müderrislik gibi mühim görevlere, Orta Asya menşeli Hanefî-Mâtürîdî âlimleri tayin ederek, Mâtürîdîliğin buralarda yayılmasına zemin hazırlamışlardır.

Orta Asya'dan Batı'ya doğru göç eden Hanefî-Mâtürîdî âlimler, yurt edindikleri yeni yerleşim yerlerinde aldıkları görevler ve yetkiler vasıtasıyla Mâtürîdîliğin tanıtılmasına ve yayılmasına vesile olmuşlardır. Özellikle Anadolu, Irak ve Suriye bölgesinde faaliyet gösteren medreselere, Horasan ve Mâverâunnehir'de yetişmiş Mâtürîdî âlimlerin tayin edilmesi, Mâtürîdîliğin bölgedeki yayılışı bakımından adeta bir dönüm noktası mesabesinde dir. Nitekim Mâtürîdî âlimler, medreselerde verdikleri dersler, yetiştirdikleri seçkin talebeler ve kaleme aldıkları kıymetli eserlerle, Mâtürîdîliğin bu bölgede yayılmasında öncü olma payesini elde etmişlerdir.

Anadolu'nun Türkler tarafından fethedilmesi ve bu bölgenin Müslüman yurdu haline getirilmesi süreci de çalışmamızda önem arz etmektedir. Anadolu'nun Türkleşmesi ve bu bölgede İslam dininin hâkim hale gelmesi birbirine paralel iki süreç halinde gerçekleşmiştir. Malazgirt Zaferi'nden önce Anadolu'ya doğru başlayan Türk akınları, Malazgirt Zaferi'nden sonra sistemli bir fetih ve göç politikasına dönüşmüş; neticede Anadolu, kısa denecek bir süreçten sonra

Türkleşmiş ve Müslüman yurdu haline gelmiştir. Anadolu'nun Türkler tarafından vatan haline getirilme süreci, burada hâkim olacak mezhebi de belirlemiştir. Nitekim Anadolu'nun fethedilmesini, Hanefi-Mâturîdî bağlılıkla nam salmış olan Büyük Selçukluların devamı niteliğindeki Anadolu Selçukluları ve Türk Beylikleri sağlamıştır. Büyük Selçukluların, Irak ve Suriye'de gerçekleştirdiği Hanefi-Mâturîdîliğin desteklenmesi politikası, Anadolu'da da uygulanmıştır. Söz konusu bölgede hâkimiyet kuran Danişmendliler (1071-1177), Saltuklular (1080-1201), Mengüçlüler (1080-1277), Sökmenliler (Ahlatşahlar) (1100-1207), Artuklular (1102-1408), İnançoğulları (1261-1368), Menteşeoğulları (1280-1424), Candaroğulları (1292-1461), Karesioğulları (1297-1360), Karamanoğulları (1256-1483), Germiyanogulları (1300-1429) ve Anadolu Selçukluları, Sünniliği benimsemiş idarecilerden müteşekkildiler. Bu bakımdan Anadolu'da fethedilen yerleşim yerlerinde medreseler, camiler ve diğer dini kurumlar faaliyete geçirilmiş ve buralarda görev alacak kişiler de Sünni âlimler arasından seçilmiştir. Anadolu'da kısmen Şafii mezhebi de varlık göstermiş, ancak kadılık, müderrislik, vaizlik, hatiplik, imamlik gibi mühim görevlere ekseriyetle Orta Asya menşeli Hanefi-Mâturîdî şahsiyetler tayin edilmiştir. Buna rağmen Şafii âlimlerin de zaman zaman bu görevlere getirildikleri olmuştur.

Anadolu Selçuklu idarecileri ve Beyliklerin yöneticileri, dini bakımdan bir hoşgörü ortamı oluşturmuşlardır. Gayri müslim tebaaya karşı da adaletle hükmedilmiş ve onlara kendi dini vecibelerini yerine getirmeleri bakımından her türlü kolaylık sağlanmıştır. Tüm bunların neticesinde Anadolu'da hem İslamiyet yayılmış, hem de Mâturîdîlik bu bölgedeki en güçlü mezhebi olma özelliğini kazanmıştır.

Çalışmamızda, Türklerin İslam dinini kabul etme sürecini, Mâturîdîliğin ortaya çıkışını ve kurumsallaşmasını zikrettikten sonra, söz konusu mezhebin XII ve XIII. yüzyıllarda, Irak, Suriye ve Anadolu'da yayılışını inceleyeceğiz. Hiç şüphesiz söz konusu bölgelerde Mâturîdîliğin yayılışında, bu bölgede siyasi ve askeri gücü eline geçiren Büyük Selçuklu Devleti'nin ve onlara bağlı olarak kurulan bölgesel devletlerin büyük katkısı olmuştur. Zikredilen devletlerin uyguladığı politikaların bir sonucu olarak Mâverâünnehir ve Horasan havzasından çok sayıda seçkin Mâturîdî

âlim bu bölgelere gelmiş ve ilmi birikimlerini buralara taşımışlardır. Tüm bunların neticesinde Irak, Suriye ve Anadolu bölgesinin İslam anlayışının şekillenmesinde, Mâturîdîliğin büyük rolü olmuştur.

B. Araştırmanın Önemi ve Amacı

İslam âleminin en fazla müntesibe sahip îtikadî mezheplerinden birisi olan Mâturîdîliğin, Anadolu, Irak ve Suriye’de yayılış sürecini incelemek, günümüz Anadolu insanının hâlihazırdaki inanç dünyasının iyi anlaşılabilmesi için büyük önem arz etmektedir. Çalışmamızın amaçlarından biri, XII. ve XIII. yüzyıllarda Orta Asya’dan Batı’daki İslam topraklarına gelerek Irak, Suriye ve Anadolu’da Mâturîdîliğin yayılmasına vesile olan âlimlerin, söz konusu bölgedeki ve özellikle de Anadolu’daki İslam anlayışına olan etkilerini ortaya koymaktır. Mâturîdîliğin Irak ve Suriye bölgelerine taşınmasıyla beraber, bölgedeki eski gücünü kaybeden Hanefilik de yeniden güç kazanmıştır. Ayrıca Irak ve Suriye’de Selçukluların hâkimiyet kurmasından hemen önceki zaman diliminde oldukça etkili bir Şîi-Fatimî varlığı söz konusudur. Fatimîler, Mısır’da egemenlik sağladıktan sonra Suriye ve Irak üzerinde de etkili olmuşlardır. Ayrıca Fatimîler, Bağdat’taki Abbasi Halifesinin üzerinde de askeri vesayet kurmuş ve halifeyi adeta etkisiz hale getirmişlerdir. Dolayısıyla Selçukluların ve onların temsil ettiği Hanefi-Mâturîdîliğin Irak ve Suriye bölgesine gelmesinden önceki süreçte, Sünni dünya üzerinde önemli bir Şii-Bâtını baskı olduğu aşikârdır. Bâtınilerin ve müfrit Şiiilerin, Sünni İslam dünyası üzerindeki askeri ve idari tahakkümü Selçuklular tarafından kaldırılmıştır. Bâtınilerin îtikadî etkileri ise Orta Asya’dan gelen Hanefi-Mâturîdî âlimlerin çalışmaları neticesinde etkisiz hale getirilmiştir. Söz konusu bölgede Mâturîdîliğin yayılışıyla beraber Şii-Bâtını etkiler kırılmış, ilmi üstünlük de tekrar Sünnilerin eline geçmiştir. Bu bakımdan Mâturîdîliğin, Irak ve Suriye bölgesine taşınma sürecinin incelenmesi ehemmiyet arz etmektedir.

Toplumların inanç dünyaları uzun yıllar içerisinde şekillenir. Tarihi süreçleri göz önünde bulundurmadan bir medeniyetin inanç dünyasını anlamlandırmak mümkün değildir. Bu çalışmamızdaki amacımız, müslüman Türklerin İslam anlayışını ve inanç dünyasını tarihi köklerine inerek anlamaya çalışmak olacaktır. Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçukluları zamanında Anadolu, Irak, Suriye ve

Mısır gibi yerlerde hâkim olan Eşarilik, Mutezile, İsmaililik ve Şia inancı, yerini Mâturîdî düşünce yapısına bırakmaya başlamıştır. Buna ortam hazırlayan en büyük etken Türklerin bu bölgelerde hâkimiyeti ele almaları ve şehirlerdeki medrese, cami, kütüphane ve en önemlisi de kadılık gibi kurumlara orta asyadan Mâturîdî hocalar getirerek görevlendirmiş olmalarıdır. Amaçlarımızdan bir tanesi de Hanefi Mâturîdîliğin XII. ve XIII. yüzyıllarda Anadolu'da yayılmasını incelemek ve Mâturîdîliğin Anadolu'da ortaya çıkan İslam anlayışı üzerindeki etkilerini ortaya koymaktır.

Müslüman Türklerin Anadolu'ya yerleşmesi ve akabinde gelişen süreç neticesinde bölgede yeni bir medeniyet zuhur etmiştir. Ortaya çıkan Türk İslam medeniyeti uzunca bir dönem tüm dünyayı etkisi altına almıştır. Mâturîdîlik, Anadolu'da kurulan İslam medeniyetinin fikri altyapısının oluşmasında başat rol oynamıştır. Özellikle Selçuklular döneminde büyük ivme kazanan Mâturîdîlik, Azerbaycan bölgesindeki Caferiler hariç tutulursa hemen hemen bütün Türklerin itikadî mezhebi haline gelmiştir. Ancak Mâturîdîliğin henüz yeterince araştırılmadığı gerçeği de önümüzde durmaktadır. Her ne kadar Cumhuriyet devriyle beraber Mâturîdîlik hususunda çok önemli çalışmalar ortaya konduysa da coğrafyamızdaki Müslümanların büyük çoğunluğu tarafından kabul edilen bu mezhebin, Anadolu'da nasıl yayıldığı ve Türklerin düşünce yapısını nasıl şekillendirdiği hususunun detaylı bir biçimde irdelenmesi gerekmektedir. Mâturîdîliğin XII ve XIII. yüzyıllardaki gelişimini inceleyerek, Anadolu'daki inanç dünyasının nasıl şekillendiğini, hangi saiklerden etkilendiğini ve ne gibi aşamalardan geçtiğini daha iyi anlama imkânı bulacağız.

C. Araştırmanın Metodu

Her bilim dalının kendi alanıyla ilgili müşahhas bir araştırma metodu bulunmaktadır. İslam Mezhepleri Tarihi de bu manada kendisine özgü bir metodolojiye sahiptir. Bu alanda yapılacak çalışmaların temelinde, Müslümanlar arasında zuhur eden görüş ayrılıklarının ne zaman ve hangi şartlar altında, nerede ve kimler tarafından ortaya çıktığının incelenmesi bulunmaktadır. Ayrıca ortaya çıkan

yeni akımların kimler tarafından sahiplenildiğini, objektif ve bilimsel bir yaklaşım tarzıyla ortaya koymak da Mezhepler Tarihi'nin ilgi alına girmektedir.¹

İslam Mezhepleri Tarihi, İslamın, muhtelif zaman dilimlerinde ortaya çıkmış olan ve muhtelif coğrafyalarda yayılma imkânı bulmuş farklı anlaşılma biçimlerini incelemektedir. Bu bakımdan İslam Mezhepleri Tarihi, Müslümanlar arasında çok farklı sebeplerle zuhur eden fırkaları, mezhepleri, fikir akımlarını, dini oluşumları ve söz konusu zümrelerin ortaya çıkışı, kurumsallaşması ve yayılması hadiselerini kendine konu edinmektedir. Bu bakımdan beşeri oluşumlar diyebileceğimiz mezhep, fırka ve dini oluşumların objektif bir bakış açısıyla ve bilimsel yöntemlerle incelenmesi ve araştırılması büyük önem arz etmektedir. Söz konusu araştırmalar yapılırken, ana kaynaklardan yararlanılarak ve araştırılan dönemin şartlarını, o dönemdeki fikir ve hadise irtibatını dikkate alarak, düşünce ekollerini incelemek oldukça mühimdir.²

Mezhepler Tarihi araştırmaları yapılırken ve özellikle İslam'ın ilk dönemlerinde zuhur eden düşünce ekolleri incelenirken, elde edilen bilgilerin ana kaynaklardan elde edilmesi önemlidir. Ancak bunu yaparken o dönemde yazılan eserlerin herhangi bir mezhebi oluşumu hak, diğerlerini batıl göstermek saikiyle yazılmış olabileceği hususunu gözden kaçırmamak gerekmektedir. Nitekim Mezhepler Tarihi araştırmalarında başvurulan birçok kaynak, mezhepleri sınıflarken "73 fırka" hadisinden yola çıkmış ve bunlardan bir tanesini fırka-i naciye olarak öne sürmüştür. Bu bakımdan kaynaklardaki bilgilerin eleştirel bir bakış açısıyla ele alınması, dönemin dinamikleri göz önünde bulundurularak ve diğer kaynaklarla karşılaştırma yapılarak bir fikre ulaşılması daha sağlıklı bir durum ihtiva etmektedir.

İslam Mezhepleri Tarihi çalışmalarında fikir-hadise irtibatının göz önünde bulundurulması da önemlidir. Fikir-hadise irtibatını, ortaya çıkan bir görüşün, kendi döneminde ve sonraki zaman dilimlerinde, ictimai, dini ve siyasi olaylardaki bağlantısının tespit edilmesi olarak tanımlamak mümkündür. Müslümanlar arasında

¹ Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 1. Baskı, TDV Yay., Ankara 2000, s. 27; Hasan Onat, "Türkiyede İslam Mezhepleri Tarihinin Gelişim Sürecinde Ethem Ruhi Fığlalı'nın Yeri", *Ethem Ruhi Fığlalı'ya Armağan*, Vadi Yay., Ankara 2002, s. 236.

² Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, 1. Baskı, Dem Yay., İstanbul 2008, s. 10; Sönmez Kutlu, "İslam Mezhepleri Tarihinde Usul Sorunu", *İslami İlimlerde Metodoloji (Usul) Meselesi I*, 1. Baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005, ss. 395-396.

zuhur eden ve kendisine taraftar bulan fikirlerin bir takım sonuçları da ortaya çıkmış olmalıdır. Söz konusu fikirlere ulaşabilmek için bu fikirlerin neticesinde zuhur eden önemli olaylara bakmak, kimi zaman sağlıklı sonuçlara ulaşmamızı kolaylaştıracaktır.

İslam Mezhepleri Tarihinin inceleme alanına giren mezheplerin görüşleri, ortaya çıktığı süreç, doğurduğu sonuçlar ve ilerleyen zaman dilimlerinde meydana getirdiği hadiseler bağlamında değerlendirilmeli, söz konusu değerlendirme yapılırken zaman ve mekân irtibatı kurulmalıdır.³

Araştırmalarımız neticesinde, Mâturîdîliğin ortaya çıktığı Orta Asya'dan, Irak, Suriye ve Anadolu'ya yayılmasının, dönemin siyasi iktidarlarının desdeğini alan Hanefi-Mâturîdî âlimler eliyle gerçekleştirildiğini müşahede etmiş olduk. Dolayısıyla Mâturîdîliğin söz konusu bölgelere yayılması hususunda âlimler büyük rol üstlenmişlerdir. Bu âlimler geldikleri bölgede, kadılık, müderrislik ve diğer dini görevleri yapmanın yanı sıra önemli eserler telif ederek Mâturîdîliğin yayılmasına katkı sağlamışlardır. Ancak söz konusu âlimlerin bu faaliyetlerini gerçekleştirirken siyasi iktidardan büyük destek aldığı ve bu destekle beraber başarıya ulaştıkları gözden kaçırılmamalıdır. Dolayısıyla söz konusu durumun, objektif bir bakış açısıyla ve bütüncül bir yaklaşımla değerlendirilmesi, doğru bilgiye ve yargıya ulaşabilmek için son derece önemlidir. Bu manada biz çalışmamızda Anadolu, Irak ve Suriye bölgesinde siyasi ve askeri hâkimiyetin, Müslüman Türklerin eline geçmesi ve söz konusu yönetimlerin Hanefi-Mâturîdîliği resmi mezhep olarak görmeleri ve desteklemeleri sürecine bir bütün halinde yaklaşmaya çalıştık.

Mâturîdîlik, farklı coğrafyalarda yayılırken sadece bir fikir hareketi olarak kalmamış, hayatın her alanına dokunan bir yapı arz etmiştir. Dolayısıyla Mâturîdîliğin yayılış sürecini incelerken, dönemin siyasi, askeri, ekonomik ve ictimai yapısını da incelemek gerektiği aşikârdır. Nitekim mezheplerin sahip olduğu fikirlerin, kendi dönemlerinde yaşanan siyasi hadiselerle bir bağınının olduğu çoğu araştırmacı tarafından kabul görmektedir.⁴

³ Kutlu, "İslam Mezhepleri Tarihinde Usul Sorunu", s. 435.

⁴ Osman Aydın, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2001, ss. 12-13.

Çalışmamızda Mâturîdîliğin ortaya çıktığı ve Orta Asya'da yayıldığı dönemin siyasi konjonktürünü de göz önünde bulundurduktan sonra, Hanefi-Mâturîdî âlimlerin Selçukluların desteğiyle beraber Irak, Suriye ve Anadolu'ya göç etmeleri ve söz konusu bölgedeki faaliyetleri neticesinde Mâturîdîliğin bu bölgede yayılmasını objektif bir yaklaşımla araştırmaya çalıştık.

D. Araştırmanın Kaynakları

Mâturîdîliğin XII. ve XIII. yüzyıllarda Anadolu, Irak ve Suriye'de yayılışını incelediğimiz çalışmamızda öncelikle söz konusu dönemin siyasi, toplumsal ve kültürel ortamını görebilmek adına genel tarih kaynaklarından ve bu dönemle ilgili yazılan eserlerden yararlanmayı gerekli gördük.⁵ Konumuz ile ilgili önemli bilgiler vermeleri bakımından İbnü'l-Adim'in *Buğyetü't-taleb fi Tarih-i Haleb*⁶ ve İbn Bibi'nin *El Evamirü'l-Ala'ie Fi'l-Umuri'l-Ala'ie*⁷ isimli eserlerinden yararlandık. Türk tarihini konu edinen kaynaklardan, özellikle de Selçuklu dönemini inceleyen Viladimiroviç Barthold⁸, Claude Cahen⁹, Fuad Köprülü¹⁰, Osman Turan¹¹, Ali Sevim¹², Erdoğan Merçil¹³, İbrahim Kafesoğlu¹⁴ ve Mehmet Altay Köymen¹⁵ gibi alanında uzman kişilerin eserlerinden tezin muhtelif yerlerinde yararlandık. Ayrıca

⁵ İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn İsmail b. Ömer, *El-Bidâye ve'n-Nihâye, Büyük İslâm Tarihi*, çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yay., İstanbul 2000, I-XV; İbnü'l-Esir, *El-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, çev. Abdülkerim Özaydın, Bahar Yay., İstanbul 1991.

⁶ İbnü'l-Adim, *Buğyetü't-taleb fi Tarih-i Haleb (Seçmeler)-Biyografilerler Selçuklu Tarihi*, çev. Ali Sevim, TTK Yay., Ankara 1982.

⁷ İbn Bibi, *El Evamirü'l-Ala'ie Fi'l-Umuri'l-Ala'ie (Selçuk Name)*, çev. Mürsel Öztürk, Kitabevi Yay., Ankara 1996; İbn Bibi, *Selçuknâme*, çev. Mükrimin Halil Yinanç, Haz. Refet Yinanç-Ömer Özkan, Kitabevi Yay., İstanbul 2007.

⁸ Vassiliy Viladimiroviç Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Hız. Dursun Hakkı Yıldız, TTK Yay., Ankara 1990.

⁹ Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, çev. Yıldız Moran, 2. Baskı, E Yay., İstanbul 1984.

¹⁰ M. Fuad Köprülü, "Türk-Moğol Şamanizminin Tasavvufî İslam Tarikatları Üzerindeki Etkisi", çev. Ferhat Tamir, *Bilig*, S. 1, Bahar 1996, ss. 1-8; *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, TTK. Yay., Ankara 1959; "İslam Sufî Tarikatlarına Türk-Moğol Şamanlığının Tesiri", çev. Yaşar Altan, *AÜİFD*, ss.142-152.

¹¹ Osman Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, Turan Neşriyat, İstanbul 1971; *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi*, 18. Baskı, Ötüken Yay., İstanbul 2009; "Türkler ve İslamiyet", *AÜDTCF Dergisi*, S. IV/4, Ankara 1946 ss. 457-485; *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Dergâh Yay. İstanbul 1980.

¹² Ali Sevim, *Anadolu Fatihî Kutalmışoğlu Süleymanşah*, TTK. Yay., Ankara 1990; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, TTK Yay., Ankara 1995.

¹³ Erdoğan Merçil, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, TTK Yay., Ankara 2000; *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, İÜEF Yay., İstanbul 1985.

¹⁴ İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, 2. Baskı, KB Yay., Ankara 1980; *Türk Milli Kültürü*, 19. Baskı, Ötüken Yay., İstanbul 1999.

¹⁵ Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK Yay., Ankara 2004.

Türklerin, İslamiyeti kabul etme sürecini inceleyen Türk Tarihi ansiklopedilerine müracaat ettik. Buna ek olarak Türklerin İslam dinini kabul ettikleri süreçteki mezhebi temayyüllerini inceleyen akademik çalışmalardan da oldukça faydalandık. Daha sonra Hanefiliğin ve Mâturîdîliğin Türkler arasında yayılmasını konu edinen kaynakları araştırarak konumuz ile ilgili kısımlarını çalışmamızın muhtelif yerlerinde değerlendirdik.¹⁶

Mâturîdîliğin ortaya çıkışı ve kurumsallaşma sürecini incelerken, mezhebin fikri altyapısının oluşmasında ana faktör olan İmam Mâturîdî'nin *Kitabü't-Tevhid*¹⁷ isimli eserinden ve ilerleyen süreçte mezhebin ana kaynakları olarak kabul görülmüş olan eserlerden faydalandık. Söz konusu eserler arasında Ebû'l-Mu'în en-Nesefî'nin *Tebşüratu'l-Edille fi Usûli'd-Din*¹⁸, Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî'nin *Usûlü'd-Dîn*¹⁹ ve Nureddin es-Sâbûnî'nin *el-Bidâye fi Usuli'd-Din*'i²⁰ ayrı bir önem arzetmektedir. Bununla birlikte Sıddık Korkmaz'ın söz konusu hususları özgün bir biçimde tasvir eden makalelerinden yararlandık.²¹

Mâturîdîliğin ortaya çıktığı andan itibaren Irak, Suriye ve Anadolu'da yayılışına kadar, bu mezhebin tanınmasına katkı sağlayan âlimlerin hayat hikâyeleri ve faaliyetleri bizim açımızdan oldukça önemlidir. Bu manada Hanefî âlimlerin hayatlarından söz eden ana kaynaklara ve günümüzde yapılan çalışmalara başvurduk. Bu minvalde özellikle Hanefî alimerin hayat hikâyelerini konu edinmiş olan, el-Kureşî'nin *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fi tabakati'l-Hanefiyye* isimli eseri adeta başucu

¹⁶ Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, 5. Baskı, TDV Yay., Ankara 2006; Âdem Arıkan, "Büyük Selçukluların Hanefilere Destekleri ve Irak Selçukluları Sultanı Mesud'un Faaliyetleri", *Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi*, S. 5-6, Bişkek 2008, ss. 153-164.

¹⁷ el-Mâturîdî, Ebu Mansur, *Kitabü't-Tevhid Tercümesi*, çev. Bekir Topaloğlu, İSAM Yay., Ankara 2005.

¹⁸ en-Nesefî, Ebû'l-Mu'în Meymûn b. Muhammed, *Tebşüratu'l-Edille fi Usûli'd-Din*, thk. Hüseyin Atay, Ankara 1993.

¹⁹ el-Pezdevî, Ebû'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, çev. Şerafettin Gölcük, Kayıhan Yay., İstanbul 1988.

²⁰ es-Sâbûnî, Nureddin, *el-Bidâye fi Usuli'd-Din (Mâturîdîyye Akaidi)*, çev. Bekir Topaloğlu, DİB Yay., Ankara 2005.

²¹ Sıddık Korkmaz, "Selçuklu İslam Anlayışına Kaynaklık Eden İmam Mâturîdînin Ehl-i Hadise Yönelttiği Eleştiriler", *Selçuklulara Bilim ve Düşünce*, Edit. Mustafa Demirci, Ali Temizel, M. Ali Hacıgökmen, Sefer Solmaz, C. II, Konya 2013, ss. 415-426; "Selçuklu İslam Anlayışına Kaynaklık Eden İmam Mâturîdînin Ehl-i Hadise Yönelttiği Eleştiriler", *Selçuklulara Bilim ve Düşünce*, Edit. Mustafa Demirci, Ali Temizel, M. Ali Hacıgökmen, Sefer Solmaz, C. II, Konya 2013, ss. 415-426; "Sınırları Belirlenemeyen Dini Bir Oluşum, Ehl-i Sünnet Ve'l-Cemaat", *Marife*, Yıl 5, S. 3, Kış 2005, s. 377-392.

kitabımız olarak yerini almıştır.²² Nitekim el-Kureşî'den sonra kaleme alınan eserlerde de onun ortaya koyduğu bilgilere atıf yapıldığı bilinmektedir. Bunun dışında Leknevî'nin *el-Fevaidü'l-Behiyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye* isimli eserine²³, İbn Kutluboğa'nın *Tâcü't-Terâcîm fî Tabakâti'l-Hanefiyye*'sine sıklıkla müracaat ettik.²⁴ Ayrıca çağdaş yazarlardan Ahmet Özel'in *Hanefî Fıkıh Âlimleri* isimli eserinden ve Yusuf Ziya Kavakçı'nın, *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mavara' al-Nahr İslâm Hukukçuları* isimli eserinden oldukça faydalandık.²⁵ Buna ek olarak söz konusu dönemde Irak, Suriye ve Anadolu'da bulunan Mâturîdî âlimlerin biyografilerini incelerken Diyanet İslam Ansiklopedisinin ilgili maddelerine başvurmayı da ihmal etmedik. Ancak bu noktada üzelererek belirtmek gerekir ki, Hanefi-Maturîdî âlimler hakkında bilgi veren kaynaklar, diğer mezheplere nazaran oldukça kısıtlı kalmıştır. Makalat ve tabakat türü eserler uzunca bir süre Hanefi âlimler tarafından üzerinde pek durulmayan bir saha olarak kalmış gözükmektedir.

Mâturîdîliğin Orta Asya'dan Batı'ya doğru yayılmasında önemli yeri bulunan Hanefi medreselerin faaliyete geçirilmesi hususunda, söz konusu dönemdeki medreselerin kuruluşu ve işleyişi hakkında kaleme alınan eserlerden ve akademik çalışmalardan yararlandık.²⁶ Buna ek olarak XII. ve XIII. yüzyıllarda Anadolu, Irak ve Suriye'de hüküm süren devletlerden söz eden kaynakların medreselerle ilgili bölümleri de bizim için başvurulan bir bilgi kaynağı olmuştur. Ayrıca bu dönemde

²² el-Kureşî, İbn Ebi'l-Vefâ Muhyiddin Ebu Muhammed Abdülkadir b. Muhammed, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fî tabakati'l-Hanefiyye*, thk. Abdulfettah Muhammed el-Hulv, Kahire 1993, I-III.

²³ el-Leknevî, Ebu'l-Hasenat Muhammed b. Abdülhay, *el-Fevaidü'l-Behiyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye*, thk. A. ez-Za'bi, Beyrut 1998.

²⁴ İbn Kutluboğa, Zeynüddîn Ebû'l-Kâsım; *Tâcü't-Terâcîm fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, Mektebetü'l-Müsenna, Bağdad 1962.

²⁵ Yusuf Ziya Kavakçı, *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mavara' al-Nahr İslâm Hukukçuları*, ATAÜ. Yay., Ankara 1976; Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri ve Diğer Mezheplerin Meşhurları*, 4. Baskı, TDV Yay., Ankara 2014.

²⁶ Cahit Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, İrfan Matbaası, İstanbul 1976; Hüseyin Atay, "İslam'da Öğretim", *AÜİFD*, C. 23, S. 1, Ankara 1979, ss. 1-29; Chikh Bouamrane, "İslam Tarihinde Eğitim-Öğretim Kurumları", çev. Nesimi Yazıcı, *AÜİFD*, C. XXX, S. 1, Ankara 1988, ss. 265-277; Nuaymi, Abdülkadir b. Muhammed, *ed-Daris fî Tarihi'l-Medaris*, haz. İbrahim Şemseddin, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1990; İbrahim Kutlu, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Konya Medreseleri*, Selçuk Üniversitesi SBE. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 1992; Selami Sönmez, *Anadoludaki Selçuklular ve Beylikler Dönemi Medreseleri*, ATAÜ. SBE. Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 1992; Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, 11. Baskı, Pagem Yay., Ankara 2007; Zeki Atçeken-Yaşar Bedirhan, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*, 2. Baskı, Eğitim Yay., Konya 2012.

kadılık makamına tayin edilen Mâturîdî âlimlerden söz ederken de aynı eserlerin adliye teşkilatı bölümlerinden faydalandık.²⁷

Mâturîdîliğin ortaya çıkması ve yayılmasından sonra bu mezhebin tarihi gelişimi ile ilgili yeterince kaynak bulunmadığı bilinen bir gerçektir. Ancak sevindirici olan husus son yüzyıl boyunca ve özellikle Cumhuriyet devriyle birlikte hem ülkemizde hem de Batı’da Mâturîdî ile ilgili birçok akademik çalışma yapılmış olmasıdır. Tezimizde söz konusu çalışmalardan da lüzum doğdukça faydalandık. Bu manada özellikle Wilferd Madelung’un, Maturidiliğin tarihi sürecini konu edindiği makaleleri bizim için önemli bir başvuru kaynağı oldu.²⁸ Yine Batılı araştırmacılardan Ulrich Rudolph’un, Mâturîdîliğin ortaya çıkışı ile ilgili makalesinden istifade ettik.²⁹ W. Montgomery Watt’ın *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*³⁰ ve Henri Laoust’un *İslam’da Ayrılıkçı Görüşler*³¹ isimli çalışmaları da müracaat ettiğimiz kaynaklar arasında yerini almıştır. Mâturîdîliğin ortaya çıkışı ve yayılışı sürecini inceleyen Şükrü Özen’in ve Ahmet Ak’ın çalışmalarından faydalandık.³² Ak’ın, *Selçuklular Döneminde Mâturîdîlik* isimli eserinde, söz konusu

²⁷ Ramazan Şeşen, *Selahaddin Eyyubi ve Devlet*, Çağ Yay., İstanbul 1987; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, 4. Baskı, TTK Yay., Ankara 1988; Mikail Bayram, *Danışmend Oğulları Devletinin Bilimsel ve Kültürel Mirası*, Unimat Ofset, Konya 2009; Züriye Çelik, *Moğol İstilas ve Türkiye Selçuklu Devleti*, Selçuk Üniversitesi SBS Doktora Tezi, Konya 2014; Abdulkadir Turan, *Nureddin Mahmud Zengi ve Devri*, Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi SBE., Sakarya 2018.

²⁸ Von Wilferd Madelung, “Mâturîdîliğin Yayılışı ve Türkler”, çev. Muzaffer Tan, *İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, Edit. Sönmez Kutlu, 2. Baskı, Kitabiyat Yay., Ankara 2007, ss. 305-368; “Abu’l-Muîn al-Nasafî and Ashari Theology”, *Studies in Honour of Clifford Edmund Bosworth Volume II/The Sultan’s Turret: Studies in Persian and Turkish Culture*, ed. Carole Hillenbrand, Leiden 2000, ss. 318-330; “Horasan ve Maverâünnehir’de ilk Mürcie ve Hanefiliğin Yayılışı”, çev. Sönmez Kutlu, *AÜİFD*, C. XXXIII, S. 1, Ankara 1994, ss. 239-247; “11.-13. Asırlarda Hanefî Âlimlerin Orta Asya’dan Batıya Göçü”, çev. Sönmez Kutlu, *İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, haz. Sönmez Kutlu, 2. Baskı, Kitabiyat Yay., Ankara 2007, s. 368-383.

²⁹ Ulrich Rudolph, “al-Mâturîdî und Sunnitische Theologie in Samarkand (Mâturîdîliğin Ortaya Çıkışı)”, *İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, çev. A. Dere, *İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, Edit. Sönmez Kutlu, 2. Baskı, Kitabiyat Yay., Ankara 2007, ss. 295-304.

³⁰ W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fırlı, 3. Baskı, Şato Yay., İstanbul 2001

³¹ Henri Laoust, *İslam’da Ayrılıkçı Görüşler*, çev. E. Ruhi Fırlı-Sabri Hizmetli, 1. Baskı, Pınar Yay., İstanbul 1999.

³² Şükrü Özen, “İmam Ebû Mansur el-Mâturîdî’nin Fıkıh Usulünün İnşası”, *İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, haz. Sönmez Kutlu, 2. Baskı, Kitabiyat Yay., Ankara 2007, ss. 203-242.

mezhebin Irak ve Suriye bölgesine taşınması sürecini inceleyen kısımları bizim için oldukça ufuk açıcı olmuştur.³³

Mâturîdîliğin ortaya çıktığı ve yayıldığı ortamın oluşmasına Mürcienin yapmış olduğu etkiyi inceleyen Sönmez Kutlu'nun çalışmaları, bu hususta önem arz etmektedir. Ayrıca yine Kutlu'nun editörlüğünde hazırlanan *İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik* isimli çalışma, konumuzla ilgili birçok makaleyi bir arada sunması bakımından oldukça faydalandığımız bir eser olmuştur.³⁴

Seyfullah Kara, *Selçukluların Dini Serüveni ve Selçuklular Dönemi Mezhep Kavgaaları* isimli önemli eserlerinde, Mâturîdîliğin ortaya çıkışı, yayılışı, Anadolu'da hâkim mezhep haline gelmesi ve Türklerin İslam anlayışına etki etmesi hususlarında mühim tespitlerde bulunmuştur.³⁵ Tezimizin birçok aşamasında Kara'nın çalışmalarından yararlandık.

Ahmet Yaşar Ocak, Türklerin İslam tasavvurunun incelenmesi bağlamında birçok önemli çalışmaya imza atmıştır. Tezimizin muhtelif yerlerinde Ocak'ın, *Türkler, Türkiye ve İslam* isimli eseri başta olmak üzere birçok eserine ve makalesine müracaat ettik.³⁶ Özellikle Türklerin İslam'dan önceki inançlarının Müslümanlıktan sonraki yaşam tarzlarına ve mezhebi temayüllerine etkisini görmek bakımından Ocak'ın çalışmaları bize yol göstermiştir.³⁷

Mâturîdîliğin Anadolu'da yayılış sürecini inceleyen Erdoğan Mürsel'in Yüksek Lisans Tezi³⁸ ve Fatih M. Şeker'in "*İslamlaşma Sürecinde Türklerin İslam Tasavvuru*" isimli çalışması da başvurduğumuz akademik çalışmalar arasında yerini almıştır. Şeker, İslamın Türkler arasında yayılması sürecini bir hayli detaylı bir

³³ Ahmet Ak, *Büyük Türk Âlimi Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, 1. Baskı, Bayrak Matbaası, İstanbul 2008; *Selçuklular Döneminde Mâturîdîlik*, 1. Baskı, Yayınevi Yay., Ankara 2009.

³⁴ Sönmez Kutlu, *İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, Edit. Sönmez Kutlu, 2. Baskı, Kitabiyat Yay., Ankara 2007; *Türkler ve İslam Tasavvuru*, 2. Baskı, İsam Yay., Ankara 2017.

³⁵ Seyfullah Kara, *Selçukluların Dini Serüveni*, 1. Baskı, Şema Yayınları, İstanbul 2006; *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, 2. Baskı, İz Yay., İstanbul 2009.

³⁶ Ahmet Yaşar Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslam*, İletişim Yay., 10. Baskı, İstanbul 2009; "Selçuklular ve Beylikler Döneminde Düşünce", Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi, YT Yay., C. 4.

³⁷ Ahmet Yaşar Ocak, *Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, 3. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2002; *Bektaşî Menakıbnamelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1983.

³⁸ Erdoğan Mürsel, *Mâturîdîliğin Anadolu'ya Gelişi*, AÜ. SBE. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006.

şekilde irdelemiş, Türklerin İslami tasavvurunun kitabi boyutu bağlamında Mâturîdîlik ve Hanefilik ekollerinin bölgedeki etkilerini araştırmıştır.³⁹

Son yıllarda konumuzla ilgili önemli eserlerden bir tanesi de Mehmet Kalaycının *Tarihsel Süreçte Eş'arilik-Mâturîdîlik İlişkisi* isimli doktora çalışmasıdır. Kalaycı'nın söz konusu çalışmasının Mâturîdîlikle ilgili olan kısımları çalışmamızın hangi mecrada yürüyeceği hususunda bize ışık tutmuştur.⁴⁰

Netice itibariyle tezimizi hazırlarken, başta tabakat eserleri olmak üzere, Mâturîdîliğin Irak, Suriye ve Anadolu'da XII.-XIII. yüzyılda yayılışı ile ilgili ana kaynaklardan ve çağdaş eserlerden faydalanmaya çalıştık.

³⁹ Fatih M. Şeker, *İslamlaşma Sürecinde Türklerin İslam Tasavvuru*, 2. Baskı, TDV Yay., Ankara 2012.

⁴⁰ Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eş'arilik-Mâturîdîlik İlişkisi*, AÜSBS Doktora Tezi, Ankara 2011.

BİRİNCİ BÖLÜM

MÂTURÎDLİĞİN ORTAYA ÇIKIŞI VE KURUMSALLAŞMA SÜRECİ

1. Türklerin İslam'la Tanışmaları ve Mâturîdîlikten Önce Horasan'daki Dini Durum

Emevi Devleti'nin sınırlarını Türklerin⁴¹ yaşadığı bölgelere kadar genişletmesi ile Türklerin Müslümanlarla olan ilişkilerinin yoğunlaşmaya başladığı bilinmektedir.⁴² Ancak Emevi Devleti'nin Arap olmayan Müslümanlara karşı olan eşitliğe aykırı uygulamaları, Türklerin bu dönemde İslam dinini kabul etme hususunda temkinli davranmalarına ve iki taraf arasında bazı çatışmaların yaşanmasına sebep olmuştur.⁴³ Bununla beraber Emevi komutanlarından Kuteybe b. Müslim (ö. 96/715)⁴⁴ ve Emevi halifelerinden Ömer b. Abdülaziz (98-102/717-720) dönemi bu hususta farklı bir durum arz etmektedir. Nitekim söz konusu dönemlerde, Horasan'daki Türklerin, İslam dinini benimsemeleri için gerekli olan altyapı oluşturulmuş ve bu minvalde bazı uygulamalarda değişikliklere gidilmiştir. Bu değişikliklerin en önemlisi, bölgedeki yeni Müslüman olmuş zümrelerden alınmaya devam eden cizyenin, Emevi halifesi II. Ömer zamanında kaldırılması olarak sayılabilir.⁴⁵ Ancak bu durum fazla uzun sürmemiş ve II. Ömer'den sonraki Emevi hükümdarları, eski uygulamalarına dönmüşlerdir. Böylece Mevâlîden⁴⁶ cizye alma

⁴¹ Türk kelimesinin menşei, ilk defa nerede, ne zaman ve kimler tarafından kullanıldığı ile ilgili detaylı bilgi için bakınız; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 19. Baskı, Ötüken Yay., İstanbul 1999, ss. 43-45.

⁴² Zekeriya Kitapçı, *Orta Asya'da İslamiyet'in Yayılışı ve Türkler*, Damla Ofset Yay., Konya 1994, s. 82.

⁴³ Carl Brockelmann, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, TTK Yay., Ankara 2002, ss. 43-54.

⁴⁴ Tam adı, Ebu Hafs Kuteybe b. Müslim b. Amr el-Bâhili'dir. Daha fazla bilgi için bkz. Osman Keskiöğlü, *İslam Dünyası Dün ve Bugün*, AÜ. İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara 1964, s. 51; İsmail Yiğit, "Kuteybe bin Müslim", *DİA*, C. XXVI, İstanbul 2002, ss. 490-491.

⁴⁵ Barthold, *Moğol İstilasına*, s. 204; Corci Zeydan, *İslam Medeniyeti Tarihi*, çev. Zeki Megamiz, Üç Dal Neşriyat, C. II, İstanbul 1976, ss. 37-45.

⁴⁶ Emevi iktidarının, Mevaliye karşı gayri müsavatsız bir tutum içinde olduğunun aksi bir görüş için bkz. İrfan Aycan, "Emeviler Döneminde Mevali ve Zimmilerin İdaredeki Rolü (Necdet el-Hammâs, el-İdare fi'l-Asri'l-Ümevî)", *AÜİFD*, Ankara 1997, C. XXXVII, ss. 175-190.

hususunu, Emevilerin tarih sahnesinden silinip Abbasi hilafetinin başlamasına kadar devam etmiştir.⁴⁷

Türklerin İslamiyeti kabul etme süreçlerinin detaylı bir şekilde incelenmesi bakımından Horasan ve Mâverâünnehir'in, İslam Devleti'nin hâkimiyetine girme serüvenine değinmek yerinde olacaktır.

Yukarıda kısaca değinildiği üzere Orta Asya'daki Türklerin İslamiyet ile tanışmaları, Emevi Hilafeti zamanına denk gelmektedir. Bölgedeki en önemli Emevi fetihlerini Kuteybe b. Müslim gerçekleştirmiştir. O, önce Rey şehrine vali olarak atanmış, akabinde de 704/705 yıllarında Horasan'da aynı görevi yürütmüştür. Kuteybe, kendisinden önce fethedilemeyen Beykent, Buhara⁴⁸, Semerkant⁴⁹, Fergana⁵⁰ ve Taşkent gibi, Türklerin yoğun olarak yaşadığı şehirleri fethetmiş, böylece Mâveraünnehir bölgesinde Emevi hükümlanlığı sağlanmıştır.⁵¹

Kimi araştırmacılara göre Kuteybe, Buhara ve Orta Asya bölgelerinde İslam dininin yayılması bakımından önemli bir atılım yapmıştır.⁵² Bununla beraber onun fetihlerde olan başarısını, İslam dininin yayılması hususunda gösteremediğini savunanlar da mevcuttur.⁵³ Her halükarda Kuteybe'nin, yeni Müslüman olan tebaadan cizye ve haraç tahsil etmek şeklindeki icraatlara son vermesinin, İslam dininin bölgede yayılmasına önemli katkı sağladığını söylemek yanlış olmaz. O,

⁴⁷ Madelung, "Horasan ve Maveraünnehir'de ilk Mürcie ve Hanefiliğin Yayılışı", s. 240; Barthold, *Moğol İstilasına*, s. 204.

⁴⁸ Barthold, *Moğol İstilasına*, s. 114.; R. Nelson Frye, "Orta Çağ Başarısı Buhara", çev. Hasan Kurt, *AÜİFD*, C. XXXXI, S. 1, Ankara 2000, ss. 426-471.

⁴⁹ Barthold, *Moğol İstilasına*, ss. 88-97.

⁵⁰ Barthold, *Moğol İstilasına*, s. 174.

⁵¹ Semsettin Günaltay, *Müslümanlığın Çıktığı ve Yayıldığı Zamanlarda Orta Asya'nın Umumi Vaziyeti*, Başvekâlet Müdevvenât Matbaası, Ankara 1933, s. 53; Abdulkadir İnan, "Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları", *AÜİFD*, Ankara 1952, C. I, S. 4, s. 19; Ebu'l-Hasan Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Dâvût el-Balâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, çev. Mustafa Fayda, Sevinç Matbaası, Ankara 1987, ss. 607-610; Mehmet Dalkılıç, "Buhara'nın İslamlaşmasında Kuteybe Bin Müslim'in Rolü", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 5, S. 23, 2012, s. 150; Barthold, *Moğol İstilasına*, s. 200.; Frye, *a.g.m.*, s. 432; Aydın Usta, "Türklerin İslamlaşması Üzerine Bir Tetkik", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 37, Aralık 2016, s. 16.; H.A.R. Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, çev. Hasan Kurt, Çağlar Yay., Ankara 2005, ss. 45-71; Abdülkerim Özaydın, "Türklerin İslamiyeti Kabulü", *Türkler Ansiklopedisi*, YT Yay., C. 4, Ankara 2002, ss. 414-416; Bahattin Keleş, "Talas Savaşı'nın Türkler'in İslamiyeti Kabul Etmelerindeki Yeri ve Önemi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 225, Aralık 2016, s. 85;

⁵² Barthold, *Moğol İstilasına*, s. 200; Dalkılıç, *a.g.m.*, s. 155.

⁵³ Ahmet Bağlıoğlu, "Türklerde İslamlaşmayla Birlikte Mezhep Hareketleri Üzerine Bir Araştırma", *FÜİFD*, S. 2, Elazığ 1997, s. 204; Hakkı Dursun Yıldız, *Türklerin Müslümanlığı Kabulü (Makaleler 1)*, Haz. E. Semih Yalçın-Selçuk Duman, Berikan Yay., Ankara 2007, ss. 491-492.

daha sonra Emevi halifelerinden Süleyman b. Abdülmelik zamanında merkezi otoriteye isyan etmiş ve 96/715 senesinde öldürülmüştür.⁵⁴

Emeviler zamanında, Horasan bölgesinde Hâris b. Süreyc tarafından 737 senesinde başlatılan Mevâlî harekâtı konumuz açısından önem arz etmektedir. O, başlattığı akımla Mevâlîye karşı eşitlikçi bir yaklaşımın hayata geçirilmesini vadetmiş, ancak dönemin Emevi valisiyle giriştiği mücadelede başarısızlığa uğramaktan kurtulamamıştır. Bununla birlikte onun hazırladığı zemin, bir müddet sonra Abbasi dâîleri için oldukça elverişli bir alanın oluşmasını sağlamıştır.⁵⁵ Emevi iktidarına son verecek olan Abbasiler, mücadelelerine Mevâlînin yoğun bir şekilde yaşadığı Horasan'da başlamışlar ve burada Emevilere karşı etkili bir isim olan Ebû Müslim'in büyük çabalarıyla amaçlarına ulaşabilmişlerdir.⁵⁶ Ebû Müslim, Abbasi hanedanından Abbas b. Muhammed tarafından 747 senesinde Horasan bölgesine gönderilmiş ve orada bir hayli başarılı bir propaganda süreci yaşayarak yerel halkı kendi yanına çekmeyi başarmıştır. Tüm bunlar yaşanırken Emeviler'in 738-748 yılları arasında Horasan bölgesinde valiliğini yapan Nasr b. Seyyâr, Abbasi taraftarlarının faaliyetlerine engel olmayı başaramamış ve bölgeden ayrılmak zorunda kalmıştır. Böylece 748 yılından itibaren Horasan bölgesinde yönetim, fiili olarak Abbasi taraftarlarının eline geçmiş ve aynı mücadeleler devletin diğer merkezi bölgelerine de yayılmıştır.⁵⁷ Abbasilerin başarılı olmasında kilit bir rol oynayan Ebû Müslim ise sonradan Abbasi halifesi ile arasının açılması sonucu 755 yılında öldürülmekten kurtulamamıştır. Onun öldürülmesi, Horasan'da bazı isyanlara sebep olmuş, ilerleyen zamanlarda ise bölgede söz sahibi olmak isteyen Şîî gruplar onun ismini kullanarak propagandalarını güçlendirmek gayesini gütmüşlerdir.⁵⁸

Abbasi hilafetinin, iktidara geldikten sonra Mevâlîye uygulanan menfi uygulamaları kaldırması, yeni Müslüman olan Türkler tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Nitekim Türklerin, kitleler halinde İslamiyeti kabul etmeleri, izah

⁵⁴ Kutlu, *Türkler ve İslam Tasavvuru*, s. 55; Frye, *a.g.m.*, ss. 432-433; Barthold, *Moğol İstilasına*, ss. 201-204; Hasan Kurt, *Orta Asya'nın İslâmlasma Süreci (Buhara Örneği)*, Fecr Yay., Ankara 1998, s. 174.; Zekeriyâ Kitapçı, *Türkistan'da İslâmiyet ve Türkler*, Nur Basımevi, Konya 1988, s. 207.

⁵⁵ Barthold, *Moğol İstilasına*, s. 206.

⁵⁶ Barthold, *Moğol İstilasına*, s. 209.; Usta, *a.g.m.*, s. 17.

⁵⁷ Barthold, *Moğol İstilasına*, ss. 208-2010.

⁵⁸ Barthold, *Moğol İstilasına*, s. 213.

edilen olumlu yaklaşımlar sonrasında meydana gelmiştir.⁵⁹ Bunun yanında Türklerin Talas Savaşında (133/751), Çinlilere karşı Abbasilerin yanında yer almaları da hem bu savaşın sonucunu değiştirmiş hem de yönlerinin tamamen İslam dünyasına dönmesine vesile olmuştur.⁶⁰

Türkler, Abbasiler zamanında önce II. Halife Mansur (136-158/754-775) zamanında bazı önemli görevlere atanmışlardır.⁶¹ Horasan'da valilik görevinde de bulunmuş olan Halife Me'mun (197-217/813-833) zamanında ise 3 bin civarında Türk askerine, hilafet ordusunda görev verilmiştir. Halife Mu'tasım zamanında bu sayının 20 bine yaklaştığı, ayrıca Türklerden müteşekkil özel birliklerin kurulduğu bilinmektedir.⁶² Tüm bunların neticesi olarak, Halife Mu'tasım zamanında, Mâverâünnehir bölgesindeki Türkler arasında İslamiyetin yayılması hızlanmıştır.⁶³ Yine de Türklerin, Abbasiler döneminde İslam dinine girişlerinin bir anda gerçekleşmekten ziyade, siyasî, iktisadî, kültürel ve ictimâî birçok muhtevayı içinde barındıran bir süreç dâhilinde vuku bulduğunu gözden kaçırmamakta fayda mülâhaza edilmektedir. Kutlu, İslamın Türkler tarafından kabul edilmesinden sonra, bu yeni dinin onlar tarafından medeniyet ve yaşam tarzı haline gelmesinin bir süreç dâhilinde gerçekleştiğini, bu sürecin ise VII. asırdan başlamak suretiyle XI. asra kadar süregeldiğini vurgulamaktadır.⁶⁴

Abbasi iktidarının otoritesinin zayıfladığı dönemlerde, Horasan ve Mâveraühir'de, iç işlerinde bağımsız küçük devletler zuhur etmiştir. Bu devletler arasında bulunan Tâhirîler⁶⁵ ve Saffârîler⁶⁶, İslamın yayılmasında etkin rol

⁵⁹ Metin Bozkuş, *Türklerin İslamiyeti Kabulü ve Aleviliğin Türkler Arasında Yayılması*, 1. Baskı, SKÜ Yay., Sakarya 2010, s. 91.

⁶⁰ Talas savaşı ile alakalı geniş bilgi için bkz. Gibb, *a.g.e.*, ss. 115-116.; Keleş, *a.g.m.*, ss. 83-96; Osman Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, Turan Neşriyat, İstanbul 1971, s. 10; Hakkı Dursun Yıldız, "Talas Savaşı Hakkında Bazı Düşünceler", *İÜEF Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan*, İstanbul, 1973, ss. 71-82; Osman Turan, "Türkler ve İslamiyet", *AÜDTCF Dergisi*, S. IV/4, Ankara 1946, s. 457; Ahmet Taşağıl, "Talas Savaşı", *DİA*, C. 39, İstanbul 2010, s. 501.

⁶¹ Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, İÜ Yay., İstanbul 1976, ss. 54-55.

⁶² Kutlu, *Türkler ve İslam Tasavvuru*, s. 67; Barthold, *Moğol İstilasına*, s. 229; Mehmet Azimli, "Abbasiler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu: Hassa Ordusu", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 4, Ankara 2002, s. 365.

⁶³ İbrahim Agâh Çubukçu, "Kültürümüzde Din", *AÜİFD*, C. XXX, S. 1, Ankara 1988, s. 133; Barthold, *Moğol İstilasına*, s. 229; Kutlu, *Türkler ve İslam Tasavvuru*, s. 63.

⁶⁴ Kutlu, *Türkler ve İslam Tasavvuru*, s. 48.

⁶⁵ Barthold, *Moğol İstilasına*, s. 224; Kara, *Selçukluların*, s. 366.

⁶⁶ Barthold, *Moğol İstilasına*, s. 232.

oyunmuşlardır. Söz konusu devletler, Hanefiliği benimsemeleri ile öne çıkmışlardır. Tâhirîlerin, Sicistan'da Hâricîlerle; Taberistan bölgesinde ise Şîîlerin gerçekleştirdiği isyanlarla mücadele ettiklerine dair kayıtlar mevcuttur.⁶⁷ Hanefiliğin diğer mezheplerden ayrılan yönü olan hoşgörülü yaklaşım tarzı, bölge halkının bu mezhebe bağlanmalarını sağlamıştır.⁶⁸

Türklerin, İslamlaşma süreci, IX-X. yüzyılın ortalarından itibaren Orta Asya'da kurulan müslüman devletlerin etkisiyle giderek hızlanmıştır. Söz konusu devletlerden en önemlisi Samani Devleti (279-395/892-1005)'dir.⁶⁹ Bunun sebebi birçok Türk topluluğunun, İslamiyeti, Samaniler vasıtasıyla kabullenmiş olmasıdır. Türkler, önce bu devlet içerisinde muhtelif görevler almışlar ve bir müddet sonra bu devletin askeri gücünün önemli bir kısmını temsil eder hale gelmişlerdir.⁷⁰ Samanilerin, İslam dinine olan sıkı bağlılığı, Türklerin İslam dinine daha hızlı bir şekilde girmelerine yardımcı olmuştur.⁷¹ Ayrıca Samanilerin, Hanefiliği benimsemiş olması, Türklerin benimseyeceği mezhep hususunda etkin bir rol oynamıştır. Koyu bir biçimde Hanefilik mezhebi üzere amel eden Samaniler sebebiyle, yeni Müslüman olan Türkler de bu mezhebe intisap etmişlerdir.

Araştırmacılara göre kitle halinde İslam dinini kabul eden ilk Türk topluluklar, Balasagun ve Talas'ın doğusundaki Mirki kasabasında yaşayanlardır.⁷² Yine bu dönemlerde Harezmlilerin de etkisiyle Araplarla doğrudan iktisadi birliklikler kuran, İdil-Bulgar Hanlığı (IV-IX/X-XV. yy), İslamı resmi olarak kabul eden ilk devlet olma payesini elde etmiştir.⁷³ Karahanlıların, Abdülkerim Satuk Buğra Han'ın (ö. 955-956) önderliğinde İslam dinine girmesi, bazı araştırmacılar tarafından onların ilk Müslüman Türk devleti olduğu yönünde fikir beyan etmelerine

⁶⁷ Barthold, *Moğol İstilasına*, s. 227,230.

⁶⁸ Kutlu, *Türkler ve İslam Tasavvuru*, s. 97.

⁶⁹ Barthold, *Moğol İstilasına*, s. 225.

⁷⁰ Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, TTK Yay., Ankara 1995, s. 2.; Hasan Kurt, "Devlet Kurma Sürecinde Samanoğulları", *AÜİFD*, C. XLIV, S. 2, Ankara 2003, s. 118; Aydın Usta, *Şamanizm'den Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni, Sâmânîler Devleti (874-1005)*, 2. Baskı, Yeditepe Yay., İstanbul 2013, s. 35.

⁷¹ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981, C. I, 75.; Usta, *a.g.m.*, s. 13.; Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, 5. Baskı, TDV Yay., Ankara 2006, ss. 111-127.

⁷² Faruk Sümer, "Oğuzlar (Türkmenler)", *DİA*, İstanbul 1999, s. 78.

⁷³ İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnâmesi Tercümesi*, haz. Ramazan Şeşen, Bedir Yay., İstanbul 1975, s. 43.

kaynaklık etmektedir.⁷⁴ Karahanlılar'ın, İslamı resmi din olarak kabul edip benimsemeleri, Türk toplulukları arasında İslam dininin yayılmasına büyük katkı sağlamıştır.⁷⁵

Türklerin İslamlaşma serüveninde, X. yüzyıl içerisinde Karluklar, Oğuzlar⁷⁶ ve Batı Türklerinden 200.000 çadır civarında Türk'ün, İslam dinine girdiği, bir sonraki asırda ise Türkler arasında İslamiyetin önemli ölçüde yayılmış olduğu kaydedilmektedir.⁷⁷

Türkler, yukarıda izah edildiği üzere, bir süreç dâhilinde ve kendi özgür iradeleriyle İslam dinini benimsemişler, bundan bir müddet sonra da İslam dünyasında, siyasî ve askerî manada hâkim güç haline gelmişlerdir.⁷⁸

2. Türkler Arasında Yayılan Mezhepler ve Türk Devletlerinin Bu Konudaki Etkileri

Günümüze Müslüman Türklerin büyük çoğunluğunun itikadî konulardaki mezhep imamı olan el-Mâturîdî, Türklerin İslam anlayışının şekillenmesinde önemli bir yere sahiptir.⁷⁹ Onun geliştirmiş olduğu yaklaşım tarzı Hâricîlik, Cebriyye, Şîâ, Mürcie, Mu'tezile ve Ehl-i Hadis gibi mezheplere karşı itidali esas almıştır.⁸⁰ Mâturîdîlik, kendinden önce Türkler arasında hem fikhî hem de itikadî olarak takip edilen Hanefilikten neşvünemâ bulmuştur. Bu sebeple Hanefiliğin Türkler arasında yayılma süreci üzerinde durmak yerinde olacaktır.

Hanefiliğin, Doğu İslam coğrafyasında yayılmaya başlaması daha Ebû Hanîfe hayatta iken, yetiştirdiği Orta Asya'lı talebelerinin kendi memleketlerine dönerek

⁷⁴ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 358; Barthold, *Moğol İstilasına*, s. 273; Keskiöglü, *a.g.e.*, s. 52; Kutlu, *Türkler ve İslam Tasavvuru*, s. 69.

⁷⁵ Barthold, *Moğol İstilasına*, s. 273; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 2; Bernard Lewis, "Orta Şarkın Tarihi Hüviyeti", *AÜİFD*, C. XII, S. 1, Ankara 1964, s. 80.

⁷⁶ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 53; Sümer, "Oğuzlar (Türkmenler)", s. 78.

⁷⁷ Çubukçu, "Kültürümüzde Din", s. 133; Barthold, *Moğol İstilasına*, s. 274; Ali b. Sâlih el-Muheyimîd, "Karahanlılar ve İslam'ın Yayılmasındaki Katkıları" çev. Ali Aksu, *CÜİFD*, S. 5, 2001, s. 288; Sümer, "Oğuzlar (Türkmenler)", s. 79; Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti* Mefkuresi, 18. Baskı, Ötügen Yay., İstanbul 2009, s. 157; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, C. VIII, s. 460; M. Saffet Sarıkaya, "Türklerin İslamlaşma Süreçlerinde Mezheplerin ve Tarikatların Yeri", *Türkler Ansiklopedisi*, YT Yay. C. 5, s. 1.

⁷⁸ Bernard Lewis, *a.g.m.*, s. 80.

⁷⁹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 377.

⁸⁰ Sıddık Korkmaz, "Selçuklu İslam Anlayışına Kaynaklık Eden İmam Mâturîdinin Ehl-i Hadise Yöneltiği Eleştiriler", *Selçuklularda Bilim ve Düşünce*, Edit. Mustafa Demirci, Ali Temizel, M. Ali Hacıgökmen, Sefer Solmaz, C. II, Konya 2013, ss. 415-426.

orada faaliyetlerini sürdürmeleri sonucu gerçekleşmiştir. Bunlardan birisi Ebû Mûtî‘ el-Hakem b. Abdillâh b. Mesleme el-Belhî⁸¹, diğeri ise İbrahim b. Meymun es-Sâîğ el-Mervezî‘dir.⁸² Diğer taraftan, Ebû Yusuf’un Abbasi Devleti’nin başkadısı olduktan sonra, Hanefî âlimleri diğer şehirlerdeki kadılık görevlerine ataması, Hanefiliğin güçlenmesi hususunda etkili olmuştur.⁸³ Ayrıca, Ebû Hanîfe‘den sonra mezhebin önde gelen âlimleri, Harizm, Batı Türkistan, Horasan ve Mâverâünnehir gibi şehirlere giderek yeni Müslüman olmuş kitlelere Ebû Hanîfe‘nin görüşlerini tanıtmış ve Hanefiliğin özümsemesi için gerekli çalışmaları yapmışlardır. Bütün bu gayretler müvacehesinde Hanefilik, ortaya çıktığı Kûfe‘den sonra IX ve X. yüzyıllarda Horasan‘da, Belh, Rey, Merv, Nişabur, Cüzcan, Cürcan, Serahs ve Herat; Mâverâünnehir‘de ise Tirmiz, Buhara, Nesev ve Semerkand şehirlerinde yayılma imkânı bulmuştur.⁸⁴ Bu şehirlerden Belh, Hanefiliğin ilk büyük merkezi olarak temayüz etmiştir.⁸⁵ Ayrıca Semerkand ve Buhara gibi önemli şehirler, Samanilerin de etkisiyle, Hanefî mezhebinin önde gelen eğitim kurumlarının merkezi haline gelmeyi başarmıştır.⁸⁶ Sonraki zamanlarda ise Harezmi ve Cürcan gibi şehirler önemli Hanefî medreselerin kurulduğu şehirlerden olmuşlardır. Bununla beraber Hanefiliğin, asıl merkezi uzunca bir süre Bağdat şehri olarak kalmaya devam etmiştir. Abbasi halifelerinin bu mezhebi desteklemeleri, diğer ekoller karşısında Hanefiliğin bir hayli güçlenmesine zemin hazırlamıştır.⁸⁷

Horasan⁸⁸ ve Mâverâünnehir‘de yaşayan Türkler arasında İslam dininin benimsenme sürecinde Hanefilik dışında, Mürcie, Kerrâmiyye ve Mutezile gibi akımların da etkili olduğu ve kısmen Şî‘ potansiyelinin bulunduğunu söylemek

⁸¹ Ebu Mûtî Hakem b. Abdullah b. Mesleme el-Belhî (ö. 199/814), Ebu Hanife‘nin talebesi ve *el-Fıkhü‘l-Ekber* adlı eserin râvîsidir. Belh‘te doğduğu ve burada büyüdüğü kaydedilir. Mekke, Medine, Kûfe ve Bağdat‘ta bulunmuştur. Belh‘te on altı yıl kadılık yaptıktan sonra orada vefat etmiştir. (el-Kureşî, *el-Cevâhir*, C. II, s. 142, el-Leknevî, *el-Fevaidü‘l-Behiyye*, s. 68; Özel, *a.g.e.*, s. 28; Mehmet Şener, “Ebu Mûtî el-Belhî”, *DİA*, C. X., ss. 194-195.)

⁸² İbrahim bin Meymun es-Sâîğ el-Mervezî, Ebu Hanife‘den ders aldıktan sonra Horasan‘a dönmüştür. Orada Ebu Müslim ile arası açılmış ve onun tarafından öldürülmüştür. Vefat haberi Ebu Hanife‘ye geldiğinde onun için ağladığı rivayet edilir. (el-Kureşî, *el-Cevâhir*, C. I, ss. 49-50.)

⁸³ Kara, *Selçukluların*, s. 366.

⁸⁴ Barthold, *Moğol İstilasına*, s. 146; Kutlu, *Türkler ve İslam Tasavvuru*, ss. 104-105.

⁸⁵ Barthold, *Moğol İstilasına*, ss. 80-81.

⁸⁶ Murteza Bedir, *Fıkıh, Mezhep ve Sünnet (Hanefi Fıkıh Teorisinde Peygamber‘in Otoritesi)*, Ensar Nesriyat, İstanbul 2004, s. 152.

⁸⁷ Madelung, “11.-13. Asırlarda Hanefî Âlimlerin Orta Asya‘dan Batıya Göçü”, s. 369.

⁸⁸ Hasan Kurt, “Süfyani Emevîler Sonrasında Horasan ve Maveraünnehir‘de İç Mücadeleler (64-85/683-704)”, *AÜFD*, C. 42, S. 1, Ankara 2001, ss. 273-304.

mümkündür.⁸⁹ Bununla beraber söz konusu mezheplerin Türkler arasında etkisi sınırlı kalmış ve Türkler arasında genel anlamda Sünnîlik; özel anlamda îtikadi bakımdan Mâturîdîlik, fikhî bakımdan da Hanefilik her zaman en çok benimsenen ekol olmuştur.⁹⁰ Türklerin Sünnî/Hanefiliğe meyletmeleri ve bu mezheplerin Türkler arasında özümsemesi, söz konusu mezheplerin, Türklerin fikir ve düşünce hayatları ile uyumlu olması ve aklı ön plana çıkararak bir yapıda olmasından kaynaklanmaktadır.⁹¹

Kutlu, Ebû Hanîfe'nin Türkler arasında takip edilmesini, onun Arap olmaması, dini yorumlarken akla önem vermesi ve Emevilere karşı Horasan'da bir dönem mücadele vermiş olan Hâris b. Süreyc ve taraftarlarını desteklemiş olması ile açıklamaktadır.⁹² Hanefiliğin, Türkler arasında yayılmasına etki eden faktörler arasında bu mezhebin, onların örf ve adetlerine uyumlu olmasını saymak da mümkündür.

Şüphesiz Türklerin İslamiyetten önceki inançlarının da müslaman olduktan sonraki mezhebi temayüllerine etki ettiği bir gerçektir. Nitekim toplumlar yeni bir dini kabul ettiklerinde, bir anda daha önceki yaşam tarzlarını, alışkanlıklarını, kutsallarını ve hayata bakış açılarını değiştiremezler. Türklerin de İslamiyetten önceki inanışları ve yaşam tarzları, İslamiyetten sonra da az veya çok kendine yer bulmuştur. Türklerin, İslam dininden önceki inançlarını Gök Tanrı Dini⁹³, Şamanizm,⁹⁴ Budizm⁹⁵, Mazdek/Mani dini⁹⁶ ve Zerdüştlük⁹⁷ şeklinde sıralamak

⁸⁹ Selami Sönmez, *Anadoludaki Selçuklular ve Beylikler Dönemi Medreseleri*, ATAÜ. SBE. Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 1992, s. 133; Zahide Ay, "Orta Asya'da Şîlik: Horasan, Maverâünnehir ve Bedehşan'a İsmaililiğin Girişi ve Gelişimi", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 62, 2012, ss. 271-286.; Sarıkaya, *a.g.m.*, s. 8.

⁹⁰ Keskiöglü, *a.g.e.*, s. 28; Cenksu Üçer, "Türk Boylarının Aleviliği ve Sünniliği Üzerine Bazı Düşünceler", *OMÜİFD*, S. 20-21, Samsun 2005, ss. 258-260.

⁹¹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 377.

⁹² Kutlu, *Türkler ve İslam Tasavvuru*, s. 64.

⁹³ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 308; Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yay., İstanbul 2000, s. 7.; Hikmet Tanyu, *İslamıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, AÜ İlahiyat Fak. Yay., Ankara 1980, ss. 7, 9; Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I*, KB Yay., Ankara 1981, s. 439.

⁹⁴ W. Radloff, *Sibirya'dan Seçmeler*, çev. Ahmet Temir, KTB Yay., Ankara 1986, s. 215-218; Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, 3. Baskı, TTK Yay., Ankara 1986, ss. 1-233.; Cemal Şener, *Şamanizm Türklerin İslamiyet'ten Önceki Dini*, 13. Baskı, Etik Yay., İstanbul 2003; W. Radloff, *Türklük ve Şamanlık*, çev. Ahmet Temir, İstanbul 2008, s. 15-32; Yusuf Ziya Yörükân, *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri*, Ankara 2005.

mümkündür.⁹⁸ Bu meyanda Türklerin eski inançlarının, onların İslam'dan sonraki düşünce yapılarında Sünnî, Şîî, Bâtınî⁹⁹ ve Sûflîlik akımlarından birisine mensubiyetlerine etki ettiği söylenebilir.¹⁰⁰

Yukarıda izah edildiği üzere, Türklerin İslam'dan önceki yaşam tarzları, kentli veya göçebe olmaları gibi hususlar, İslamlaşma sürecinde ve sonrasında doğal farklılıkların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Şehir merkezlerinde yaşayan ve yerleşik hayatı benimsemiş halk üzerinde, devletin himayesinde bir İslam anlayışı etkili olmuş, şehir hayatının getirdiği avantajlardan olan eğitim seviyesinin gittikçe artması da kitabi bir İslam anlayışının zuhur etmesine imkân sağlamıştır. Şehir hayatından uzak olan bölgelerde, göçebe zümreler arasında ise, kitâbî İslam anlayışının yerine, heteredoks anlayışlar etkili olmuştur. Göçebeler arasında Müslümanlığın yayılması, daha çok hayatını din hizmetine tahsis etmiş gezgin dervişler ve sûfler eliyle gerçekleştiğinden, söz konusu toplulukların İslam tasavvurları, daha çok Sûflîlik ve tasavufî akımların düşünceleriyle aynı minvalde gerçekleşmiştir.¹⁰¹ Yerleşik Türklerin İslamlaşma süreçleri daha hızlı gerçekleşirken, göçebe Türkler arasında İslam dininin yayılması biraz daha vakit almış ve nihayet IX/XV. yüzyıllar kadar devam etmiştir.

⁹⁵ Erkin Ekrem, "Seyahatnamelere Göre Göktürklerde Budizm", *Türkler Ansiklopedisi*, YT Yay., C. 3, s. 359.; Özkan İzgi, *Çinli Elçi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, TTK. Yay., Ankara 1989, s. 19; Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I*, MEB Yay., İstanbul 2001, s. 89.

⁹⁶ Abdulkadir İnan, *Makaleler II*, TTK. Yay., Ankara 1998, s. 157.

⁹⁷ Barthold, *Moğol İstilasına*, s. 195.

⁹⁸ Ahmet Yaşar OCAK, *Bektaşî Menakıbnamelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1983, s. 21; İbn Fadlan, *a.g.e.*, s. 31; P.W. Schmidt, "Eski Türklerin Dini", çev. Sadettin Buluç, *İ.Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. XIV, İstanbul 1996, s. 6.

⁹⁹ Batıniyye hakkında daha fazla bilgi için bkz. Gazzâlî, *Fedâ'ihu'l-Bâtıniyye (Bâtınlığın İçyüzü)*, çev. Avni İlhan, TDV Yay., Ankara 1993, ss. 7-10; Hammâdi, *Keşfü esrâri'l-Bâtıniyye ve ahhârî'l-Karâmita (Bâtıniler ve Karmâtîlerin İçyüzü)*, çev. İsmail Hatib Erzen, Sebil Yay., İstanbul 2004, ss. 38-41; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, çev. Mustafa Öz, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005, ss. 172-193; Kummî/Nevbahtî, *Şîî Fırkalar*, çev. Hasan Onat, Ankara Okulu Yay., Ankara 2004, ss. 166-167; İbrahim Agâh Çubukçu, *Gazzâlî ve Bâtınlık*, Resimli Posta Matbaası, Ankara 1964, ss. 32-40; Avni İlhan, "Bâtıniyye", *DİA*, C. V, İstanbul 1992, ss. 190-191.

¹⁰⁰ Yusuf Ziya Yörükân, "İslam Akaid Sisteminde Gelişmeler ve Ebu Mansur-i Mâtürîdi", *AÜİFD*, C. II, S. 2, Ankara 1953, s. 9.; Ahmet Yaşar OCAK, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, İletişim Yay., İstanbul 2005, ss. 57, 251; M. Fuad Köprülü, "Türk-Moğol Şamanizminin Tasavvufî İslam Tarikatları Üzerindeki Etkisi", çev. Ferhat Tamir, *Bilgi*, S. 1, Bahar 1996, s. 2.; Mehmet Eröz, *Eski Türk Dini ve Alevîlik Bektaşîlik*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1992, ss. 100-102; Sarıkaya, *a.g.m.*, ss. 2-3.

¹⁰¹ Faruk Sümer, "Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi geldi?", *Belleten*, C. XXIV, Ankara 1960, ss. 93-96; Barthold, *Moğol İstilasına*, s. 274; Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslam*, s. 40; Kutlu, *Türkler ve İslam Tasavvuru*, s. 73.

Türkler arasında yayılan mezhepleri incelerken karşımıza çıkan bir olgu da yerleşik hayata mensup şehirli halk ve idareciler arasında Mürcie, Mutezile ve Hanefilik gibi akılcı akımların öne çıktığı, Şîilik ve Hâricîlik gibi akımların ise kendine pek yer bulamamış olmasıdır. Fıkhî olarak Hanefiliği benimseyen Mutezilî cereyanların da bu süreçte önemli rol oynadığı söylenebilir.¹⁰² Ancak IV./X. ve V./XI. asırlarda Irak bölgesinde, etkisini kaybetmeye başlayan Mutezile, Büveyhîler döneminde Horasanın bazı şehirlerinde yeniden canlanma fırsatı bulduysa da eski gücüne bir daha ulaşamamıştır.¹⁰³

Mâverâünnehir ve Horasan'da Hanefiliğin benimsenmesi ve bu yönde üst düzey eğitimlerin verilmesi, ayrıca bölgeden zuhur eden devletlerin verdiği destekler neticesinde, İslam dünyasında Hanefilik açısından merkezi otoriteyi temsil eden Irak bölgesinin hâkimiyeti, III./IX. asırdan itibaren yerini yavaş yavaş Horasan ve Mâverâünnehir'e bırakmaya başlamıştır. Büyük Hanefî âlim el-Kudûrî'nin (ö. 428/1037)¹⁰⁴ vefatından sonra, üstünlük Orta Asya'daki ilmi merkezlere doğru kaymıştır. Böylece Hanefilik, altın çağını bu bölgede yaşamaya başlamıştır. Söz konusu dönemde, Fâtımîlerin hâkimiyetinin de etkisiyle Hanefilik, Batı bölgelerde özellikle Mağrib'te etkisiz hale gelmiş, Mısır ve Suriye'de ise eski gücünü kaybetmiştir.

Üzerinde durulması gereken diğer önemli bir husus ise Türklerin önemli bir kesiminin, Hanefiliği hem îtikadî hem de fıkhî mezhep olarak benimsemiş olmasıdır.¹⁰⁵ Hanefilik, düşünce tarzı bakımından realist olan Türkler arasında en çok

¹⁰² Kutlu, *Türkler ve İslam Tasavvuru*, s. 65.

¹⁰³ İbrahim Agâh Çubukçu, "Hicri 5./Miladi 11.Yüzyılda İslamda Siyasi ve Dini Durum", *AÜİFD*, C. 13, S. 1, Ankara 1965, s. 44; Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eş'arilik-Mâturîdilik İlişkisi*, s. 105; Mehmet Kalaycı, *Şîilik-Sünnilik İlişkisinin Kapsamı ve Sınırlarına Dair Bazı Metodik Mülâhazalar, Ordadoğu'nun Geleceği Açısından Şîi-Sünni İlişkileri*, Çorum Belediyesi Kültür Yay., Çorum 2014, s. 194.

¹⁰⁴ Ebü'l-Hüseyn (Ebü'l-Hasan) Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Ca'fer el-Kudûrî (362-428/973-1037), Irak Hanefî ulemasının kendi zamanında en önde geleni âlimlerindedir. Kudûrî, 362/973 yılında Bağdat'ta doğmuş olup, Hatib el-Bağdâdî, Ebu Abdullah ed-Dameğânî ve Ebu Nasr Ahmed b. Muhammed el-Akta' el-Bağdâdî gibi birçok talebe yetiştirmiş ve 428/1037 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir. Eserleri arasında *el-Muhtasar*, *et-Tecrid*, *Şerhu Muhtasari'l-Kerhi* ve *et-Takrib* bulunmaktadır. (İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcîm*, s. 7; Leknevî, *el-Fevaidü'l-Behiyye*, s. 30; Özel, *a.g.e.*, ss. 48-49; Cengiz Kellek, "Kudûrî", *DİA*, C. XXVI, ss. 321-322.)

¹⁰⁵ Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eş'arilik-Mâturîdilik İlişkisi*, s. 107; Ocak, *Türkler Türkiye ve İslam*, ss. 40-41.

yayılan mezhep olmuş ve Türk siyasi kuruluşlarının resmi mezhebi durumuna yükselmiştir.¹⁰⁶

Şâfîlik açısından bakıldığında, bu mezhebin Mâverâünnehir, Toharistan, Gazne ile Hint topraklarında küçük topluluklar tarafından benimsendiği, ancak Orta Asya'da hiçbir zaman Hanefi-Mâturîdîlik kadar ağırlık kazanamadığını söylemek yerinde olacaktır.¹⁰⁷

Araştırmacılar, Mâturîdîliğin Mürciî-Hanefi yaklaşımın güçlü bir uzantısı durumunda olduğunu ve Mürcie mezhebinin Türkler arasında önemli bir yeri bulunduğunu beyan etmektedirler. Kalaycı; Semerkand, Buhara ve Belh gibi şehirleri içinde barındıran bölgede, Mürcie'nin güçlü bir etkisi olduğunu söylemektedir.¹⁰⁸ Madelung, Mürcie'nin Doğu Horasan ve Mâverâünnehir'de, yeni Müslüman olan mevâlinin eşitliği tezini savunduğunu ve Emevi iktidarının onlardan aldığı cizyenin kaldırılması mücadelesine katıldığını ve bunun bir sonucu olarak bölgede yeni Müslüman olanların, Emeviler ile olan mücadelelerini Mürciî anlayış üzerine inşa ettiğini belirtmektedir. Ona göre, Horasan bölgesindeki Mürciî fikirler, burada Hanefi anlayışın yayılmasına yardımcı olmuştur. Buradan hareketle Türkler arasında yayılan mezheplerin, akli ön plana çıkaran akımlar olduğu sonucuna ulaşmak mümkündür. Hanefilik, Mürcie, Mutezile, Kerrâmiyye ve nihayetinde Mâturîdîlik akli tamamen saf dışı bırakan ekollerin tersine, ona gereken değeri vermiş akımlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Horasan'da, Emevi iktidarının yıkılmasında büyük rol oynayan Mürcie hareketi, zamanla yerini Hanefiliğe bırakmak durumunda kalmıştır.¹⁰⁹

Yukarıda tafsilatlı bir biçimde izah edildiği üzere, Mâverâünnehir bölgesinde, Sünnî akımlar daha çok benimsendiği halde bazı araştırmacıların, bu bölgede

¹⁰⁶ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 377.

¹⁰⁷ Kutlu, *Türkler ve İslam Tasavvuru*, ss. 108, 113.

¹⁰⁸ Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eş'arilik-Mâturîdîlik İlişkisi*, s. 96; Mehmet Kalaycı, "Eşarilik ve Mâturîdîliği Uzlaştırma Girişimleri: Tacüddin es-Sübki ve Nuniyye Kasidesi", *Dini Araştırmalar Dergisi*, C. 15, S. 40, 2012, s. 113.

¹⁰⁹ Madelung, "Horasan ve Maveraünnehir'de ilk Mürcie ve Hanefiliğin Yayılışı", ss. 239-247; Osman Aydın, "Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevali'nin Rolü", *GÜÇİFD*, C. II, S. 3, 2003, ss. 1-26.

Sünnîlikten ziyade, Şîf propagandaların etkili olduğu yönündeki tezlerinin gerçeği yansıttığını söylemek oldukça güçtür.¹¹⁰

Tarih boyunca dinlerin, toplumlar tarafından benimsenmesi meselesi incelendiğinde karşımıza çıkan bir olgu, dinlerin belli bir mezhebi temayül ve bu mezhebi temayüle bağlı olan inanç esasları üzerinden kabul edilmesi ve bu minvalde yeni dinin hayata geçirilmesidir.¹¹¹ Bu açıdan bakıldığında, Türkler arasında İslam dininin benimsenmesi sonrası tarih sahnesine çıkan Müslüman Türk devletleri, hem İslam dininin geleceği hem de Türk İslam Tarihi bakımından büyük önem taşımaktadır. İslam dininin yapısı ile Türklerin karakter yapısının uyuşması sonucu İslam dininin benimsenmesi, kendi milli özelliklerini bozulmalardan korumuştur.¹¹²

Türkler arasında İslamiyetin ve Hanefiliğin yayılması için çaba sarfeden önemli devletlerden bir tanesi Karahanlılardır.¹¹³ Onların zamanında gerçekleştirilen ilmi ve kültürel çalışmalar sayesinde, Sünnî akım geniş kitleler üzerinde etkili olmuştur. Ayrıca Karahanlıların, Sünnîlik dışındaki akımlarla mücadele ettiği de bilinen bir gerçektir. Ehli Sünnetin, İtikadî mezheplerinden biri olarak kabul edilen Mâtürîdîyye mezhebinin, Mâverâünnehir’de onların hükümlerine döneminde yayıldığı rivayet edilmektedir.¹¹⁴ Bu devlet zamanında, Mâverâünnehir, Hanefî mezhebinin kalesi haline gelmiş ve Hanefî geleneğe ait çok sayıda fıkıh eseri telif edilmiştir. Buradan hareketle Hanefî fıkının, “Mâverâünnehir mezhebi ve fıkı” olduğu ifade edilmiştir.¹¹⁵

Türklerin İslamiyeti kabulünden sonra kurulan neredeyse tüm Türk devletlerinin resmi olarak Sünnî-Hanefî bir çizgide buldukları bilinmektedir. Tarih boyunca Sünnîlik dışındaki mezheplere temayül eden Türk yöneticilerin bulunduğu dönemler olmuşsa da bunlar geçici ve mahallî bir uygulama olarak kalmıştır.¹¹⁶ Müslüman Türk Devletleri içinde Büyük Selçukluların ehemmiyeti diğerlerinden

¹¹⁰ Kara, *Selçukluların*, s. 365.

¹¹¹ Sabri Hizmetli, “İtikadî İslam Mezheplerinin Doğuşuna İctimai Hadiselerin Tesirleri Üzerine Bir Deneme”, *AÜİFD*, C. 26, S. 1, Ankara 1984, s. 656.

¹¹² Özeydin, “Türklerin İslamiyeti Kabulü”, s. 253.

¹¹³ Çiftçioğlu, “Orta Asya-Anadolu İlim ve Kültür Köprüsü”, s. 144.

¹¹⁴ Kutlu, *Türkler ve İslam Tasavvuru*, s. 112.

¹¹⁵ Kara, *Selçukluların*, s. 367.

¹¹⁶ Sarıkaya, *a.g.m.*, s. 6.

farklılık arz etmektedir.¹¹⁷ Bunun sebebi söz konusu devletin, Mâturîdîlik ekolünün ortaya çıkışı, kurumsallaşması ve geniş coğrafyalara yayılışı esnasında büyük bir güce sahip olması ve sahip olduğu bu gücü Hanefî-Mâturîdî akımın yayılıp gelişmesi için kullanmış olmasıdır.¹¹⁸ Bundan dolayı bu kısımda onların İslamlaşma sürecine detaylı bir biçimde eğilmeyi yerinde görüyoruz.

Oğuzların Kınık boyuna mensup olan Selçuklular, X. yüzyılın başlarında Hazar Denizi ile Aral Gölü arasında yer alan ve başkenti Yenikent olan Oğuz Yabgu Devleti'nde yaşamaktaydılar.¹¹⁹ Selçukluların atası olan Dukak'ın (Tukak) (ö. 875-885), söz konusu devlette önemli bir askeri mevkide bulunduğu rivayet edilmektedir.¹²⁰ Dukak'tan sonra bu hanedana ismini veren Selçuk Bey, Oğuz Devleti'nde Subaşılık (ordu komutanlığı) gibi mühim bir görevde bulunmuş, ancak bir müddet sonra Oğuz Yabgu'su ile arası açılmış ve hanedanı ile birlikte, Cend şehrine göç etmiştir.¹²¹ Hanedan mensupları, Selçuk Bey'in önderliğinde 344/956 yılında Müslüman olmuşlardır.¹²² Onların, Müslüman olmaları sürecinin, miladi 960-985 veya 1001 yıllarına denk geldiğini öne sürenler de olmuştur. Böylece Selçuk Bey, el-Melikü'l-Gâzî ünvanını kullanmaya başlamıştır.¹²³ Selçuklular, daha sonra kendilerine İslamiyeti öğretmek üzere çevrelerinde bulunan iktidarlardan din adamı talebinde bulunmuş ve muhtemelen Samani Devleti'nin uç valisi tarafından onlara

¹¹⁷ Keskiöglü, *a.g.e.*, s. 14; İsmail Çiftçioğlu, "Orta Asya-Anadolu İlim ve Kültür Köprüsü (XI-XVI. Yüzyıllar)", *Bilig*, S. 44, 2008, s. 144.

¹¹⁸ Siddık Korkmaz, "Türkiyede Kültürel Dini Çoğulculuk Anlayışının İmkânı, Bilim, Ahlak ve Sanat Bağlamında Çağdaş İslam Algıları", Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Uluslararası Sempozyum, 26-28 Kasım 2010, Edit. Cengiz Batuk-Hasan Atsız, s. 288.

¹¹⁹ Sadruddîn Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, çev. Necati Lügal, TTK. Yay., Ankara 1999, s. 2; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 15; Âdem Arıkan, *Büyük Selçuklular Döneminde Şiâ*, İÜ SBE. Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2010, s. 24; Sönmez, *a.g.e.*, s. 9; Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, *Cami'üt-Tevârih (Selçuklu Devleti)*, çev. Erkan Göksu- H. Hüseyin Güneş, Selenge Yay., İstanbul 2010, s. 70.

¹²⁰ İbn Kesîr, *a.g.e.*, C. XII, s. 138; Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK. Yay., Ankara 1999, C. I, s. 292.

¹²¹ Ahmed bin Mahmûd, *Selçuk-Nâme*, Haz. Erdoğan Merçil, Tercüman Yay., İstanbul 1977, C. I, ss. 3, 5; İbnü'l-Adim, *a.g.e.*, s. 20; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 15; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 151; Züriye Çelik, *Moğol İstilasası ve Türkiye Selçuklu Devleti*, SÜ SBS Basılmamış Doktora Tezi, Konya 2014, s. 1.

¹²² Abû'l-Farac, *a.g.e.*, C. I, s. 293; İbn Kesîr, *a.g.e.*, C. XII, s. 138; Münecceimbaşı, *Câmiu'd-Düvel, Selçuklular Tarihi I, Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, Yay. Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir 2000, s. 3; Barthold, *Moğol İstilasına*, s. 276; Çubukçu, "Hicri 5./Miladi 11.Yüzyılda İslamda Siyasi ve Dini Durum", s. 39; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 16; Adem Arıkan, "Nizamülmülk'ün Eş'arilere Destekleri ve Diğer Sünnilerle İlişkileri", *İslami İlimler Dergisi*, C. 6, S. 2, Güz 2011, s. 40.

¹²³ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 16.

İslamiyeti öğretmek üzere Hanefi din adamları gönderilmiştir.¹²⁴ Samanilerin Hanefi olmaları ve Selçukluların onların vasıtasıyla İslamı öğrenmesi, onların da Sünnî-Hanefi bir anlayışı benimsemelerine yol açmıştır.¹²⁵

Selçuk Bey, miladi 1009-1010 yıllarında vefat edince, yerine oğlu Arslan Yabgu geçmiştir.¹²⁶ Arslan Yabgu'nun 423/1032 yılında Gaznelilerin elinde esaret halindeyken hayatını kaybetmesinden sonra İnanç Bey, Yabgu sıfatıyla Selçukluların başına geçmişse de fiili yönetim Tuğrul ve Çağrı kardeşlerin elinde bulunmuştur.¹²⁷ Tuğrul Bey ve Çağrı Beyin, babalarının ölümü sonrasında dedeleri Selçuk Bey tarafından yetiştirilmeleri, onların güçlü liderler haline gelmesinde etkili olmuştur.¹²⁸ Tuğrul Bey, bir ara Karahanlıların eline esir düşmüşse de kardeşi Çağrı Bey tarafından kurtarılmıştır.¹²⁹ Selçuklular, Karahanlılar ve Gaznelilerle mücadeleye girişmişler ve nihayetinde miladi 1040 yılında gerçekleşen Dandanakan savaşında, Gaznelileri mağlubiyete uğratmayı başararak devletlerini kurmuşlardır. Bunun sonucunda Tuğrul Bey, Horasan Emiri ilan edilmiş ve Selçuklular, Orta Asya'da Sünnîliğin öncüsü olmuşlardır.¹³⁰

Selçuklular, ele geçirdikleri bölgelerde Sünnî-Hanefiliğin öğretilmesi ve benimsenmesi için önemli faaliyetlerde bulunmuşlardır. İlerleyen süreçte devletin toprakları genişledikçe, gittikleri yerlerde açtıkları medreselerde ders vermeleri için Hanefi âlimleri davet etmişler ve müderrislik, kadılık, vaizlik ve elçilik gibi önemli görevlerde onları görevlendirmişlerdir.¹³¹ Bunun doğal bir sonucu olarak, Orta Asya'daki Hanefi-Mâturîdî gelenek, merkezi İslam şehirlerine taşınmıştır. Âlimlerin

¹²⁴ Arıkan, *Büyük Selçuklular Döneminde Şîâ*, s. 26.

¹²⁵ Zeki Atçeken-Yaşar Bedirhan, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*, 2. Baskı, Eğitim Yay., Konya 2012, s. 113; Kara, *Selçukluların*, s. 356; Barthold, *Moğol İstilasına*, s. 250; Arıkan, *Büyük Selçuklular Döneminde Şîâ*, s. 28.

¹²⁶ İbn Kesîr, *a.g.e.*, C. XII, s. 138; Ahmed bin Mahmûd, *Selçuk-Nâme*, C. I, s. 7-8; Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", *Türkiyat Mecmuası*, C. XIII, 1958, s. 121; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, ss. 117-118.

¹²⁷ Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)* I, Çev. Ahmed Ateş, TTK. Yay., Ankara 1999, ss. 89-90; Kafesoğlu, *a.g.m.*, s. 118; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 21; Çubukçu, "Hicri 5./Miladi 11.Yüzyılda İslamda Siyasi ve Dini Durum", s. 39.

¹²⁸ İbrahim Kafesoğlu, *a.g.m.*, s. 16.

¹²⁹ İbn Kesîr, *a.g.e.*, C. IX, s. 362, Çelik, *a.g.e.*, s. 2; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s.17.

¹³⁰ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 4.; Barthold, *Moğol İstilasına*, s. 323; Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK Yay., Ankara 2004, ss. 207-208; Osman Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, Turan Neşriyat, İstanbul 1971, s. 45; Kara, *Büyük Selçuklular*, s. 168; Kara, *Selçukluların*, s. 547; Çelik, *a.g.e.*, s. 3; Sönmez, *a.g.e.*, s. 11.

¹³¹ Kutlu, *Türkler ve İslam Tasavvuru*, s. 116.

söz konusu göçü, VII./XIII. asra kadar devam etmiş, Moğollar döneminde uygulanan baskı sebebiyle daha da hızlanmış, nihayet VIII./XIV. asırda giderek azalmıştır.¹³² Böylece Irak, Suriye ve Anadolu gibi önemli bölgelerde Hanefiliğin etkisi artmış ve Mâtürîdîlik yayılma imkânı bulmuştur.¹³³

Selçukluların Sünnî-Hanefî bir çizgi takip etmeleri, o devirde İslam âlemindeki dengeleri tamamen değiştirmiştir.¹³⁴ Bunun en büyük sebebi, onların İslam dünyasındaki siyasi ve askeri üstünlüğü ele geçirmelerinden önceki asırda, Şîf-Bâtînî unsurların İslam âleminde hâkimiyeti ele geçirmiş olmaları, Sünnîler üzerinde büyük bir cebir ve baskı ortamının zuhur etmesi ve Abbasi hilafetinin de söz konusu Şîf unsurların baskı ve gözetimi altında neredeyse bağımsız hareket edemeyecek bir duruma gelmiş olmalarıdır.¹³⁵ Kimi araştırmacılar, Selçukluların hâkimiyetinden hemen önceki zaman dilimini “Şîf asrı” şeklinde isimlendirmektedir.¹³⁶ Nitekim söz konusu dönemde Fâtımî yönetimi (296-566/909-1171)¹³⁷, gücünü bir hayli arttırmıştı ve diğer taraftan Şîf Büveyhîlerin (319-446/932-1055)¹³⁸ baskısı altında bulunan Abbasi hilafeti de varlığını sürdürmekte zorlanmaktaydı.¹³⁹ Bu bağlamda Tuğrul Bey, Sultan Alparslan¹⁴⁰, Melikşah, Berkyaruk, Muhammet Tapar ve Sencer zamanlarında; Fâtımîler, Karmatîler¹⁴¹ ve Büveyhîlere¹⁴² karşı, hem siyasi ve askeri,

¹³² Mefail Hızlı, “Kuruluşundan Osmanlılara Kadar Medreseler”, *UÜİFD*, C. 2, S. 2, 1987, s. 277; Kutlu, *Türkler ve İslam Tasavvuru*, s. 117.

¹³³ Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, s. 175.

¹³⁴ Ocak, *Türkler Türkiye ve İslam*, s. 62; Arıkan, “Büyük Selçukluların Hanefilere Destekleri ve Irak Selçukluları Sultanı Mesud’un Faaliyetleri”, ss. 153-164.

¹³⁵ İbnü’l-Adim, *a.g.e.*, s. 1.

¹³⁶ Siddık Korkmaz, “Nehcü’l-Belağa’nın Müellifi ve Metni İle İlgili Problemler”, *SÜİFD*, S. 23, Konya 2007, s. 166.

¹³⁷ Fuâd Seyyid Eymen, “Fâtımîler”, *DİA*, C. XII, ss. 228-237.; Neşet Çağatay, “Fatımiler Devletinin Kuruluşu ve Akideleri”, *AÜİFD*, C. VII, Ankara 1960, ss. 63-77.; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 5.

¹³⁸ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 3; Muhiddin Okumuşlar, “Ehl-i Sünnetin Kurumlaşmasında Nizamiye Medreselerinin Etkisi”, *Marife Dergisi*, Yıl 8, S. 1, Bahar 2008, s. 139.

¹³⁹ Erdoğan Merçil, “Büveyhîler”, *DİA*, C. VI, İstanbul 1992, ss. 496-500; H. İbrahim Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, Kayıhan Yay., C. III, İstanbul 1992, s. 428.

¹⁴⁰ Pınar Kaya, “Batınîler’in Ortaya Çıkışı, Temel Düşünce Yapıları ve Büyük Selçuklu Devleti’nin Kuruluş Yıllarında ve Sultan Alparslan Zamanındaki İlk Faaliyetleri”, *Tarih Okulu Dergisi*, S. XIX, 2014, ss. 289-305.

¹⁴¹ Okumuşlar, *a.g.m.*, s. 138; Keskiöğlü, *a.g.e.*, s. 13; Çubukçu, “Hicri 5./Miladi 11.Yüzyılda İslamda Siyasi ve Dini Durum”, s. 40; Ay, “Orta Asya’da Şîilik”, s. 275; Ali Avcu, “Karmatîler, Ortaya Çıkışları, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. X, S. 3, Samsun 2010, ss. 199-246; Sabri Hizmetli, “Karmatîler”, *DİA*, C. XXIV, ss. 510-514.

hem de eğitim alanında topyekün bir mücadele gerçekleştirilmiştir.¹⁴³ Bununla beraber, isyan ve anarşiye sebebiyet veren Bâtınî akımlar dışındaki mezheplere ve akımlara karşı da olabildiğince müsamahakâr davranılmıştır.¹⁴⁴ Fuad Köprülü, Sünnîlerin zor durumda oldukları bu dönemde, Selçukluların ortaya çıkarak İslam dünyasının önderliğini üstlenmesini oldukça önemli görmektedir. Ona göre, Şîf-Bâtınîlere karşı Abbasi iktidarının korunmamış olması halinde, tüm İslam âleminde, Şîf güçlerin hâkim bir konuma gelecekleri aşikârdır.¹⁴⁵ Selçukluların Hanefi-Maturidilik lehine olan mezhebi temayülleri, kendilerinden sonraki Müslüman Türk Devletleri üzerinde de büyük etki göstermiştir.¹⁴⁶

Selçuklu sultanlarının, Hanefi-Mâturîdî çizgide kaldığı ve söz konusu mezhebin, devletin resmi mezhebi olarak kabul gördüğü, ancak Tuğrul Bey'in veziri Amîdülmülk el-Kundurî'nin Mutezilî, Alparslan'ın veziri Nizâmülmülk'ün (ö. 484/1092)¹⁴⁷ ise Şâfiî-Eş'ârî olduğu bilinmektedir.¹⁴⁸

Selçukluların mezhebi temayülü ile ilgili olarak İbn Kesîr, onların Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'e mensup olduklarını¹⁴⁹, Hüseyinî ise Hanefî mezhebine bağlı olduklarını bildirmiş, Batılı araştırmacılardan Barthold ise onları, "Hanefî mezhebinin mutaassıp koruyucuları" olarak tanımlamıştır. Âzîmî, Selçuklu Devleti'nin ilk hükümdarı olan Tuğrul Bey'in, Ehli Sünnet ve'l-Cemaat

¹⁴²Fatih Topaloğlu, *İran Coğrafyasının Şiîleşme Süreci –İlk Dönem, Emeviler, Abbasiler-, Ordadoğu'nun Geleceği Açısından Şîf-Sünnî İlişkileri*, Çorum Belediyesi Kültür Yay., Çorum 2014, s. 30.

¹⁴³Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 189; Bağlıoğlu, *a.g.m.*, s. 225.

¹⁴⁴Çubukçu, "Hicri 5./Miladi 11.Yüzyılda İslamda Siyasi ve Dini Durum", s. 40; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 514.

¹⁴⁵Korkmaz, "Sınırları Belirlenemeyen Dini Bir Oluşum, Ehl-i Sünnet Ve'l-Cemaat", s. 378.

¹⁴⁶Sönmez, *a.g.e.*, s. 9.

¹⁴⁷Nizamülmülk'ün tam adı Hasan b. Ali b. İshak b. el-Abbas et-Tûsî olmakla beraber, Abbasi Halifesi el-Kâim Bi-Emrillah tarafından kendisine "Devletin düzeni" manasına gelen bu lakap verilmiştir. Daha fazla bilgi için bkz: İbnü'l-Adîm, *a.g.e.*, s. 36; Muharrem Kesik, "Büyük Selçuklu Veziri ve Türk Tarihinin Önemli Devlet Adamlarından Nizamü'l-Mülk (1018-1092)", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S. 8, Konya Bahar 2018, ss. 53-81; G. M. Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devleti'nin İdari, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, çev. İlyas Kamalov, Ötüken Yay., İstanbul 2007, s. 141.; Abdulkemir Özaydın, "Nizamülmülk", *DİA*, C. 33, İstanbul 2007, s. 194.

¹⁴⁸Ak, *Selçuklular Döneminde Mâturîdilik*, s. 112; Arıkan, "Büyük Selçukluların Hanefilere destekleri ve Irak Selçukluları Sultanı Mes'udun Faaliyetleri", s. 49; İbnü'l-Adîm, *a.g.e.*, ss. 10, 36-37; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, ss. 48-49; Sönmez, *a.g.e.*, s. 14; Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, çev. Mehmet Altay Köymen, TTK Yay., Ankara 1999, s. 115; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu: Alp Arslan ve Zamani*, TTK Yay., Ankara 2001, C. III, ss. 191-192; Muharrem Kesik, "Sultan Alp Arslan'ın Liderlik Vasıfları", *FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S. 4, 2014 Güz, ss. 43-51.

¹⁴⁹İbn Kesîr, *a.g.e.*, C. XII, s. 69.

mezhebinden olduğunu açık bir ifade ile dile getirmektedir. Araştırmacılar, Selçukluların Sünnîliği benimsedikleri konusunda neredeyse ittifak halindedirler.¹⁵⁰ Nitekim onların büyük gayretleri sonucu, Hanefilik söz konusu dönemde bütün Orta Asya, Horasan, Rey, Azerbaycan ve Irak'ta etkili bir biçimde temsil edilmiştir.¹⁵¹ Örneğin, Selçuklu sultanı olmadan önce Horasan'da yaklaşık 20 yıl (491-511/1098-1117) bulunan Sultan Sencer, 495/1102 yılında Hanefî-Mâtürîdî Abdülaziz b. Ömer b. Mâze isimindeki zata Sadr ünvanı vermiş ve onu Buhara şehrine başkadı olarak atamış, ayrıca onu kendi kız kardeşi ile evlendirmiştir.¹⁵² Bu kişinin mensup olduğu Burhan ailesi V-VII./XI-XIII. yüzyıllarda Sadr ünvanıyla Buhara şehrinde hüküm sürmüştür. Onun vefatından sonra yerine oğlu Ebû Muhammed Hüsâmeddin Ömer geçmiştir.¹⁵³

Mikail Bayram, söz konusu dönemdeki Hanefilerin, itikatta Mutezilî olduklarını ve Selçuklu sultanlarının da buna dâhil olduğunu, özellikle Tuğrul Beyin Mutezilî eğiliminde olduğunu öne sürmektedir.¹⁵⁴ Tuğrul Bey zamanında, Mutezile mensuplarının da Hanefî olmaları şartıyla kadılık, müftülük ve müderrislik gibi görevlere atanmasının vezir el-Kundurî sebebiyle gerçekleştiği düşünülmektedir. Kundurî, Tuğrul Bey'den sonra iktidara geçen Alparslan tarafından görevden alınmış ve yerine Şâfiî-Eş'ârî mezhebine bağlı olan Nizâmülmülk atanmıştır.¹⁵⁵ Onun, vezir olduğu zaman diliminde Şâfiî-Eş'ârî âlimlerin ön plana çıkarıldığı bilinen bir gerçektir. Ancak tüm bunlara rağmen Tuğrul Bey ve ondan sonra iktidara gelen

¹⁵⁰ Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 2; Azîmî, *Azîmî Tarihi, Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H. 430-538=1038/39-1143/44)*, çev. Ali Sevim, TTK. Yay., Ankara 2006, s. 13; Kara, *Selçukluların*, s. 369.

¹⁵¹ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 204.

¹⁵² el-Kureşî, *el-Cevâhir*, C. II, s. 437; Leknevî, *el-Fevaidü'l-Behiyye*, ss. 166-167; Ak, *Selçuklular Döneminde Mâtürîdîlik*, s. 115; Mustafa Uzunpostalcı, "Burhaneddin el-Buhari", *DİA*, C. VI, s. 436.

¹⁵³ Ebu Muhammed Hüsâmeddin Ömer b. Abdülaziz b. Ömer b. Mâze el-Buhrî (483-536/1090-1141), kendi zamanında Mâverânnehir Hanefî âlimlerinin önde gelenleri arasındadır. Sadruşşehîd, Husâmüşşehâd ve İbn Mâze lakaplarıyla anılır. Üzü Horasan ve Maveraünnehir'e yayılmıştır. Talebeleri arasında meşhur âlim el-Merginânî, Burhânüddîn el-Buhârî (616/1219), Abdülkerim es-Sem'ânî ve Rakiyyüddin es-Serahsî vardır. Semerkand'da Selçuklu Sultanı Sencer ile Karahıtaylar arasında meydana gelen Katvan Savaşı'nda şehid düşmüş ve Buhara'da defnedilmiştir. Eserleri arasında *el-Fetava'l-kübra*, *el-Fetava's-suğra*, *Vakiatü'l-Husami (el-Ecnas)*, *Şerhu Edebi'l-kadi*, *Umdetü'l-fetava*, *Şerhu Kitabi'n-Nefekat* ve *Şerhu'l-Camii's-sağir* bulunmaktadır. (İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcîm*, s. 46; Leknevî, *el-Fevaidü'l-Behiyye*, s. 149; Özel, *a.g.e.*, ss. 65-66; Ahmet Özel, "Sadruşşehid", *DİA*, C. XXXV, ss. 425-427.

¹⁵⁴ Bayram, *Danışmend Oğulları Devletinin Bilimsel ve Kültürel Mirası*, ss. 22-25.

¹⁵⁵ İbnü'l-Adim, *a.g.e.*, s. 36; Kesik, "Büyük Selçuklu Veziri", s. 53.

Alparslan ve oğlu Melikşah'ın¹⁵⁶ diğer Selçuklu Sultanları gibi Hanefî oldukları kabul görmüştür.

Orta Asya'da Sünnîliğin yayılmasında etkili olan diğer bir devlet ise Gazneliler'dir. İslam dini, onların eliyle Horasan, Mâverâünnehir, Afganistan ve Hint alt kıtasında nüfuzunu oldukça genişletmiştir.¹⁵⁷ Gazneli hükümdarlarının dindarlıklarıyla meşhur oldukları, özellikle Sultan Mahmut'un koyu bir Sünnî olduğu ve onun döneminde ilmi ve kültürel gelişmelere büyük önem verildiği öne sürülmektedir. Ayrıca bu dönemde Şîîlerle kapsamlı bir mücadele içinde bulunulduğu da bilinmektedir.¹⁵⁸

Bölgedeki güçlü devletlerden olan Harezmşahlar (1097-1231) döneminde de, Hanefilik devletin resmi mezhebi olarak kabul görmüştür.¹⁵⁹

Ocak, Türk Devletlerinin, Sünnî İslam anlayışını kabul etmesinin nedenlerini sıralarken; ilk Müslüman Türk Devletlerinin kurulduğu Mâverâünnehir bölgesinde Sünnîliğin güçlü bir konumda olması, Sünnîliğin uygulanabilir bir hukuk ve siyaset sistemine sahip olması ve ilk Müslüman Türk devletlerinin Sünnî bir yapıya sahip olan bölgedeki devletler ve özellikle Abbasi hilafeti karşısında meşruiyet kazanma hedefinin gözetilmesi hususlarını ön plana çıkarmaktadır.¹⁶⁰ Ocak, Türkler arasında Şîîliğin yeterince benimsenmemesini ise, Orta Asya'daki Türklerin İslam dinini benimsedikleri ve devletleşme süreçlerine giriştikleri zaman diliminde söz konusu coğrafyada etkili Şîî unsurların bulunmamasına bağlamaktadır. Ona göre, Şîî fırkaların bundan çok sonraları, Nâsır Hüsrev'in (ö. 464/1072), Bedaşan'daki faaliyet döneminden itibaren, ayrıca Moğolların 1256'da Alamut'u¹⁶¹ tahriplerinden sonra oradan kaçıp dağılan ve kendilerini Sûfî kisvesi altında gizleyen dâiler aracılığıyla, Türkler üzerinde kısmi bazı etkileri olabileceği tahmin edilebilir.¹⁶²

¹⁵⁶ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 76.

¹⁵⁷ Kutlu, *Türkler ve İslam Tasavvuru*, s. 71.

¹⁵⁸ Kara, *Selçukluların*, s. 368; Çiftçioğlu, "Orta Asya-Anadolu İlim ve Kültür Köprüsü", s. 44; Barthold, *Moğol İstilasına*, s. 306.

¹⁵⁹ Barthold, *Moğol İstilasına*, ss. 346-347; Kutlu, *Türkler ve İslam Tasavvuru*, s. 113; Kara, *Selçukluların*, s. 369; Çiftçioğlu, "Orta Asya-Anadolu İlim ve Kültür Köprüsü", s. 144.

¹⁶⁰ Ocak, *Türkler Türkiye ve İslam*, ss. 42-43.

¹⁶¹ Abdülkerim Özeydin, "Hasan Sabbâh", *DİA*, C. XVI, ss. 347-349.

¹⁶² Ahmet Yaşar Ocak, "Türkler ve İslamiyet: Türklerin Müslümanlığı Tarihine Dair Bir Sorgulama", *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Semih Tezcan'a Armağan, C. 13, ss. 251-260.

3. Mâturîdîliğin Ortaya Çıkışı ve Kurumsallaşma Süreci

Mâturîdîlik, İslam dininin îtikadî mezheplerinden olan Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat ekolünün, Eş'ârîlik ile birlikte iki büyük akımından biri konumundadır. Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat, Müslümanlar arasında en çok müntesibe sahip olan, İslam dininin öğretilerinin anlaşılması ve hayata tatbik edilmesi hususunda Müslümanların gereksinim duydukları ihtiyaçlara çözüm üreten siyasi-îtikadî bir düşünce ekolü olmakla beraber, içinde Fikhî mezhepleri de barındırmaktadır. Söz konusu isim, Hz. Peygamber'in vefatından kısa bir süre sonra, İslam dininde ortaya çıkan ayrılıkçı akımların zuhur ettiği dönemlerde, Hz. Peygamber ve ondan sonra gelen tâbiîn ve tebe-i tâbiîn dönemlerindeki merkezi İslam anlayışına bağlılık arzeden ve genel İslâmî akımdan ayrılmayan zümrelere verilen isim olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁶³ Daha sonraları kısa biçimde "Sünnî" şeklinde kullanımı yaygınlaşmış olan bu isim, onların kendilerine vermiş oldukları bir isimdir. Diğer mezhep müntesipleri, Sünnîler için Sıfâtiyye, Müsbite, İspâtiye ve Ehl-i İspat gibi isimler kullanmışlardır.¹⁶⁴

Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat mezhebi, tarihi süreç içerisinde tek bir akımı temsil etmek yerine Selefiyye, Kur'an Yolu, Fukahâ ve Muhaddisîn Yolu, Eseriye, Ehl-i Hadis, Eş'ârîlik ve Mâturîdîlik gibi muhtelif ekollerden müteşekkil bir durum arzemiş ve günümüze kadar mevcudiyetini sürdürmeyi başarmıştır.

Ehl-i Sünnet, İslam dünyasında birçok ayrılığın ve problemin doğuş noktası mesabesindeki siyasi olaylarda, Hâricîler ve Şiâ'nın karşısında yer alacak şekilde kendini konumlandırmıştır. İmamet konusunda kimin hak sahibi olduğu hususu ile ilgili olarak ise Kureyş soyundan gelmenin ön şart olacağını benimsemiştir. Bununla beraber kendisine biat edilmiş olması, istişare yöntemi ile göreve gelmesi ve uygulamalarında adalet sahibi olması gibi şartlar da aranmıştır.¹⁶⁵

Mâturîdîliliği, X ve XI. asırlarda İmam Ebû Mansur el-Mâturîdî'nin görüşleri çevresinde ortaya çıkmış ve onun ismiyle meşhur olmuş îtikadî bir düşünce ekolüdür

¹⁶³ Sönmez Kutlu, "İslam Düşünce Ekolleri Tarihi", Edit. Hasan Onat, 1. Baskı, ANKUZEM, Ankara 2006, s. 143.

¹⁶⁴ Muammer Esen, "Sistemik Kelam", Edit. Ahmet Akbulut, 2. Baskı, ANKUZEM, Ankara 2006, s. 45; Yörükan, "İslam Akaid Sisteminde Gelişmeler", s. 127; Erdoğan Mürsel, *Mâturîdîliğin Anadolu'ya Gelişi*, AÜ. SBE. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006, ss. 11-16.

¹⁶⁵ Muhammed Ebu Zehra, *İslamda Siyasi ve İtikadi Mezhepler Tarihi*, çev. Hasan Karakaya-Kerim Aytekin, Hisar Yay., İstanbul, s. 95.

olarak tanımlamak mümkündür.¹⁶⁶ Mâturîdîye mezhebinin kurucusu, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud el-Mâturîdî'dir. Onun doğum tarihi tam olarak bilinmemekte, ancak yaklaşık olarak 238/852 yılında doğduğu yönünde tahminler bulunmaktadır.¹⁶⁷ O, Semerkand'a bağlı Mâturîd nahiyesinde doğduğundan, Mâturîdî nisbesiyle anılmıştır. Mâturîdî'nin, öğrenimini gerçekleştirdiği merkez olan "Dâru'l-Cüzcâniyye" o devirde Hanefilik üzerine eğitim veren ve itikâdi konularda da Ebû Hanîfe'nin fikirlerini takip eden bir yapıda bulunmaktaydı. Mâturîdî, bu seçkin eğitim kurumunda yetişmiş ve buranın başına geçmiştir. Onun ders aldığı âlimler ise Ebû Nasr Ahmed b. Abbas b. Hüseyin el-İyâzî, Ebû Bekr Ahmed b. İshak el-Cüzcânî, Nusayr b. Yahya el-Belhî ve Muhammed b. Mukâtil er-Râzi'dir. Hocalarının tamamının Hanefi mezhebinin önde gelen isimlerinden olan Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin talebelerinin rahle-i tedisinde buldukları ve Ebû Hanîfe'nin sıkı takipçileri oldukları rivayet edilmektedir.¹⁶⁸ İmam Mâturîdî, Ahmed el-İyâzî, Ali b. Saîd el-Rustufeğnî, İshak b. Muhammed es-Semerkandî ve Abulkerim b. Musa el-Pezdevî gibi talebeler yetiştirmiştir. Kalam ilmindeki ince dehası sebebiyle kendisine İmâmü'l-Hüdâ¹⁶⁹ ve İmâmü'l-Mütekellimîn gibi lakaplar takılmış olan Mâturîdî, 333/944 yılında Semerkant'ta vefat etmiştir. Onun Türk olduğu kuvvetle muhtemeldir.¹⁷⁰

İmam Mâturîdî, birçok İslami ilim dalında önemli eserler kaleme almıştır. Onun eserlerinden bazılarını; *Te'vilâtu'l-Kur'an*, *Kitâbu't-Tevhîd*, *Şerhu'l-Fıkhu'l-Ekber*, *Risâletu'n fi'l-Akîde*, *Kitâbu'l-Makâlât*, *ed-Dürer fi Usuli'd-Dîn*, *Beyân-u Vehmi'l-Mu'tezile*, *Risâletu'n fi'l-Îmân*, *Reddu fi usûli'l-Hamse li Ebû Muhammed el-Bâhili*, *er-Reddu ala'l-Karâmitâ*, *Reddu Tehzîbi'l-Cedel li'l-Ka'bî*, *Kitâbü'l-Usûl (Usûlü'd-Dîn)*, *Reddü Evâ'ili'l-Edille li'l-Ka'bî*, *Reddü Vâidi'l-Füssâk li'l-Ka'bî*, *Reddü Kitâbü'l-Îmâme li-ba'zı'r-Revâfiz*, *Meâhizü's-Şerâi* ve *Kitâbü'l-Cedel*

¹⁶⁶ Kutlu, "İslam Düşünce Ekolleri Tarihi", s. 163; Yörükân, "İslam Akaid Sisteminde Gelişmeler", s. 127.

¹⁶⁷ Kureşî, *el-Cevâhir*, C. III, s. 360; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcîm*, s. 59; Leknevî, *el-Fevaidü'l-Behiyye*, s. 195; Özel, *a.g.e.*, s. 38; Şükrü Özen, "Mâturîdî", *DİA*, C. XXVIII, ss. 146-151.

¹⁶⁸ Kutlu, *İmam Mâturîdî ve Mâturîdilik*, s. 19.

¹⁶⁹ el-Kureşî, *el-Cevâhir*, C. III, s. 360.

¹⁷⁰ Sönmez Kutlu, "Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmam Mâturîdî (Giriş)", *İmam Mâturîdî ve Mâturîdilik*, s. 18.

şeklinde saymak mümkündür.¹⁷¹ Mâtürîdî'nin eserlerinde, başta Mutezile olmak üzere Hâricîler, Râfîzîler, Hadis Taraftarları ve Şîî-Karmatîlere karşı eleştiri yönelttiği bilinmektedir.¹⁷² Onun Ehl-i Hadis ile ters düşdüğü nokta, İslam dinini anlama hususunda rivayet ve akıl gibi önemli iki kaynak arasında onlardan farklı olarak makul bir yaklaşıma sahip olması ve ikisi arasında belli bir denge kurmasıdır.¹⁷³ İmam Mâtürîdî'nin hayatı hakkında bilgi verdikten sonra onun geliştirmiş olduğu fikirlere temas etmeyi uygun görüyoruz.

İmam Mâtürîdî, kendi düşünce sistemini Ebû Hanîfe'nin akılcı anlayışına dayandırmış ve Ebû Hanîfe'nin görüşlerini detaylı bir biçimde irdeleyerek yeni bir kelam ekolünü meydana getirmiştir.¹⁷⁴ Böylece o, Kûfe merkezli olan rey taraftarlığı akımının, Orta Asya bölgesinde önde gelen bir temsilcisi olma meziyetine sahip olmuştur. Mâtürîdî'nin geliştirdiği fikirlerin son derece kullanışlı olması, tutarlı bir bilgi kuramı oluşturması, İslam dünyasının içinde bulunduğu görüş ayrılıklarının, dini ve ictimâî sorunların çözüme kavuşturulabilmesi için akla önem vermesi onun öne çıkan yönleri olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁷⁵

Mâtürîdî, fikirlerini savunurken nakil konusunda gerekli hassasiyeti gösterdiği gibi akla da olması gereken önemi vermiştir.¹⁷⁶ Bu meyanda o, ilmi bir hususun sadece taklid ederek onaylanmasından çok, âlimlerin bu hususları akli kullanmak suretiyle dellilendirerek karşılarındaki insanları ikna etmeleri gerektiği düşüncesindedir. Tasdik kavramının yerini bulmasında, akıl sayesinde gerçeğe ulaşma imkânı olduğunu öne çıkarır. Bu manada insanoğlunun aklını kullanmasının

¹⁷¹ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, *Kitabü't-Tevhid Tercümesi*, çev. Bekir Topaloğlu, İSAM Yay., Ankara 2005, s. XXIV.

¹⁷² Hadi Vekili, Enise Sadat, Hüseyini Şerif, "Mâtürîdîliğin Yayılışı (Hicri V-VII. Yüzyıllar)", çev. Şahin Ahmetoğlu, *IÜİFD*, S. 3-4, 2014, s. 310; Mehmet Kalaycı, "18. Yüzyıl Osmanlı Dini Düşüncesinde Mâtürîdîlik Vurgusu: Hanefîlikten Mâtürîdîliğe Giden Sürece Dair Bir Tahlil", 1. Baskı, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yay., İstanbul 2018, s. 57; Kıyasettin Koçoğlu, Mâtürîdî'nin Mutezile'ye Bakışı, AÜ. SBE. Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2005, ss. 32-69.

¹⁷³ Korkmaz, "Selçuklu İslam Anlayışına Kaynaklık Eden İmam Mâtürîdî'nin Ehl-i Hadise Yönelttiği Eleştiriler" ss. 415-426.

¹⁷⁴ Kutlu, *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, s. 22.

¹⁷⁵ Sönmez Kutlu, "Mâtürîdî Akılcılığı ve Günümüz Sorunlarını Çözmeye Katkısı", *e-Makalat Mezhep Araştırmaları*, S. II/1, Bahar 2009, ss. 7-41.

¹⁷⁶ el-Mâtürîdî, *a.g.e.*, s. 4; Muhammed Zahid Kevseri, "Mezheplerin Doğuşuna Bir Bakış", çev. Seyit Bahçıvan, *SÜİFD*, S. XII, 2001/Güz, Konya 2001, s. 49.

da dini kabul etmesinin de Allah'ın bir emri olduğunu vurgular.¹⁷⁷ Mâtûrîdî, fikirlerini Nass dediğimiz Kur'an ve sahih sünnete dayandırmış ve bunlara uymayan görüşlerle de mücadele etmiştir. Bu bağlamda Şîî zümrelere karşı yapmış olduğu eleştirileri mevcuttur ve onlardan söz ederken genellikle Bâtînîyye, Karâmita, Râfıza gibi isimlendirmelerde bulunmuş, nadiren de Şîî kavramını kullanmıştır.¹⁷⁸

Mâtûrîdî'ye göre hakikata götüren yolları; idrak, haberler ve istidlal olarak saymak mümkündür. Bilgiye ulaşmanın yolları duyular, haberler ve akıl yürütmelerdir. İdrak, duyular yoluyla oluşur ve bilgi edinme yollarından biri olarak onun düşüncesinde yerini bulur.¹⁷⁹ Mâtûrîdî, bilgi edinme kaynaklarından biri olan haberi; vahiy, haber-i resul ve diğer haberler olarak üç başlık altında tasnif etmektedir. Haberin kaynaklarını da ilahî ve beşerî haber olarak ayırdığını söylemek mümkündür. Allah'tan gelen haberin Peygamber'e ulaştırılmasına vahiy, ondan da insanı ogluna tebliğ edilmesi sürecine haber-i resul adı verilmektedir. Kaynağı diğer insanlara dayanan haberler de insanlardan bizlere muhtelif şekillerde ulaşan bilgilerdir.¹⁸⁰ Burada Mâtûrîdî'nin mütevatir haber tanımının da diğer tanımlardan farklılık arzettiğini vurgulamak yerinde olacaktır. Ona göre mütevatir haberler, yanılmaları muhtemel kişiler tarafından Peygamber'den bizlere aktarılmış durumdadır.¹⁸¹ O, bu haberleri rivayet edenlerin doğruluklarını kanıtlayacak bir delile sahip olmadıkları hasebiyle bu kanaate varmıştır.¹⁸² Mütevatir haberin yalan olma ihtimali bulunmadığı takdirde söz konusu haberi, kendimiz bizzat Hz. Peygamber'den duymuş gibi davranmamız gerekir. Diğer taraftan ahad haberler ise kesin bilgi olarak değer kazanacak durumda değildirler. Onlarla amel etmek veya etmemek mümkün olabilmektedir. Bu haberlere itibar ederek onlarla amel etmek için

¹⁷⁷ J. Meric Pessagno, "Mâtûrîdiye Göre Akıl ve Dini Tasdik", çev. İlhami Güler, AÜİFD, C. 35, S. 1, Ankara 1996 ss. 425-435.

¹⁷⁸ Kıyasettin Koçoğlu, "Mâtûrîdiyyenin Temel Kaynaklarında Rafıza ve Rafizi Fırkalar", ATAÜİFD, S. 38, Erzurum 2012, s. 246; Sıddık Korkmaz, "İmam Mâtûrîdî'nin Şîâ'ya Yöneltiltiği Eleştiriler", *Büyük Türk Bilgini İmam Mâtûrîdî ve Madurîdilik*, Milletler Arası Tartımalı İlimi Toplantı, İstanbul 2009, MÜ İlahiyat Fakültesi Yay., İstanbul 2012, s. 275.

¹⁷⁹ el-Mâtûrîdî, *a.g.e.*, s. 10.

¹⁸⁰ Esen, "Sistematik Kelam", s. 55.

¹⁸¹ Kutlu, *İmam Mâtûrîdî ve Mâtûrîdilik*, s. 33.

¹⁸² el-Mâtûrîdî, *a.g.e.*, s. 12.

onları rivayet edenlerin güvenilir oldukları yönünde araştırma yapılmalı ve ayrıca bu haberlerin nass karşısında bir aykırılığının bulunmaması gerekmektedir.¹⁸³

Mâturîdî'ye göre dini bilgiye ulaşabilmek için akıl ve haber kullanılmak durumundadır. Ona göre insanoğlu aklını kullanarak yaratıcıya ulaşabilir ve Allah'ı bilmek aklen vaciptir. Dolayısıyla ona göre yeryüzüne hiçbir peygamber gönderilmesiydi dahi Allah'ın varlığı, birliği ve herşeyin yaratıcısı olduğu hususunun akıl kullanılarak bulunması gerekirdi.¹⁸⁴ Mâturîdî düşüncesinde Allah'ın cisim olmadığı ve cisim kelimesinin Allah için kullanılmayacağı ancak Allah için “şey” kelimesinin kullanılabilmesi öne sürülmektedir.¹⁸⁵

Mâturîdî'ye göre Allah'ın sıfatları vardır. Allah'ı kadîr, alîm, hay ve kerîm olarak vasıflandırmak ve bunlarla isimlendirmek naklî ve aklî delillerle sabittir.¹⁸⁶ Allah'ın bütün sıfatları zatıyla kâim ve aynı zamanda kadim sıfatlardır.¹⁸⁷ Mâturîdî, müteşâbih ayetlerin anlaşılması hususunda te'vîle başvurmuştur. Ona göre istivâyı hâkimiyet altına alma, Arş'ı da mülk anlamında kullandığımızda, “Allah bütün mahlûkatı hâkimiyet ve yönetimi altına alandır.” anlamı çıkarmak mümkündür.¹⁸⁸ Nasslarda yer alan “gelmek” ve “gitmek” gibi müteşâbih kelimeleri de benzer yöntemlerle te'vîl etmek mümkündür.¹⁸⁹ O, rü'yetullah meselesinin aklen caiz ve naklen vacip olduğunu, ancak bu görme işinin idraksiz ve tefsirsiz bir biçimde gerçekleşeceğini savunmaktadır.¹⁹⁰

Mâturîdî, Allah'ın her şeyin yaratıcısı olmasının, insanın fiillerini de kapsadığını, fiilin yapılabilmesi için gerekli gücün, fiilin işleniş aşamasında insana verildiğini, ancak Allah'ın insanoğluna vermiş olduğu bu gücün de birbirine zıt iki fiilin yapılabilmesine de imkân tanıdığını, dolayısıyla insanın kendi özgür iradesiyle

¹⁸³ el-Mâturîdî, *a.g.e.*, s. 12.

¹⁸⁴ es-Sâbunî, *a.g.e.*, s. 57.

¹⁸⁵ el-Mâturîdî, *a.g.e.*, s. 55.

¹⁸⁶ el-Mâturîdî, *a.g.e.*, s. 58.

¹⁸⁷ es-Sâbunî, *a.g.e.*, s. 86.

¹⁸⁸ el-Mâturîdî, *a.g.e.*, s. 93.

¹⁸⁹ el-Mâturîdî, *a.g.e.*, s. 90.

¹⁹⁰ es-Sâbunî, *a.g.e.*, s. 92.

iyi veya kötüyü seçtiğini vurgular.¹⁹¹ İnsanın bu fiilleri sebebiyle sorumluluk taşıdığı da aşikârdır.¹⁹²

Mâturîdî'ye göre iman, kalp ile tasdik ve dil ile ikrardan müteşekkildir. İmanın asıl gerçekleştiği yer kalp olmakla beraber dil de onun dışı vurumudur. İman ve İslam kavramları aynı şeyleri ifade eder.¹⁹³ Büyük günah işleyen kişi dinden çıkmaz ve bunun bir neticesi olarak bu kişi ebedi cehennemde kalmayacaktır. Böyle birinin ahiretteki durumu Allah'ın dilemesine kalmıştır. Allah isterse onun günahını bağışlar, isterse cezalandırır.¹⁹⁴

İmam Mâturîdî'ye göre, ameller imanın bir parçası olmayıp imanın dışında birer farzdan müteşekkildir.¹⁹⁵ Ancak şartlı ve şüpheli iman da makbul değildir. İman ehli bir kişinin mümin olduğunu açıkça belirtmesi gerekir. Ona göre ameller imanın bir parçası olmadığı için amelleri işlemekle iman artmaz, onları terk etmekle veya günah işlemekle de azalmaz. Dolayısıyla bütün Müslümanlar imanlarında eşittirler. İman ehli bir kimse aynı zamanda İslam vasfını da elde etmiş olmaktadır.¹⁹⁶

İmam Mâturîdî'ye göre hilafet meselesinde Kureyşlik, diyaneten değil siyaseten gerekli bir uygulamadır. Ona göre yönetici olacak kişinin, Allah'tan en çok sakınan ve toplumdaki problemleri çözüme kavuşturacak basirete sahip, halkın maslahatını son derece iyi bilen bir kişi olmalıdır. Bu sebeple halifenin Kureyş'ten olması hususunu siyasi ve toplumsal bir tercih olarak görmektedir.¹⁹⁷

Mâturîdî akâidinde, ölümden sonra kabir hayatında sorguya çekilmek ve hak edenler için kabir azabının varlığı ile Mîzan ve Sırat'ın varlığı haktır. Ayrıca yeniden dirilmenin bedenen olacağı, mahşer gününde amel defterinin ortaya konacağı ve Cennet ile Cehennem'in hali hazırda yarıtılmış olduğu fikirleri mevcuttur.¹⁹⁸

Mâturîdî'nin vefatından sonraki dönemde Ebû'l-Usr el-Pezdevî (ö. 482/1089), Ebû'l-Muîn en-Neseffî (ö. 508/1115), Ömer en-Neseffî (ö. 537/1142),

¹⁹¹ es-Sâbunî, *a.g.e.*, ss. 129–133.

¹⁹² el-Mâturîdî, *a.g.e.*, ss. 281–300.

¹⁹³ es-Sâbunî, *a.g.e.*, s. 176; el-Mâturîdî, *a.g.e.*, ss. 477–496.

¹⁹⁴ el-Mâturîdî, *a.g.e.*, ss. 475–484.

¹⁹⁵ es-Sâbunî, *a.g.e.*, s. 172.

¹⁹⁶ Kutlu, *İmam Mâturîdî ve Mâturîdilik*, s. 37.

¹⁹⁷ Kutlu, *İmam Mâturîdî ve Mâturîdilik*, s. 28.

¹⁹⁸ es-Sâbunî, *a.g.e.*, ss. 177–178.

Nûreddin es-Sâbûnî (ö. 580/1184) ve İbn Humam (ö. 861/1457) gibi onun yolunu takip eden âlimler, yazdıkları eserlerle Mâtûrîdîlik ekolünün gelişmesine ve civar bölgelerde yayılmasına katkı sağlamıştır.¹⁹⁹ Bu hususta bazı önemli kişiliklerin Mâtûrîdîliğin gelişip yayılmasına olan katkılarına değinmeyi yerinde buluyoruz.

Mâtûrîdîliğin kurumsallaşmasına katkı sunan âlimlerden bir tanesi Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Hüseyin b. Abdülkerim Fahru'l-İslam Ebû'l-Usr el-Pezdevî (400-482/1010-1089)'dir. Ebû'l-Usr el-Pezdevî, Nesef kentine yaklaşık 30 kilometre mesafede bulunan Pezdev'de dünyaya gelmiştir. Hocaları arasında Şümsü'l-Eimme el-Halvânî (ö. 452/1060)²⁰⁰ gibi önemli şahsiyetler mevcuttur. Kendisi de Semerkand'da ders vermiş ve Buhara şehrinde de kadılık gibi önemli bir vazifeyi yerine getirmiştir. Öğrencileri arasında Alâüddin es-Semerkandî, Ziyad b. İlyas, Abdülmecid b. İsmail el-Kaysî el-Herevî ve Ömer en-Nesefî gibi meşhur âlimler bulunmaktadır. Eserlerinin dili biraz ağır olduğu için kendisine "Ebû'l-Usr" lakabının verildiği öne sürülmektedir. Yine önemli bir âlim olan kardeşi Muhammed el-Pezdevî (ö. 493/1100) ise "Ebû'l-Yüsr" lakabıyla mâruftur.²⁰¹ Fahrü'l-İslam Pezdevî, tabakat eserlerinde, Serahsî²⁰² ile beraber "mesâilde müctehid" imamlar arasında sayılmaktadır. O, *Usûlü'l-Pezdevî (Kenzü'l-vusûl ilâ ma'rifeti'l-usûl), Şerhu'z-Ziyâdât, Şerhu'l-Câmii's-sağîr, Mebcut fi'l-fetâvâ, Şerhu'l-Fikhî'l-ekber, Şerhu'l-Câmii'l-kebîr* ve *el-Müyesser fi'l-kelam* isimli meşhur eserleri kaleme almıştır.²⁰³ Pezdevî, kaleme aldığı eserler ve yetiştirdiği mümtaz âlimler sayesinde Mâtûrîdîliğin gelişim sürecine büyük katkı sağlamıştır.²⁰⁴

¹⁹⁹ Esen, "Sistematik Kelam", s. 54.

²⁰⁰ el-Kureşî, *el-Cevâhir*, C. II, ss. 429-430; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcîm*, ss. 189-190; Leknevî, *el-Fevaidü'l-Behiyye*, ss. 162-165; Özel, *a.g.e.*, ss. 53-54; Kamil Şahin, "Halvânî", *DİA*, C. XV, s. 383.

²⁰¹ el-Kureşî, *el-Cevâhir*, C. IV, ss. 98-99; Leknevî, *el-Fevaidü'l-Behiyye*, ss. 211, 309-310; Muhammed Aruçi, "Pezdevî, Ebû'l-Yüsr", *DİA*, C. XXXIV, ss. 266-267.

²⁰² Ebu Bekr Muhammed b. Ebi Sehl Ahmed, Şemsüleimme es-Serahsî (400-483/1009-1090), büyük Hanefî âlimidir. Kendisi Meşhed ile Merv arasında bulunan Serahs bölgesinden olup Buhara'da tahsil görmüştür. Hanefî fıkıh kitaplarında kendisinden Şemsü'l-Eimme olarak bahsedilir. Eserleri arasında *el-Mebcut, Şerhu's-Siyeri'l-kebîr, Usulü's-Serahsî, en-Nüket, Şerhu'l-Câmii's-sağîr* ve *Şerhu Muhtasari't-Tahavi* bulunmaktadır. (el-Kureşî, *el-Cevâhir*, C. III, ss. 78-82; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcîm*, s. 52, Leknevî, *el-Fevaidü'l-Behiyye*, s. 158; Özel, *a.g.e.*, ss. 59-60; Muhammed Hamidullah, "Serahsi Şemsüleimme", *DİA*, C. XXXVI, İstanbul 2009, ss. 544-547).

²⁰³ el-Kureşî, *el-Cevâhir*, C. II, s. 594; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcîm*, s. 41; Leknevî, *el-Fevaidü'l-Behiyye*, s. 124; Özel, *a.g.e.*, ss. 57-58, Murteza Bedir-Ferhat Koca, "Pezdevî Ebû'l Usr", *DİA*, C. XXXIV, İstanbul 2007, ss. 264-266.

²⁰⁴ Ak, *Selçuklular Döneminde Mâtûrîdîlik*, s. 137.

Mâturîdîliğin sistematik bir ekol haline gelmesinde, Ebû'l-Muîn en-Neseffî'nin (438-508/1047-1115)'nin büyük katkısı olduğu bilinmektedir. Onun tam adı, Ebû'l-Muîn Meymun b. Muhammed b. Muhammed en-Neseffî el-Mekhûlî'dir. Onun bu mezhebe olan katkısı o kadar büyüktür ki bu mezhebin, kimi zaman onun adıyla “Neseffîye” şeklinde tanımlandığı dahi vakidir. Ebûl Muîn en-Neseffî; Alâuddin es-Semerkindî, Ebû Hafs Necmüddîn Ömer en-Neseffî, İsmail b. Adiy b. Fadl b. Ubeydullah Ebû'l-Muzaffer el-Ezherî et-Tâlekânî, Ebû'l-Hasan Ali b. Hasan b. Muhamed el-Belhî gibi meşhur talebeler yetiştirmiştir. Neseffî, *Tabsiratü'l-Edille fi Usûli'd-Dîn, et-Temhîd li Kavâidi't-Tevhîd ve Bahru'l-Kelâm fi İlmi't-Tevhîd* isimli seçkin eserleri kaleme alarak Mâturîdî'nin fikirlerini adeta şerh etmiş ve geliştirmiş, ayrıca bu ekolün önde gelen âlimleri ve tarihi gelişimi hakkında da önemli ipuçları vermek suretiyle öne çıkan bir kişilik olmuştur. Onun, Mâturîdî'nin görüşlerinin tamamlayıcısı olduğu fikri yaygındır. Kimilerine göre ise o, İmam Mâturîdî'den sonra bu ekolün en büyük kelim âlimi olarak temayüz etmiştir. Hatta onun Mâturîdîyye'nin yayılması için verdiği çabanın, Eş'ârîliğin yayılması için çaba gösteren Bakillânî ile eşdeğer olduğunu savunanlar da mevcuttur.²⁰⁵ Onun, *Bahru'l-Kelâm fi Akâid-i Ehli'l-İslam* isimli eseri sayesinde de Mâturîdîyye akaidi geniş çevreler tarafından bilinir olmuştur. O, eserlerinde Mâturîdîlik kavramının yerine Ehlü's-Sünne ve'l Cemâat, Ehlü'l-hak, Semerkand meşayihî ve Mâverâünnehir ulemâsı kavramlarını sıklıkla kullanmayı tercih etmiş, kendileri dışında kalan akımlardan söz ederken ise muhaliflerimiz tabirini ön plana çıkarmıştır.²⁰⁶

Mâturîdîliğin yayılmasında önemli katkıları olan âlimlerden biri de Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed b. İsmail en-Neseffî es-Semerkindî el-Mâturîdî'dir. Onun 461/1068 yılında Neseff'te doğduğu ve kendi memleketi başta olmak üzere, Buhara ve Bağdat gibi önemli ilim merkezlerinde yetiştiği

²⁰⁵ Ak, *Selçuklular Döneminde Mâturîdîlik*, s. 139.

²⁰⁶ Kureşî, *el-Cevâhir*, C. III, s. 527, Kâtip Çelebi, *Keşfüzzunun*, thk. M. Şerafettin Yaltkaya, Rifat Bilge, Maarif Matbaası, Ankara 1941-1943, C. I, s. 484, İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcîm*, s. 78, Leknevî, *el-Fevaidü'l-Behiyye*, s. 216, Özel, *a.g.e.*, ss. 61-62; Yusuf Şevki Yavuz, “Neseffî Ebu'l Muîn”, *DİA*, C. XXXII, ss. 568-570; Halit Güldemir, *Ebu'l-Muîn En-Neseffî Ve Seyyid Şerif Cürcânî'ye Göre Hüsn Ve Kubh Meselesi*, EÜ. SBE. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2011, ss. 1-6.; Kalaycı, *18. Yüzyıl Osmanlı Dini Düşüncesinde Mâturîdîlik Vurgusu*, s. 49; Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*, 4. Baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul 2016, s. 428; Ak, *Selçuklular Döneminde Mâturîdîlik*, s. 140.

zikredilmektedir. Doğum tarihi olarak 463/1070 tarihi de zikredilmiştir.²⁰⁷ Ömer en-Nesefî, Karahanlılar döneminde yetişmiş ve Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî, Cemâleddin Hamid b. Muhammed er-Riğadmûnî, Ebü Ali Hasan b. Abdülmelik en-Nesefî, Ebü'l-Muîn en-Nesefî ve Ebü Bekir Muhammed b. el-Fadl el-Buhârî gibi âlimlerden tahsil görmüştür. Kendisi de Burhânüddin el-Merginânî²⁰⁸, Muvaffakuddin Ahmed b. Muhammed el-Hârizmî ve Ömer b. Muhammed el-Âkilî gibi önemli âlimlere ders vermiştir. Nesefî'nin, 507/1113 yılında Bağdat'a giderek orada Tutûşiye Medresesinde ders verdiği ve burada *Tatvîl el-Asfâr li Tahsîl el-Ahbâr* isimli eserini okuttuğu kaydedilmektedir.²⁰⁹ Ömer en-Nesefî, "Müftî's-sakaleyn" lakabıyla tanınmış olup 537/1142 senesinde Semerkand'da vefat etmiştir. Meşhur eserlerini *el-Akâidü'n-Nesefîyye*, *el-Menzûmetü'n-Nesefîyye fi'l-hilâf*, *et-Teysîr fi ilmi't-tefsîr*, *el-Kand fi zikri (ma'rifeti) ulemâi Semerkand*, *Tilbetu't-talebe*, *Tuhfetü'l-mülûk*, *el-Hasâil fi'l-mesâil*, *Fetâvâ'n-Nesefî* ve *el-Hasâil fi'l-furu'* şeklinde sıralamak mümkündür.²¹⁰ Toplamda 100 kadar eseri olduğu rivayet edilmektedir. Onun kaleme almış olduğu *Akâidü'n-Nesefîyye* isimli önemli eseri Mâturîdîyye akaidinin bir özeti niteliğindedir ve sonrasında bu esere çok sayıda şerh ve hâşiye yazılmıştır.²¹¹ Ömer en-Nesefî hem çok önemli eserler neşrederek hem de seçkin âlimler yetiştirerek Mâturîdîliğin yayılmasında önemli rol oynamıştır.

Mâturîdîliğin yayılışı bakımından önem arzeden diğer bir âlim Ebü Bekr Alâüddin Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî'dir (ö. 539/1144).²¹² Doğum tarihi net olarak bilinmemektedir. Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî ve Ebü'l-Muîn Meymun en-Nesefî'den ders almıştır. Talebeleri arasında ise kızı Fâtıma es-Semerkandîyye ve

²⁰⁷ Yusuf Ziya Kavakçı, *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mavara' al-Nahr İslâm Hukukçuları*, ATAÜ. Yay., Ankara 1976, ss. 89-93.

²⁰⁸ Ebü'l-Hasan Burhanüddin Ali b. Ebubekr b. Abdülcil el-Ferğânî el-Merginânî er-Riştânî (ö. 593-1197), Meşhur Hanefî âlimlerdendir. Eserleri arasında *el-Hidaye*, *et-Tecnis ve'l-mezid fi'l-fetava*, *Muhtaratü'n-nevazil*, *Mecmuu'n-nevazil*, *el-Feraizu'l-Usmaniyye*, *Muhtasaru'l-fetava*, *el-Münteka* ve *Şerhu'l-Camii'l-kebir* bulunmaktadır. (el-Kureşî, *el-Cevâhir*, C. II, ss. 627-629; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcîm*, s. 42; Leknevî, *el-Fevaidü'l-Behiyye*, s. 141; Özel, *a.g.e.*, ss. 86-88; Ferhat Koca, "Merginani", *DİA*, C. XXIX, ss. 182-183.)

²⁰⁹ Kavakçı, *a.g.e.*, s. 90; Kutlu, *Türkler ve İslam Tasavvuru*, s. 114.

²¹⁰ el-Kureşî, *el-Cevâhir*, C. II, ss. 657-660; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcîm*, s. 47; Leknevî, *el-Fevaidü'l-Behiyye*, ss. 149-150; Özel, *a.g.e.*, ss. 66-68, Ayşe Hümeysra Arslantürk, "Nesefî Necmeddin", *DİA*, C. XXXII, İstanbul 2006, ss. 571-573.

²¹¹ Ak, *Selçuklular Döneminde Mâturîdîlik*, s. 145.

²¹² el-Kureşî, *el-Cevâhir*, C. III, s. 18; Leknevî, *el-Fevaidü'l-Behiyye*, s. 158; Özel, *a.g.e.*, ss. 70-71; Hacı Mehmet Günay, "Semerkandi, Alaeddin", *DİA*, C. XXXVI, ss. 470-471.

damadı el-Kâsânî bulunmaktadır. O, 539/1144 yılında Buhara’da vefat etmiştir. Eserleri arasında, daha sonra damadı el-Kâsânî tarafından şerhedilecek olan *Tuhfetu’l-fukahâ* isimli fıkıh kitabı ve *Mizânü’l-usûl fî Netâici’l-Ukûl* isimindeki fıkıh usulü kitabı öne çıkmaktadır. Alâuddin es-Semerkindî, *Mizânü’l-Usûl* adlı eserinde bir yerde İmam Mâtürîdî için “Ehli Sünnetin reisi”, iki yerinde ise “Mâverâünnehir Semerkand Hanefî fıkıh ekolünün reisi” ifadelerini kullanmıştır. Alâuddin es-Semerkindî’nin, yazdığı eserler ve yetiştirdiği mühim âlimler yoluyla Hanefi-Mâtürîdîliğe büyük katkı sağladığı aşîrkardır.²¹³

Yukarıda izah edildiği üzere İmam Mâtürîdî; Ebû’l-Usr el-Pezdevî ve Ebû’l Muîn en-Nesefî’nin çalışmaları ile ön plana çıkmış ve Alâuddin es-Semerkindî’nin onu, “Ehl-i Sünnet ve’l-Cemaat’in imamı ve Mâverâünnehir’de yaşayan Hanefilerin fikihtaki reisi” olarak tasvir etmesiyle hakettiği konumu elde etmiştir.²¹⁴

Sonraki zaman dilimlerinde Ebû’l-Berekât en-Nesefî, Hâlid b. Ali el-Hanefî, Ubeydullah b. Muhammed el-Habbâzî ve Ebû Şüca’ en-Nâsırî gibi meşhur âlimler, kaleme aldıkları kıymetli eserler vasıtasıyla, Mâtürîdîliğin yayılmasına katkı sunmaya devam etmişlerdir.²¹⁵

İslam Mezhepleri Tarihi alanında oldukça önemli bir isim olan Watt, Mâtürîdî’nin, hilafetin başkentinden uzak bir bölgede yaşamış olmasının, ilk zamanlar yeterince tanınmamış olmasında etkili olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca Bağdat ulemâsı nezdinde, Semerkand’da gerçekleşen ilmi olaylar yakından takip edilememiştir. Sonraki zamanlarda ise Hanefî mezhebi mensuplarının diğer mezheplere nispetle mezhepler tarihi araştırmalarına ve kendi imamlarının hayat hikâyelerini anlatan tabakat türü eserlere olan ilgisinin azlığı da bu hususta etkili olmuştur. Tüm bunlara rağmen İslam’ın Doğu bölgelerinde el-Mâtürîdî ile birlikte, kelam ilminin oldukça yüksek bir seviyeye çıkmış olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Ona göre Mâtürîdî’nin ihmal edilmesi, Selçuklular ve Osmanlılar zamanında son bulmuştur.²¹⁶

²¹³ Kavakçı, *a.g.e.*, ss. 94-98; Ak, *Selçuklular Döneminde Mâtürîdilik*, s. 148.

²¹⁴ Ak, *Selçuklular Döneminde Mâtürîdilik*, s. 149.

²¹⁵ Öz, *a.g.e.*, s. 429.

²¹⁶ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, ss. 386, 390; Çubukçu, “Hicri 5./Miladi 11.Yüzyılda İslamda Siyasi ve Dini Durum”, s. 40.

Mâturîdî düşünce ekolü, merkezdeki ve Batı bölgelerdeki Eş'ârîler arasında da geç zamanlara kadar pek bilinmemektedir. Mâturîdîlerin Eş'ârîleri tanınması ise Nişabur mektebi sayesinde mümkün olmuştur. Sonraki zamanlarda et-Taftazânî, Mâturîdîlik kavramını öne çıkarmış ve bu mezhebi Eş'ârîlik ile birlikte Ehl-i Sünnetin iki mezhebinden biri olarak tanımlamıştır.²¹⁷

Ak, Selçuklular döneminde yaşayan Semerkanlı ve Buharalı hemen bütün Hanefi fakihlerin, İmam Mâturîdîyi hem fıkhıta, hem de itikadda imam kabul ettiklerini, ancak kendi mezheplerini Mâturîdîyye olarak değil, Hanefiyye, Ehl-i Sünnet ve'l- Cemaat, Ehl-i Hak, ya da Mâturîdî ve tabileri olarak isimlendirdiklerini öne sürmektedir.²¹⁸

İmam Mâturîdî'nin, müstakil bir mezhep imamı olarak kabul edildiğini ortaya koyan âlimlerden bir tanesi Nüreddin es-Sâbûnî (ö. 580/1184) olarak karşımıza çıkmaktadır. O, kaleme aldığı *El-Bidâye fî Usûlîd-Din* isimli meşhur eserinde, imam Mâturîdî'den “Hidâyet rehberi”, “Ehl-i Sünnetin reisi Ebû Mansur” ve “Büyük imam Ebû Mansur el-Mâturîdî” cümleleriyle söz etmektedir. Sâbûnî gibi seçkin bir âlimin el-Mâturîdî'den, Ehl-i Sünnetin reisi olarak söz etmesi söz konusu dönemde, Mâturîdîyye isminde müstakil bir îtikadî mezhebin kabul gördüğünün işareti olarak görülebilir. Ayrıca bu dönemde diğer mezheplerin muarız fikirlerine cevap verilirken de çoğunlukla Mâturîdî'nin görüşlerine atıf yapılmıştır. Tüm bunların neticesinde, o zamana kadar fikhî ve îtikadî mezhep imamı olarak kabul gören Ebû Hanîfe, artık sadece fikhî imam olarak görülmüş, îtikadî olarak İmam Mâturîdî'nin önderliğinden söz edilmiştir. Buna ek olarak diğer mezheplerin sözcüleri de “Mâturîdî ashâbî” kavramını kullanarak, söz konusu mezhebin varlığını kabul ettiklerini ortaya koymuşlardır. Dolayısıyla İmam Mâturîdî, vefatından çok sonraları bir mezhep imamı olarak kabul görmüş ve Mâturîdîyye isminde Sünnî bir mezhebin varlığı herkes tarafından kabul edilmiştir.²¹⁹

²¹⁷ Watt, *a.g.e.*, s. 387.

²¹⁸ Ak, *Selçuklular Döneminde Mâturîdîlik*, ss. 112, 189.

²¹⁹ Ebû'l-Mu'în Meymûn b. Muhammed en-Nesefî, *Tebşiratu'l-Edille fî Usûli'd-Din*, thk. Hüseyin Atay, C. I, Ankara 1993, s. 471; Ak, *Selçuklular Döneminde Mâturîdîlik*, ss. 156-159; Ahmet Ak, *Büyük Türk Âlimi Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, ss. 138-175.

Kalaycı, yaptığı araştırmalar sonucu ulaştığı bilgilerden hareketle; Ebû Şücâ' Menkubers b. Yalınkılıç et-Türkî en-Nâsırî'nin (ö. 652/1254)²²⁰ ismini vermediği bir kişiden “Ehlü'l-Ehvâ, özellikle de Ehlü'l-İ'tizâl'in, Mâturîdî karşısında aciz kaldığı” bilgisini aktardığını²²¹ bildirmektedir. Benzer bir bilginin ondan bir asır kadar sonra Fazlullah el-Ömerî tarafından da vurgulandığı kaydedilmektedir.²²² Kalaycı'ya göre Mâturîdî'nin isminden bu şekilde söz edilmesi müstakil bir mezhep fikrinin artık ön plana çıkmaya başladığı yönünde ipuçları barındırmaktadır. Kalaycı, buradan hareketle, Mâturîdî'ye kavramının öncelikle, Mâturîdîlerden ziyade onlara hitap ederken, Mutezilîler tarafından kullanılan bir kavram olduğunu öne sürmektedir.²²³ Orta Asya'daki Hanefiler, Mutezile ekolünü fıkıhta Hanefî olmalarına karşın îtikadî konularda ondan ayrıldıkları noktasında eleştirmektedir.²²⁴ Çünkü bu eleştirileri yapanlar, kendilerini hem fıkıhta hem de itikadda Ebû Hanîfe'nin takipçileri olarak görmekteydiler. Buna karşın Mutezile taraftarları ise onların îtikadî hususlarda Mâturîdî'yi takip etmekle Ebû Hanîfe'yi bu hususta terk ettikleri eleştirisini getirmektedirler.²²⁵ Bunların etkisiyle bölgedeki Mutezilîlerin Hanefîleri, Mâturîdî taraftarları olarak tanımlamış olmaları kuvvetle muhtemel gözükmektedir. Böylece Mâturîdî ismi ve ekolü Hanefiler arasında gittikçe genişleyen bir ün kazanmış oldu.²²⁶

Mâturîdî'nin fikirleri, Semerkand başta olmak üzere; Buhara, Nesef, Tirmiz, Pezdev, Serahs, Uş, Merginan, Özgen, Merv, Belh, Nişabur ve Cüzcan gibi önemli şehirlerde etkisini gösterdikten sonra geniş coğrafyalara yayılmıştır. Ne var ki onun fikirleri, başlangıçta sadece kendi adına veya Semerkand ulemasına nisbet edilmiş ve bu durum yaklaşık iki asır bu şekilde devam etmiştir. Nihayet iki yüzyıl sonra

²²⁰ El-Kureşî, *el-Cevâhir*, C. I, ss. 462-463.

²²¹ Ebû Şücâ' Menkubers b. Yalınkılıç et-Türkî en-Nâsırî, *Nûru'l-Lâmi ve Burhânu's-Sâtı'*, Köprülü Kütüphanesi-Fazıl Ahmed Paşa, Nu: 848, 113a.

²²² Şihâbuddîn Ahmed b. Yahyâ İbnü Fazlullah el-Ömerî (ö.749/1349), *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr*, Edit. F. Sezgin, Frankfurt 1988, VI/46 (Laleli, Nu: 2037'den tıpkıbasım).

²²³ Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eş'arilik-Mâturîdîlik İlişkisi*, ss. 127-129

²²⁴ Alaüddîn Abdulazîz b. Ahmed el-Buhârî, *Keşfu'l-Esrâr an Usûli'l-Fahri'l-İslâm el Pezdevî*, thk. M. Mu'tasim-Billah el-Bağdâdî, Beyrut 1987, C. I, s. 35.

²²⁵ Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eş'arilik-Mâturîdîlik İlişkisi*, s. 63; Bölgede Maturidî-Hanefî çevre ile Mutezile arasındaki mücadele hakkında geniş bilgi için bkz. Bkz. Şükrü Özen, “IV. (X.) Yüzyılda Mâverâünnehir'de Ehl-i Sünnet-Mutezile Mücadelesi ve Bir Ehl-i Sünnet Beyannamesi”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, S. 9, 2003, ss. 53-64; Fatmanur Alibekiroğlu, *Tarihsel Süreçte Hanefîlik-Mu'tezile İlişkisi*, Çukurova Üniversitesi SBE. Basılmamış Doktora Tezi, Adana 2018, ss. 283-286.

²²⁶ Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eş'arilik-Mâturîdîlik İlişkisi*, s. 64.

kavramsal olarak Mâturîdîlik kelimesi kullanılmaya başlanmış ve onun Ehl-i sünnetin önderlerinden olduğu fikri kabul görmüştür.²²⁷ Mâturîdîyye kavramının geç zamanlara kadar kullanılmaması ve Hanefiliğin hem îtikadî hem de fikhî mezhep olarak kabul görmesi, Orta Asya'da yaşayan Türklerin Ebû Hanîfe'ye olan sıkı bağlılıklarının bir tezahürü olarak görülebilir.²²⁸ Abdülcélil Kazvîni, bölgede hem usulde hem de fûruda Hanefiliği benimseyen bir akımın olduğundan söz etmektedir.²²⁹ Madelung, onun işaret ettiği bu kesimin Mâturîdîyye olduğunu öne sürmektedir.²³⁰ Dönemin önemli ilim adamlarından Ebû'l-Yûsr el-Pezdevî'nin, kaleme aldığı *Usûlü'd-Dîn* isimli eserinde “usûlde ve fûrûda imamı ve örneği olması dolayısıyla Ebû Hanîfe'nin yolundan gittiğini” ifade etmiş olması da bu durumu desteklemektedir.²³¹

Mâverâünnehir ve Horasan'da fikhî olarak Hanefiliği, îtikadî olarak da Mutezile ve Kerrâmiyye'yi benimseyen kitlelerin varlığı bir gerçektir. Bu sebeple fikhî ve îtikadî alanda Ebû Hanîfe'nin görüşlerine tabi olan Mâturîdîler, çevrelerinde “tek renk Hanefiler” ve “saf Hanefiler” şeklinde tanınmaktaydılar. İmam Mâturîdî'nin vefatından çok sonraları Horasan bölgesinde varlığını sürdüremeyen Mürcie, Mu'tezile ve Kerrâmiyye ekollerinin yerini, bölge halkında önemli bir karşılık bulan Mâturîdî görüşler almaya başladı. Bölgedeki devletlerin de etkisiyle Mâturîdîlik, ortaya çıktığı bölgenin dışına taşarak Irak, Suriye ve özellikle de Anadolu'da yayılmıştır.²³²

Kalaycı; Nişabur, Merv ve İsfahan gibi şehirlerde hicri IV-VI. yüzyıllarda Hanefilik kavramının, îtikadî olarak Mâturîdîlik ekolünü benimseyen manasına gelmeyeceğini, söz konusu zaman diliminde bu bölgede fıkhîta Hanefî olanların büyük çoğunluğunun, Kerrâmi, Neccâri ve Mutezilî ekollere mensup olduğunu, Mâturîdîlerin ise onlardan daha az olduğunu öne sürmektedir.²³³

²²⁷ Kutlu, *Türkler ve İslam Tasavvuru*, ss. 133, 152.

²²⁸ el-Pezdevî, *a.g.e.*, s. 275.

²²⁹ Abdülcélil b. Ebî'l-Hüseyin Kazvîni, *Kitâbü'n-Nakz*, thk. S. C. H. Urmevi, 1952, s. 74; Arıkan, *Büyük Selçuklular Döneminde Şîâ*, ss. 32-33.

²³⁰ Madelung, “Mâturîdîliğin Yayılışı ve Türkler”, s. 319.

²³¹ El-Pezdevî, *a.g.e.*, s. 6.

²³² Vekili-Şerif, *a.g.m.*, ss. 312, 317, 319.

²³³ Kalaycı, *Şîilik-Sünnilik İlişkisinin Kapsamı*, s. 195.

Kalaycı, her ne kadar VI./XII. asrın sonunda Fahrüddin er-Râzî'nin el-Mâtürîdî'ye işaret ederek, onun yöntemini benimseyenleri “Mâverâünnehir ehlinin Mâtürîdî'nin taraftarları” şeklinde tanımlamışsa da, Mâtürîdî'ye kavramının bir ekol ismi olarak kullanılmasının VIII./XIV. asra denk geldiğini vurgulamaktadır. Ona göre, Orta Asya'dan göç eden Hanefî âlimler eliyle, Şam ve Mısır gibi bölgelerde Mâtürîdî tanıtılmış ve neticede Tâcüddîn es-Sübki kaleme almış olduğu *el-Kasîdetu'n-Nûniyye* isimli eserinde Eş'ârîyye ile Mâtürîdîyye arasındaki görüş farklılığı olan konularda bir uzlaşma için çabalamıştır. Ayrıca o, Mâtürîdî'ye nisbet edilen bir akaid metnini şerh etmek istemesiyle de bu fikrini ön plana çıkarmıştır. Buradan hareketle VIII./XIV. asırda Mâtürîdî'nin artık itikadî bir ekolün lideri gibi görüldüğünü söylemek mümkündür. Sübki buna ek olarak, İbn Hâcib'in Akîde'sine yazmış olduğu şerhte, İmam Eş'ârî'yi Eş'ârîlerin, İmam Mâtürîdî'yi ise Hanefîlerin itikattaki imamı olarak tanıtmıştır.²³⁴

Gölcük, Mâtürîdîliğin, Mâverâünnehir gibi kapalı bir havzada ortaya çıkması, Basra ve Bağdat gibi devrin ilim merkezlerinden uzak bir bölgede yayılması sebebiyle Eş'ârî'lik kadar şöhret bulmadığını, daha ziyade Mâverâünnehir bölgesinde ve Türkler arasında yayıldığını söylemektedir.²³⁵

Netice itibarıyla Mâtürîdîlik, IV./X. asırda ortaya çıkışından itibaren Türkler tarafından benimsenen bir ekol olmuştur. Hâlihazırda Azerbaycan'da mevcut Ca'ferî Türkler istisna edilirse Türk dünyasının ekseri çoğunluğu Mâtürîdîyye mezhebine müntesiptir.²³⁶ İmam Mâtürîdî'nin, İslam düşüncesi içindeki yeri büyük önem arz etmektedir ve onun marifetiyle İslam kelamı büyük gelişme göstermiştir. Böylece İmam Mâtürîdî hali hazırda Ehl-i sünnetin iki büyük önderinden biri olarak kabul görmektedir.²³⁷

²³⁴ Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eş'arîlik-Mâtürîdîlik İlişkisi*, s. 66.

²³⁵ Şerafettin Gölcük-Süleyman Toprak, *Kelam*, 8. Baskı, Tekin Kitabevi, Konya 2014, s. 55.

²³⁶ Kutlu, *Türkler ve İslam Tasavvuru*, s. 154.

²³⁷ Muammer Esen, “Mâtürîdî'nin Bilgi Kuramı ve Bu Anlamda Onun Âlem, Allah ve Kader Konusundaki Görüşlerinin Kısa Bir Tahlili”, *AÜİFD*, C. XLIX, S. II, Ankara 2008, , ss. 45-56; İbnü'l-Adim, *a.g.e.*, s. 2.

İKİNCİ BÖLÜM

MÂTURÎDİLİĞİN İRAK VE SURIYE'DE YAYILIŞI

1. Türklerin Bölgede Siyasi Söz Sahibi Olmaları

Mâturîdîliğin Irak ve Suriye'de yayılması, söz konusu bölgede Türklerin siyasi ve askeri hâkimiyetlerinin tesis edilmesinden sonra mümkün olabilmiştir. Öteden beri Eş'ârîler, Hanbelîler, Mutezile, kısmen Şîîler ve Hanefîler bu bölgede etkili olmuşlardır. Semerkand'da hayatını sürdürmüş olan İmam Mâturîdî'nin ilmi şahsiyeti ve görüşlerinden ise bu bölgede uzun yıllar pek söz edilmemiştir. Ancak Tuğrul Bey önderliğinde Büyük Selçukluların 26 Nisan 1055 tarihinde Bağdat'ı hâkimiyetleri altına almaları, bu durumu tamamen değiştirmiştir.²³⁸

Bağdat, Tuğrul Bey'in şehre girmesinden önce Şîî-Büveyhîlerin etkisi altında bulunan Besâsîrî'nin elinde bulunmaktaydı ve bu dönemde Şîîler, büyük güç kazanmışlardı. Tuğrul Bey'in şehri onlardan almasıyla beraber Şîîliği yaymak için gerek Fâtımîlerin²³⁹ gerekse Büveyhîlerin²⁴⁰ gösterdiği faaliyet sahaları kapanmış ve bölgede Hanefî-Mâturîdîlik etkili olmaya başlamıştır. Bu meyanda Selçukluların hilafet merkezinde söz sahibi olma sürecini detaylı bir şekilde incelemek yerinde olacaktır.

Irak ve Suriye bölgelerinde hâkimiyet kuran ve Mâturîdîliğin bu bölgede yayılmasını sağlayan siyasi süreci, Büyük Selçuklu Devleti gerçekleştirmiştir. Türk hükümdarlarının, tahta geçerken Abbasi Halifelerinin onayını almak konusunda titiz davranmış oldukları bilinmektedir.²⁴¹ Onlar, halifeye karşı daima büyük saygı duymuşlardır.²⁴² Selçuklu hükümdarlarından Tuğrul Bey, halife ile yakın ilişki kuran ilk Selçuklu hükümdarıdır.²⁴³ Tuğrul Bey, Bağdat'ı Şîî Büveyhîlerin elinden kurtarmak için şehre girdikten sonra, Halife Kâim Bi-Emrillah tarafından onun adına hutbe okutulmuştur.²⁴⁴ Selçuklular tarafından basılan paralarda halifelerin adına yer

²³⁸ Okumuşlar, *a.g.m.*, s. 139; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 40.

²³⁹ Keskiöğlü, *a.g.e.*, s. 13.

²⁴⁰ İbn Kesîr, *a.g.e.*, C. XII, s. 167.

²⁴¹ İbn Kesîr, *a.g.e.*, C. XII, s. 175; Abû'l-Farac, *a.g.e.*, C. I, s. 312.

²⁴² Kara, *Selçukluların*, s. 488.

²⁴³ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, C. X, ss. 47, 80.

²⁴⁴ Keskiöğlü, *a.g.e.*, s. 52; Çubukçu, "Hicri 5./Miladi 11.Yüzyılda İslam'da Siyasi ve Dini Durum", s. 39.

verilmiş ve halifelerle akrabalık bağları kurulmuştur.²⁴⁵ Bu meyanda Abbasi halifesi Kâim Bi-Emrillah ile Çağrı Bey'in kızı Hatice Arslan Hatun arasında evlilik gerçekleşmiş, Tuğrul Bey ise halife Kâim Bi-Emrillah'ın kızı Seyyide Hatun ile 453/1062 senesinde evlenmiştir.²⁴⁶ Ayrıca Sultan Melikşah'ın kızı Mahmelek Hatun ile Halife el-Muktedî evlenmiştir.²⁴⁷

Birinci bölümde zikredildiği üzere Selçuklu sultanları, Hanefî-Mâturîdî bir çizgiyi takip etmişlerdir.²⁴⁸ Bununla beraber Tuğrul Bey'in veziri Amîdülmülk Muhammed el-Kundurî (ö. 456/1064), Mutezile mezhebine bağlı kalmıştır. Onun girişimleriyle 445/1053 yılından itibaren minberlerde Şîî-Râfîzîler lanetlenmeye başlanmış²⁴⁹, bu uygulamaya Şâfiî/Eş'ârîler de dâhil edilmiştir.²⁵⁰ Es-Sübki, söz konusu mihne hareketinin bid'at ehline karşı ortaya çıktığını, ancak el-Kundurî'nin bu uygulamayı Eş'ârîleri de kapsayacak şekilde genişlettiğini öne sürmüştür. Bu dönem, 445/1053 yılında başlamış ve el-Kundurî'nin Alparslan tarafından önce görevden alınması daha sonra da öldürülmesine kadar 10 yıl sürmüştür, ondan sonra göreve gelen Şâfiî-Eş'ârî vezir Nizâmülmülkle birlikte son bulmuştur.²⁵¹ Ayrıca Nizâmülmülk'ün vezir olmasıyla beraber, bu sefer Eş'ârîler önemli bir güç kazanmışlardır.²⁵² Söz konusu dönemde Nizâmiye medreselerinin açılması ve müderrisliğinin Şâfiîlere verilmesinin de bu hususta büyük etkisi olmuştur.²⁵³ Esasında Selçukluların, yıkıcı faaliyette bulunan Şîîler ve Bâtînî gruplar dışındaki mezheplere karşı hoşgörülü davrandıkları hususunda²⁵⁴ Müslüman ve Hristiyan tarihçiler görüş birliği içindedir diyebiliriz.²⁵⁵

²⁴⁵ İbn Kesîr, *a.g.e.*, C. XII, s. 196; Abû'l-Farac, *a.g.e.*, C. I, ss. 308, 315.

²⁴⁶ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, ss. 42-46; Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi*, Emek Matbaası, Manisa 2007, s. 38.

²⁴⁷ İbrahim Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, 1. Baskı, Kültür Yay., İstanbul 1973 s. 85.

²⁴⁸ Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru*, s. 133.

²⁴⁹ Çubukçu, "Hicri 5./Miladi 11.Yüzyılda İslam'da Siyasi ve Dini Durum", s. 44.

²⁵⁰ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 27; Mevlüt Özler, "Tuğrul Bey Dönemi Düşünce Hayatında Entelektüel Bir Kriz: Ehl-i Bid'at'e Lanet Kampanyası", *1. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyet Kongresi*, SÜSAM Yay., Konya 2001, C. 2, s. 174.

²⁵¹ Çubukçu, "Hicri 5./Miladi 11.Yüzyılda İslam'da Siyasi ve Dini Durum", ss. 39, 44; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 49; Okumuşlar, *a.g.m.*, s. 143.

²⁵² Kara, *Büyük Selçuklular*, ss. 273-283; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru*, s. 131.

²⁵³ Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, s. 125; Kara, *Büyük Selçuklular*, s. 254.

²⁵⁴ Korkmaz, "Türkiyede Kültürel Dini Çoğulculuk Anlayışının İmkânı", s. 288.

²⁵⁵ Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, s. 173.

Eş'ârîlerin lanetlenmesi meselesi, Tuğrul Bey'in hangi mezhebe bağlı olduğu konusunda da tartışmalara sebep olmuştur. Kimi araştırmacılar onun Mutezilî veya Hanbelî olduğunu öne sürmüşlerse birçok araştırmacı tarafından Sünnî-Hanefî olduğu belirtilmektedir.²⁵⁶ Tuğrul Bey'in kendisi Hanefî olduğu gibi bu mezhebin yayılması için Hanefî âlimleri kadılık ve hatiplik gibi görevlere atadığı, ayrıca elçilik gibi diplomatik görevlerde de onlardan yararlandığı bilinmektedir. Bu sebeple onun, Hanefî-Mâturîdîliğin yayılmasında katkısı olgunu söylemek mümkündür.²⁵⁷

Tuğrul Bey'den sonra iktidara gelen Selçuklu hükümdarları da onun politikalarını uygulamaya devam etmişlerdir. Sultan Alparslan'ın, koyu bir Hanefî olduğu ve bu mezhebin yayılması için çaba sarfettiği rivayet edilmektedir. Şâfiî/Eş'ârî vezir Nizâmülmülk (ö. 465/1092), Alparslan'ın, mezhebine son derece bağlı bir Hanefî olduğunu ve bu sebeple kendisinden daima korktuğunu söylemiştir.²⁵⁸ Nizâmülmülk'ün göreve geldikten sonra Eş'ârîlere yönelik pozitif uygulamaları, bu sefer de Selçuklu Sultanlarının Eş'ârîliği benimsedikleri iddiasını gündeme getirmiştir. Ancak yukarıda da zikredildiği üzere Nizâmülmülk, Alparslan'ın koyu bir Hanefî olduğunu bildirmektedir. Buna ek olarak Sultan Alparslan'ın, hiç gitmediği halde Bağdat'ta Ebû Hanîfe'nin kabri için bir türbe yaptırdığı ve Hanefîlere yönelik medreseler açtırdığı ifade edilmektedir.²⁵⁹

Sultan Melikşah'ın da Hanefî-Mâturîdîlik üzere hareket ettiği, ayrıca Bağdat'ta kılınan bayram namazlarının Hanefî mezhebine göre kılınmasını sağladığı, bu şehirde bir Hanefî medrese inşa ettirdiği, âlim ve mutasavvıflar için yılda 300.000 dinar tahsis ettirdiği rivayet edilmektedir.²⁶⁰

Sultan Muhammed Tapar'ın da Hanefî mezhebine müntesip olduğu, İsfahan Camiinde Nizâmülmülk tarafından görevlendirilen Şâfiî âlimin yerine Hanefî bir

²⁵⁶ Kara, *Büyük Selçuklular*, s. 169; Ak, *Selçuklular Döneminde Mâturîdîlik*, s. 118.

²⁵⁷ Madelung, "11.-13. Asırlarda", ss. 368-383; Ak, *Selçuklular Döneminde Mâturîdîlik*, s. 119.

²⁵⁸ Ak, *Selçuklular Döneminde Mâturîdîlik*, s. 119.

²⁵⁹ Ramazan Şeşen, *Selahaddin Eyyubi ve Devlet*, Çağ Yay., İstanbul, 1987, s. 322; Kara, *Büyük Selçuklular*, s. 171.

²⁶⁰ Ahmed bin Mahmûd, *Selçuk-Nâme*, C. II, ss. 20, 22; Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, s. 173; Ak, *Selçuklular Döneminde Mâturîdîlik*, ss. 121-122; Kara, *Büyük Selçuklular*, s. 173.

âlim olan Rükneddin'i atadığı ve aynı uygulamayı Hamedan Camiinde de gerçekleştirdiği rivayet edilmektedir.²⁶¹

Sultan Sencer de Hanefi mezhebine bağlılığı ve mümkün olan her makamın onlar tarafından doldurulması siyasetini uygulamasıyla ön plana çıkmaktadır. Ayrıca onun, İmam Gazâlînin Ebû Hanîfe aleyhine sözler sarfettiğini öğrenmesi üzerine onunla görüştüğü ve böyle bir hadisenin vuku bulmadığını öğrenmesi üzerine de memnuniyetini belirttiği rivayet edilmektedir.²⁶²

Büyük Selçuklu Devleti'nin Hanefî/Matudirilik lehine olan uygulamaları, Irak ve Suriye'de hüküm süren, onlara bağlı melik ve emirler tarafından da devam ettirilmiştir.²⁶³ Bu meyanda Suriye bölgesinin Türk emirler tarafından idare altına alınması ve onların uygulamaları hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır.

Suriye'de, 359/969 senesinden, Büyük Selçuklu Sultanı Alparslanın komutanlarından Emir Atsız'ın Şam'a hâkim olduğu 468/1076 yılına kadar Şîf-Fâtımî'lerin hüküm sürdüğü bilinmektedir.²⁶⁴ Suriye ve Kudüs'ü Fâtımî'lerden alan Emir Atsız, uzun bir aradan sonra Sünnîliğin bu bölgede yeniden neşvünema etmesine katkı sağlamıştır.²⁶⁵ Atsız, Şam'a hâkim olduktan sonra bölge, Fâtımîler tarafından tekrar kuşatma altına alınmış ve Alparslan'ın oğlu Tutuş'tan yardım istemek zorunda kalmıştır. Tutuş, şehre hâkim olduktan bir müddet sonra Atsız'ı öldürtmüş ve 471/1079 yılında Şam'ı, 478/1086 yılında da Haleb'i almış, ancak Sultan Melikşah'ın Haleb'e yöneldiğini öğrendiğinden kaleyi ele geçiremeden Haleb'ten çekilmiştir.²⁶⁶ Tutuş'un, bölgede bu şekilde bağımsız hareket etmesi, Suriye Selçuklu Devleti'nin varlığından söz edilmesine sebep olmuştur.²⁶⁷

Sultan Melikşah, kardeşi Tutuş'un Suriye'de bağımsız bir devlet kurma girişimlerinden rahatsızlık duymuş ve Haleb'e yürüyerek 478/1086 yılında burayı zaptetmiş, 479/1087 yılında da Kâsimu'd-Devle Aksungur bin Abdullah'ı Haleb

²⁶¹ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 174.

²⁶² Arıkan, "Büyük Selçukluların Hanefilere Destekleri", ss. 153-164.

²⁶³ Cengiz Tomar, "Şam", *DİA*, C. XXXVII, İstanbul 2009, ss. 312-313.

²⁶⁴ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 85.

²⁶⁵ Laoust, *a.g.e.*, s. 209.

²⁶⁶ Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru*, s. 83.

²⁶⁷ Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, İÜEF Yay., İstanbul 1985, s. 85.

valisi olarak tayin etmiştir.²⁶⁸ Aksungur, 486/1094 yılında Tutuş ile yaptığı savaşta öldürülünceye kadar Haleb'te hüküm sürmüştür.²⁶⁹ Tutuş, Haleb'i ele geçirdikten bir süre sonra şehrin hâkimiyetini kendi adamlarına devrederek buradan ayrılmıştır. Tutuş'un ölümünden sonra oğullarından Rıdvan²⁷⁰, 487/1095 yılında Haleb'e, diğer oğlu Dukak ise Dımaşk'a hâkim olmuştur. Böylece Suriye bölgesinde, Tutuş'un iki oğlu tarafından yönetilen Dımaşk ve Haleb Emirlikleri zuhur etmiştir.²⁷¹

Rıdvan b. Tutuş, kardeşi ve Dımaşk hükümdarı Dukak'a karşı zafer elde etmek için dönemin Şîi-Fâtımî devletiyle anlaşma yaparak kendi hükmettiği Haleb ve çevresinde, Sünnî hutbeyi kaldırarak yerine Şîi hutbe okutturmuştur. Böylece tarihte ilk defa bir Selçuklu toprağında, Şîilik resmi olarak benimsenmiştir. O, böyle yaparak Mısır'daki Şîi yönetimin desteğini almayı ve Suriye'nin tamamında hâkim güç haline gelmeyi hedeflemiştir. Rıdvan'ın 489/1097 yılındaki bu davranışı tüm İslam âlemindeki hükümdarlar ve birçoğu yakın akrabası olan melikler tarafından şiddetle kınanmış ve kendisi de bu baskılara 4 hafta dayanabilmiş, akabinde yeniden Sünnî inancıya göre hutbe okutmaya devam etmiştir.²⁷²

Dımaşk, 497/1104 yılında Böriler Devleti'nin kurucusu Tuğtekin'in eline geçmiş, Haleb'te ise 511/1117 yılında Artukluların²⁷³ hâkimiyeti başlamıştır. Haleb, Selçukluların Musul Valiliği²⁷⁴ görevini sürdüren Aksungur el-Porsukî (ö.

²⁶⁸ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 109; Ahmet Ak, "Mâtürîdiliğin Halep ve Şam'a Gelişi", *ÇÜİFD*, C. 16, S. 1, 2006, s. 121; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru*, s. 85.

²⁶⁹ İbnü'l-Adim, *a.g.e.*, s. 62.

²⁷⁰ Ebu'l-Muzaffer Rıdvan b. Tutuş b. Alparslan b. Çağrı Bey b. Selçuk b. Dukak et-Türkî el-Selçukî 475/1082 yılında doğmuş ve babasının yanında Dımaşk'ta büyümüştür. Babasının vefatında sonra 19 yıl Halep'te hüküm sürmüş ve 507/1113 yılında vefat etmiştir. Vefatından sonra yerine oğlu Tacü'd-devle Alparslan geçmiş ise de o da fazla yaşamamıştır. Daha fazla bilgi için bkz: İbnü'l-Adim, *a.g.e.*, ss. 88-97.

²⁷¹ İbnü'l-Adim, *a.g.e.*, s. 372; Laoust, *a.g.e.*, s. 211.

²⁷² Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 377.

²⁷³ Süleyman b. Abdulcabbar b. Artuk, amcası İl-Gazi tarafından Haleb'te naib olarak görevlendirilmiş ve amcası öldükten sonra 1122 yılında Haleb'e hâkim olmuş, ancak 1123 yılında Halep yönetimi, amcası Belek b. Behram b. Artuk tarafından ondan alınmıştır. Daha fazla bilgi için bkz: İbnü'l-Adim, *a.g.e.*, s. 123; Sâlim Koca, "Diyar-ı Bekr Bölgesinde Kurulmuş Türk Devletleri ve Beylikleriyle İlgili Tarihi Şahıs ve Yer Adlarının Türk Kültürü Bakımından Anlamı ve Değeri", *Uluslararası I. Batman Sempozyumu, 15-17 Nisan, Batman 2008*, ss. 9-11.

²⁷⁴ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 197.

519/1126)²⁷⁵ tarafından 518/1125 yılında Artuklulardan geri alınmış ve tekrar Selçuklu hâkimiyeti başlamıştır.²⁷⁶

İlerleyen süreçte Suriye’de Hanefi Mezhebine müntesip Zengi Devleti’nin hüküm sürdüğü yıllar başlamıştır.²⁷⁷ Zengilerin kurucusu İmâduddin Zengi b. Aksungur, Kâsimu’d-Devle oğlu Atabek lakabıyla da tanınmıştır.²⁷⁸ Zengi, babası Kâsimu’d-Devle Aksungur’un Haleb’te hüküm sürdüğü dönemde 480/1087-8 yıllarında doğmuş ve orada yetişmiştir. Zengi, bir müddet, Aksungur el-Porsukî’ye (ö. 519/1126) bağlı olarak kalmış daha sonra onun tarafından Basra Valiliği görevine getirilmiştir. Akabinde Irak Selçuklu Sultanı Mahmut tarafından vali olarak atandığı Musul’da bir müddet hüküm sürmüş ve Haleb’te yaşanan karmaşayı sonlandırmak için 521/1128 yılında oraya hareket ederek yönetimi devralmıştır.²⁷⁹ Zengi, Haleb ile birlikte çevresindeki yerleşim yerlerine de hâkim olmuş ve Frank’lar ile yapılan çatışmalarda üstünlük sağlamıştır. Zengi, 540/1146 yılında Rakka civarındaki Caber kalesi kuşatmasında hayatını kaybedince, yerine oğlu Nureddin Mahmud (ö. 569/1173-4) geçmiş ve Zengi Devleti en güçlü konumuna onun zamanında ulaşmıştır.²⁸⁰ Nureddin Mahmud b. Zengi’nin 569/1173-4 yılında ölümünden sonra Haleb’te yerine oğlu el-Melikü’s-Sâlih İsmail geçmiştir. Onun da 576/1181 veya 578/1183 yılında genç yaşta öldüğü kaydedilmektedir.²⁸¹

Suriye’de hüküm süren Zengilerden sonra onların devamı niteliğindeki Eyyübiler Devleti önce Mısır’a sonra da Suriye bölgesine hâkim olmuştur. Eyyübiler zamanında da Mısır ve Suriye’de Sünnîliğin desteklenmesi politikası sürdürülmüş, ancak onların zamanında Hanefî-Mâturîdîler yerine Şâfiî-Eş’ârîler desteklenmiştir.²⁸² Nitekim Sultan Selahaddin, koyu bir Şâfiî olarak tanınmaktadır. Dolayısıyla bu

²⁷⁵ Ak-Sungur b. Abdullah el-Porsukî, Tuğrul Bey’in kölesi olan Emir Porsuk’un kölesidir ve önemli görevler üstlenmiştir. Daha fazla bilgi için bkz. İbnü’l-Adim, *a.g.e.*, s. 126.

²⁷⁶ İbnü’l-Adim, *a.g.e.*, ss. 127, 132.

²⁷⁷ Şeşen, *a.g.e.*, s. 348.

²⁷⁸ İbnü’l-Adim, *a.g.e.*, s. 68; Abdulkadir Turan, “Nureddin Mahmud Zengi’nin Başarılarında Türkmenlerin Katkısı”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXXIII/1, 2018, s. 205; Kara, Büyük Selçuklular, s. 190.

²⁷⁹ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, ss. 238, 239.

²⁸⁰ İbnü’l-Adim, *a.g.e.*, ss. 157-171; Laoust, *a.g.e.*, s. 216; Turan, “Nureddin Mahmud Zengi’nin Başarılarında”, s. 206; Ak, *a.g.m.*, s. 125.; Bahattin Kök, “Nureddin Mahmud Zengi”, *DİA*, C. XXXIII, İstanbul 2007, s. 263.

²⁸¹ İbnü’l-Adim, *a.g.e.*, s. 177.

²⁸² Şeşen, *a.g.e.*, s. 348.

devirde özellikle Mısır'da Fâtımîlerin zamanından kalan Şîî etkiyi ortadan kaldırmak için Şâfiî-Eş'ârî ekolü desteklenmiş ve onlar için birçok yeni medrese kurulmuştur.²⁸³ Haleb şehri Eyyübilere teslim edilirken, şehrin başkadısının Hanefilerden olma şartı getirilmesine rağmen bu göreve de bir Şâfiî âlim atanmıştır. Neticede Eyyübilerin iktidarı ellerinde buldukları zaman diliminde Mısır, Şam ve Haleb'te bu makam Şâfiîlerin elinde kalmaya devam etmiştir. Bu durum el-Meliku'l-Muazzam İsa b. Seyfuddin'in (ö. 624/1226) Şam ve çevresinde idareyi eline almasıyla birlikte değişmiştir. O, diğer Eyyübi hükümdarlarının tersine Hanefiliği benimsemiş ve desteklemiştir.²⁸⁴

Şîî-Fâtımî Devleti'nin Şam bölgesindeki varlığı, Selçuklular ve Zengiler tarafından, Mısırdaki varlığı da yine Zengi tarafından görevlendirilen Eyyübiler eliyle ortadan kaldırılmış, böylece söz konusu bölgede Sünniliğin etkili olması sağlanmıştır.

2. Hanefi- Mâturîdî Âlimlerin Orta Asya'dan Ortadoğu'ya Göçü

Büyük Selçuklu Devleti ve Karahanlılar zamanında Orta Asya'da yetişen önemli Hanefî-Mâturîdî âlimler bir müddet sonra İslam âlemi için büyük önemi olan Irak, Suriye ve Anadolu bölgelerine göç etmeye başlamışlardır. Özellikle Büyük Selçuklu Devleti'nin söz konusu bölgede siyasi ve askeri iktidarı ele geçirmesinden sonra Hanefî âlimleri, kadı, müderris, müftü, vaiz ve hatiplik gibi mühim görevlere tayin etmeleri, âlimlerin bu bölgeye rağbet etmelerini sağlamıştır. Bu durum bölgedeki Hanefî-Mâturîdî akımın etkisini günden güne arttırmasına imkân sağlamıştır.²⁸⁵

Bu kısımda Orta Asya'dan Irak ve Suriye'ye göç eden Hanefî-Mâturîdî âlimlerin hayat hikâyelerine temas edilerek, onların bölgede Mâturîdîliğin yayılıp gelişmesine olan katkıları göz önüne serilecektir.

²⁸³ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 8; Çağatay, "Fatımiler Devletinin Kuruluşu ve Akideleri", s. 75; Chikh Bouamrane, "İslam Tarihinde Eğitim-Öğretim Kurumları", çev. Nesimi Yazıcı, *AÜİFD*, C. XXX, S. 1, Ankara 1988, s. 283; Hıfızrahman Raşit Öymen, "İslamiyette Öğretim ve Eğitim Hareketleri II", *AÜİFD*, C. 12, S. 1, Ankara 1964, s. 40; Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eş'arilik-Mâturîdîlik İlişkisi*, ss. 145, 149; Sönmez, *a.g.e.*, s. 142.

²⁸⁴ Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eş'arilik-Mâturîdîlik İlişkisi*, ss. 150, 152.

²⁸⁵ Ak, *Selçuklular Döneminde Mâturîdîlik*, s. 123; Madelung, "11.-13. Asırlarda", s. 371; Çiftçioğlu, "Orta Asya-Anadolu İlim ve Kültür Köprüsü", s. 146.

Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed ed-Damegânî, 398/1007 yılında Damegan’da dünyaya gelmiş ve Nişabur ile Horasan gibi önemli bölgelerde ilim tahsil ettikten sonra genç yaşta Bağdat’a göç etmiştir. Onun ders aldığı hocaları Kudûrî (362-428/962-1037), Hüseyin b. Ali es-Saymerî’den (ö. 962-1045), Hatib el-Bağdâdî ve Muhammed b. Ali es-Sûrî olarak sıralamak mümkündür. Kendisi de Abdülvehhâb el-Enmâtî ve Ebü’l-Vefâ b. Âkil’e ders vermiştir. Bağdat’ta başkadılık yapan Şâfîî âlim Mâkulâ’dan sonra 447/1056 yılında bu göreve getirilmiş ve otuz yıl bu görevi deruhte etmiştir. El-Hâkim eş-Şehîd’in eserine, *Şerhu Muhtasârî’l-Hâkim* ismiyle bir şerh yazmış ve 478/1085 yılında Bağdat’ta vefat etmiştir. Damegânî, bir yandan talebe yetiştirme ve eser vermekle, diğer taraftan da kadılık gibi mühim bir vazifeyi yerine getirmekle bölgede Hanefi-Mâturîdîliğin güçlenmesine katkı sağlamıştır.²⁸⁶

Hanefî fıkında temayüz etmiş olan Ebû Bekr Muhammed b. İbrahim b. Enûş b. İbrahim el-Hâsîrî el-Buhârî (ö. 500/1107), ilim tahsili sâikiyle Horasan, Irak ve Hicaz bölgelerinde bulunmuştur. Meşhur âlimlerden Şümsü’l Eimme es-Serahsî’den ders almış ve kendisi de Ebû Amr Osman b. Ali el-Bilkendî ve Ebû Nasr b. Mâkulâ gibi önemli şahsiyetlere ders vermiştir. *Hâvi’l-Hâsirî fi’l-furû’ (el-Hâvi fi’l-Fetâvâ)* isimli eseri kaleme almış ve Buhara’da vefat etmiştir.²⁸⁷

Hanefî- Mâturîdî âlim Ebû Ali İmâdüddin Hüseyin b. Ali b. Ebi’l-Kâsım el-Lâmişî, 441/1049 yılında Fergana’nın köylerinden Lâmiş’de doğmuş ve Abdurrahman b. Abdurrahman el-Kassâr ve Muhammed b. Hasan b. Mansur en-Nesefî’den ders almıştır. Karahanlı hükümdarı Muhammed b. Süleyman tarafından 515/1121 yılında Abbasi Halifesi Müsterşid’e elçilik görevi ile gönderilmiştir. Lâmişî bu vesile ile bir müddet Bağdat’ta bulunmuştur. *Vâkıâtü’l-Lâmişî, ez-Ziyâdât ve el-Fetâvâ* isimli eserleri kaleme almış ve 522/1128 yılında Semerkand’da vefat etmiştir.²⁸⁸

²⁸⁶ İbnü’l-Esir, *a.g.e.*, C. I, s. 486; el-Kureşî, *el-Cevâhir*, C. III, ss. 269-271; Leknevî, *el-Fevaidü’l-Behiyye*, ss. 182-183; Özel, *a.g.e.*, s. 56; Cengiz Kellek, “Dameğani”, *DİA*, C. VIII, ss. 453-454; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru*, s. 167.

²⁸⁷ el-Kureşî, *el-Cevâhir*, C. III, s. 8; Özel, *a.g.e.*, s. 61; Saffet Köse, “Hasiri, Muhammed b. İbrahim”, *DİA*, C. XVI, ss. 383-384; Kavakçı, *a.g.e.*, ss. 65-67.

²⁸⁸ el-Kureşî, *el-Cevâhir*, C. II, ss. 120-121; Leknevî, *el-Fevaidü’l-Behiyye*, s. 67; Özel, *a.g.e.*; s. 63; Kavakçı, *a.g.e.*, s. 215.

Hanefi-Mâturîdî âlim, Ebü'l-Feth Alâüddin Muhammed b. Abdülhamid b. Hüseyin el-Üsmendî es-Semerkandî, 488/1095 yılında Semerkand'ın Üsmend köyünde doğmuş olup, Merv şehrinde tahsil görmüştür. Hac vesilesiyle uğramış olduğu Bağdat'ta ilmi münazaralara katıldığı ve dönemin âlimlerine üstünlük sağladığı yönünde rivayetler mevcuttur. Daha sonra tekrar Semerkand'a dönmüş ve 552/1157 yılında orada vefat etmiştir. *Lübâbü'l-kelâm* ve *Şerhu'l-Manzûmeti'n-Nesefiyye* isimli eserinde Mâturîdî ekolünü veciz bir biçimde ele almıştır.²⁸⁹

Tefsir, hadis ve fikhî ilimlerde mâhir bir isim olan Hanefî âlim Ebü'l-Kâsım Nâsıruddin Muhammed b. Yusuf b. Muhammed b. Ali el-A'lâ el-Hüseyinî el-Medenî es-Semerkandî, Semerkand'lı olup doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Kaynaklarda başka âlimleri tenkit ederken sert bir üslup kullandığına dair bilgiler mevcuttur. Kendisi 535/1141 yılında hacca gitmiş ve dönüş yolculuğunda bir müddet Bağdat'ta ikamet ettikten sonra 543/1149 yılında Semerkand'a dönmüş, 556/1161 yılında vefat etmiştir. Eserlerinden bazılarını *el-Mültekât fi'l-fetâva'l-Hanefiyye, en-Nâfi'*, *Câmiu'l-fetâvâ (el-Câmiu'l-kebîr fi'l-fetâvâ)* olarak sıralamak mümkündür.²⁹⁰

Hanefi âlim Ebû Şuca' Menkubers Necmeddin b. Yalınkılıç Abdullah et-Türkî'nin doğum tarihi tam olarak bilinmemektedir. Kendisi Bağdat'ta ikamet etmiş ve 652/1254 yılında orada vefat etmiştir. Kelam ve fıkıhta yetkin bir kişi olan et-Türkî, başına sarık sarmaması özelliği ile öne çıkmıştır. Onun asker elbisesi giydiği ve başına diğer âlimler gibi sarık sarmak yerine askerlerin kullandığı bir serpuş taktığı rivayet edilmektedir. Hayatıyla ilgili ilginç bir hadise ise, Abbasi Halifesi Mustansır (ö. 640/1242) tarafından başına sarık sarması şartıyla Bağdat başkadılığı görevine atanacağı teklifinin yapılmış olması, ancak onun bu teklifi kabul etmemiş olmasıdır. Et-Türkî, 648/1250 yılında Halifenin talebi üzerine Tahâvî²⁹¹ Akidesine

²⁸⁹ el-Kureşî, *el-Cevâhir*, C. III, ss. 208-209; Leknevî, *el-Fevaidü'l-Behiyye*, s. 176; Kavakçı, *a.g.e.*, ss. 102-105; Özel, *a.g.e.*, ss. 74-76; Davut İltaş, "Üsmendî", *DİA*, C. XLII, ss. 388-389.

²⁹⁰ el-Kureşî, *el-Cevâhir*, C. III, s. 409; Leknevî, *el-Fevaidü'l-Behiyye*, ss. 219-220; Özel, *a.g.e.*, ss. 76-77; Kavakçı, *a.g.e.*, ss. 106-107; Ahmet Özel, "Semerkandi, Muhammed b. Yusuf", *DİA*, C. XXX, ss. 479-480.

²⁹¹ Ebu Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selame b. Abdilmelik el-Ezdi et-Tahavi (239-321/853-933), başlangıçta Şafii iken daha sonra Hanefi olmuş bir müctehiddir. Eserlerinden bazıları *el-Muhtasar*, *Meani'l-asar*, *Müşkilü'l-asar*, *İhtilafü'l-ulema*, *eş-Şurutu's-sağir*, *el-Akidetü't-Tahaviyye* ve *Ahkamü'l-Kur'an*'dır. (İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcîm*, s. 8; Leknevî, *el-Fevaidü'l-Behiyye*, ss. 31-34; Özel, *a.g.e.*, ss. 36-38; Davut İltaş, "Tahavi", *DİA*, C. XXXIX, ss. 385-388.)

Mâturîdî bir bakış açısıyla *en-Nûru'l-lâmi'* ve *'l-burhânu's-Sâti'* ismini verdiği bir serh yazmış ve bu eseri oldukça ön plana çıkarmıştır.²⁹²

Orta Asya'lı Hanefi-Mâturîdî âlimlerden Ebû'l-Fadl Burhânuddin Muhammed b. Muhammed en-Nesefî, Bağdat'ta bulunmuş ve 687/1288 yılında bu şehirde vefat etmiştir.²⁹³

Kaşgar yakınlarındaki Balasagun bölgesinden olan Hanefi âlim Ebû Abdillâh Muhammed b. Musa b. Abdillâh el-Balasagunî, et-Turkî nisbesiyle anılmıştır. Bağdat'ta kadı Ebû Abdillâh ed-Dâmegânî'den ders almıştır. Selçuklu emirlerinden Dukak b. Tutuş tarafından 491/1098 yılında Kudüs ve Şam'da kadı olarak görevlendirilmiştir. Onun ileri derecede bir Hanefî olduğu ve "Elimden gelse Şâfiîlerden cizye alırdım." dediği rivayet edilmektedir. Balasagunî, 506/1112 yılında Dımaşk'ta vefat etmeden bir müddet önce kadılık görevinden alınmış ve bu makam uzunca bir süre Şâfiîlerin elinde kalmıştır.²⁹⁴

Ebû'l-Hasan Ali b. Mekkî el-Kâsânî (ö. 537/1143), aslen Fergana'lıdır ve eğitimini bu bölgede almıştır. Daha sonra Şam'a gelmiş ve burada 491/1098 yılında Hanefi eğitim vermek üzere açılan ilk medrese olan Sâdiriyye'de müderrislik yapmıştır. Onun bu medresenin ilk hocası olduğu yönünde bilgiler mevcuttur. Devrinin önemli Hanefi âlimleri arasında zikredilmektedir.²⁹⁵

Ali b. Hüseyin b. Muhammed el-Belhî el-İskilkendî (ö. 547/1152), Toharistan bölgesindeki Belh şehri yakınlarında küçük bir yerleşim yeri olan İskilkend kasabasıdır. Buhara'da Abdülaziz b. Ömer b. Mâze'den ders almış ve Ebû'l-Muîn en-Mekhûlî'den hadis okumuştur. Sem'ânî onunla Dımaşk'ta karşılaştığını ve kendisinin âlim ve zâhid bir fakih olduğunu, ilimle iştiğal ettiğini söylemektedir. El-İskilkendî, bir müddet Dımaşk'ta ikamet etmiş ardından Haleb'e gitmiş ve orada vefat etmiştir. El-İskilkendî, Burhâneddin el-Belhî ile aynı zaman diliminde

²⁹² Çelebi, *Keşfüzzunun*, C. II, s. 1802; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcîm*, s. 19; Brockelmann, *a.g.e.*, C. III, s. 722.; Kutlu, *Türkler ve İslam Tasavvuru*, s. 159.

²⁹³ el-Kureşî, *el-Cevâhir*, C. II, s. 120; Leknevî, *el-Fevaidü'l-Behiyye*, s. 67.

²⁹⁴ Madelung, "11.-13. Asırlarda", s. 374; Kavakçı, *a.g.e.*, s. 203.

²⁹⁵ Madelung, "11.-13. Asırlarda", s. 374; Abdulkerim Özaydın, "Selçuklular", *DİA*, C. XXXVI, İstanbul 2006, s. 386; Ak, *a.g.m.*, s. 127.

Suriye’de bulunmuş ve ikisi de Belh’li olduğu için aynı kişi olma ihtimali söz konusu olabilir. Ancak el-Kureşî, her ikisini farklı kişiler olarak rivayet etmektedir.²⁹⁶

Ebü’l-Hasan Ali b. Hasan b. Muhammed b. Muhammed b. Ebî Ca’fer Burhâneddin el Belhî (ö.548/1153), meşhur Hanefi-Mâturîdî âlimlerdendir. Buhara şehrinde, meşhur âlimler Abdülaziz b. Mâze’den fıkıh, Ebü’l-Muîn en-Nesefî’den hadis dersi almıştır. Daha sonra Haleb ve Şam gibi önemli şehirlerde bulunmuştur. El-Belhî, 511-519/1117-1125 yılları arasında Ali b. Mekkî el-Kâsânî ile birlikte Sâdiriyye Medresesi’nde ders vermiştir. Kureşî, El-Belhî’nin, burada ders verirken el-Kâsânî’nin hasedine uğradığını, ayrıca buradaki Hanbelilerle arasının açılması sonucu şehirden ayrıldığını, bir müddet Mekke ve Bağdat’ta bulunduktan sonra kendisine yapılan davetler üzerine 519/1125 yılında tekrar Şam’a döndüğünü ve eski görev yeri olan Sâdiriyye’de ders verdiğini belirtir. Bununla birlikte 3 tane daha Hanefi medresenin onun emrine verildiği rivayet edilmektedir. El-Belhî, bölgeye hâkim olan Böriler zamanında yönetim ile anlaşamaması sonucu bir müddet sürgün edilmiş, ancak daha sonra tekrar bu şehre dönmüştür. El-Belhî, 543/1148 yılında Haleb’te iktidarda bulunan Nureddin b. Zengi tarafından bu şehre davet edilmiş ve onun tarafından kurulan Halâviyye Medresesi’ne müderris olarak tayin edilmiştir. Orada bulunduğu esnada, Şiîler tarafından ezana eklenen cümlelerin kaldırılmasını sağlamıştır. El-Belhî, Haleb’te bir müddet kaldıktan sonra tekrar Şam’a dönmüş ve 548/1153 yılında orada vefat etmiştir. Talebeleri arasında Abdürreşid el-Velvâlicî ve Muhammed b. Yusuf el-Âkilî gibi önemli âlimler bulunmaktadır. Suriye bölgesinde Mâturîdîliğin yayılması bakımından önem arzeden faaliyetlerinden bir tanesi Semarkand’lı âlimlerin ona gönderdikleri Ebû Hafs en-Nesefî’nin *el-Akâidü’n Nesefiyye* isimli eserini bu bölgede okutması hadisesidir. Araştırmacılar, Haleb ve Şam civarında Mâturîdîliğin yayılması konusunda el-Belhî’nin öncü rol oynadığını öne sürmektedirler. O, aynı bölgede kendisinden sonra da Orta Asya’da yetişmiş Hanefi-Mâturîdî ilim adamlarının vazifelendirilmelerinde etkili olmuştur.²⁹⁷

Hanefi-Mâturîdî âlimlerden Zâhiruddîn Ebû Bekr b. Ahmed b. Ali b. Abdilaziz el-Belhî es-Semerkandî (ö. 558/1162), Orta Asya menşeli olup, Suriye

²⁹⁶ el-Kureşî, *el-Cevâhir*, C. II, s. 563; Ak, *a.g.m.*, s. 127.

²⁹⁷ el-Kureşî, *el-Cevâhir*, C. II, ss. 560-563, Leknevî, *el-Fevaidü’l-Behiyye*, ss. 120-121; Madelung, “11.-13. Asırlarda”, ss. 374-375; Özel, *a.g.e.*, ss. 73-74; Kutlu, *Türkler ve İslam Tasavvuru*, s. 119.

bölgesine göç edenlerdendir. Ebû Bekr el-Belhî, aslen Belh’li olmasına rağmen ailesiyle beraber Semerkand’da ikamet etmiştir. Hocaları arasında Kutbettin Ali b. Muhammed el-İsbicâbî es-Semerkandî, Necmuddin Ömer en-Nesefî ve Ebû’l-Yüsr el-Pezdevî bulunmaktadır. Memleketinden ayrıldıktan sonra, bir müddet Azerbaycan’ın Merâğa şehrinde bulunan Halife Medresesinde ders vermiş, ardından Haleb’e gelmiş ve burada Halâviyye Medresesi’nde ders vermiştir. Onun, vefat etmeden önce kitaplarını bu medreseye veya aynı şehirdeki Nuriyye Medresesi’ne bağışladığı yönünde bilgiler mevcuttur. Haleb’ten sonra bir müddet Şam’a gittiği ve buradaki Hâtun Mescidi’nde de ders verdiği rivayet edilmektedir. O, verdiği derslerin yanında *Câmiu’s-Sağîr*’e bir şerh yazmak suretiyle de öne çıkmıştır.²⁹⁸

Ebû’l-Kâsım Mahmud b. Ebi’l-Hasan en-Nisâburî (ö. 553/1158), Nişabur’da ilim tahsil ettikten sonra Şam’a yerleşmiş ve Muîniyye Medresesi’nde müderrislik yapmış Hanefî-Mâturîdî bir âlimdir.²⁹⁹

Ebû’l-Mefâhir Tâcüddîn Abdulğafûr (Abdulğaffâr) b. Lokman b. Muhammed el-Kerderî (ö. 562/1166-7), meşhur Hanefî fakihlerinin arasında sayılmıştır. Harizm’in Kerder kasabasındandır. Şemsüleimme lakabını almış âlimlerdendir. Kerderî, Rüknuddin Abdurrahman b. Muhammed el-Kirmânî’den (ö. 543/1149)³⁰⁰ fıkıh ilmi tahsil ettikten sonra Nureddin Mahmud b. Zengi zamanında Haleb kadılığı görevine atanmış³⁰¹ ve bu şehirde vefat etmiştir. Eserleri arasında *el-Mufîd ve’l-Mezîd*, *Hiyeretu’l-fukahâ*, *Şerhu’l-Câmii’l-kebîr*, *Şerhu’l-Camii’s-sağîr* ve *Şerhu’z-Ziyâdât* bulunmaktadır.³⁰²

Osman b. Yusuf el-Kaşgarî (ö. 567/1171), yine Nureddin b. Zengi zamanında Dımaşk’a gelerek oraya yerleşen ve ilmi çalışmalarını bu şehirde yürüten önemli Hanefî-Mâturîdî âlimlerdendir.³⁰³

²⁹⁸ el-Kureşî, *el-Cevâhir*, C. IV, ss. 104-105; Leknevî, *el-Fevaidü’l-Behiyye*, s. 52; Madelung, “11.-13. Asırlarda”, s. 377.; Ak, *a.g.m.*, ss. 130-131.

²⁹⁹ Abdulkadir b. Muhammed Nuaymi, *ed-Daris fi Tarihi’l-Medaris*, hz. İbrahim Şemseddin, Daru’l-Kütubi’l-İlmiyye, C. I, Beyrut 1990 s. 589.

³⁰⁰ el-Kureşî, *el-Cevâhir*, C. III, ss. 388-390; İbn Kutluboğa, *Tâcü’t-Terâcîm*, s.184; el-Leknevî, *el-Fevaidü’l-Behiyye*, 156-157.

³⁰¹ Ak, *a.g.m.*, s. 125.

³⁰² el-Kureşî, *el-Cevâhir*, C. II, s. 443; İbn Kutluboğa, *Tâcü’t-Terâcîm*, s. 37; Leknevî, *el-Fevaidü’l-Behiyye*, s. 98; Özel, *a.g.e.*, s. 77.

³⁰³ el-Kureşî, *el-Cevâhir*, C. II, s. 524.

Radıyyüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed Burhânü'l-İslam es-Serahsî, tanınmış Hanefî âlimidir. Doğum tarihi tam olarak bilinmemektedir. Hocaları arasında meşhur Hanefî âlim Ömer b. Abdülaziz Sadruşşehîd bulunmaktadır. Halep şehrindeki Nuriyye ve Halâviyye Medreselerinde müderrislik yaptıktan sonra Dımaşk'a giderek oradaki Hâtuniyye Mederesesinde de ders vermiş ve 571/1176 yılında orada vefat etmiştir. Eserleri arasında *el-Muhîtu'r-Radâvî*, *el-Vâsit* ve *el-Vecîz* bulunmaktadır.³⁰⁴

Orta Asya'dan Şam'a gelen diğer bir Hanefî âlim de Rizkullah el-Kâşânî'dir. Rizkullah, Nureddin b. Zengi zamanında Şam'da bulunmuştur. Onun kendi devrinde Hanefîlerin imamlarından olduğu kaydedilmektedir.³⁰⁵

Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed el-Hôtenî (ö. 576/1180), Mâverâünnehir bölgesinde yetişmiş âlimlerdendir. Onun ilim tahsili için Semerkand, Buhara ve Horasan bölgelerine seyahatler düzenlediği ve sonrasında Şam şehrine geldiğinde Nureddin b. Zengi tarafından hürmetle karşılandığı, akabinde Sâdiriyye Medresesinde müderrislik yaptığı belirtilmektedir. Daha sonra Kâhire'ye gitmiş ve orada bulunan Yusûfiyye Medresesi'nde de ders vermiştir.³⁰⁶

Alâüddin Ebû Bekr b. Mes'ud b. Ahmed el-Kâsânî (ö. 587/1191), kendi devrinin önde gelen Hanefî-Mâturîdî âlimleri arasında gösterilmektedir. Fergana bölgesinin büyük şehirlerinden olan Kâsân'lı olup, aynı zamanda kendisinden ders almış olduğu Alâüddin es-Semrekandî'nin (ö. 324/936) kendisi de bir fıkıh âlimi olan kızı Fâtıma es-Semrekandîyye ile evlenmiştir. Ayrıca Buharalı Sadru's-Şehîd Hüsâmeddin Ömer b. Abdilaziz b. Mâze'den de ders almıştır. Kâsânî, Anadolu Selçuklu Sultanı I. Mes'ud'un zamanında bir süre Konya'daki Selçuklu sarayında bulunmuştur. O, Antalya ile Konya gibi önemli şehirlerde ders vermiştir. Konya'da II. Kılıçarslan'ın (1155-1192)³⁰⁷ sarayında ilmi münazaralarda bulunduğu esnada Şa'rânî ismindeki bir âlimle tartışmaya girmiş ve kendisine vurmaya kalkmıştır. Bu olaydan sonra sultanla arası bozulmuştur. Vezirin araya girmesi neticesinde o sıralar

³⁰⁴ el-Kureşî, *el-Cevâhir*, C. III, s. 357; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcîm*, s. 58; Leknevî, *el-Fevaidü'l-Behiyye*, ss. 188-189; Özel, *a.g.e.*, ss. 78-79; Şükrü Özen "Serahsi, Radıyyüddin", *DİA*, C. XXXVI, ss. 542-544.

³⁰⁵ el-Kureşî, *el-Cevâhir*, C. II, s. 203.

³⁰⁶ el-Kureşî, *el-Cevâhir*, C. III, s. 348.

³⁰⁷ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 442.

Dımaşk ve Haleb şehirlerinde hüküm süren Nureddin Mahmud b. Zengi'ye elçilik vazifesiyle gönderilmiştir. Kâsânî'nin, Anadolu'da sarayında kaldığı Sultan'ın I. Mes'ud olduğu yönünde bilgiler de mevcuttur.³⁰⁸ Nureddin'in isteği üzerine 541/1146 yılında Haleb şehrine yerleşmiş ve buradaki önemli ilim merkezi olan Halâviyye Medresesi'nde müderrislik yapmıştır.³⁰⁹ Kâsânî, söz konusu medreseye müderris olarak atanmadan önce orada Radiyyuddin es-Serahsî'nin (ö. 544/114-1150) ders verdiği, ancak diğer âlimler tarafından telaffuzları beğenilmediği için görevinden azledildiği rivayet edilmektedir. Kâsânî'nin Halâviyye medresesindeki dersleri büyük ilgi görmüştür. El-Kâsânî'nin Haleb'te kendisinden önce Hanefiliği ön plana çıkararak Burhânuddin el-Belhî'den sonra bu hususta benzer bir başarıyı gösterdiği söylenebilir. Daha sonra bir müddet Şam'da da bulunmuş ve ilmi münazaralara katılmıştır. Kâsânî, büyük bir Sünnî âlimdir ve Mutezile ile mücadele içinde olmuştur. Kâsânî, Haleb'te müderrislik yaptığı esnada, 579/1183 yılında şehrin hâkimiyeti Eyyûbilerin eline geçmiştir. Eyyubiler de kendisine hürmet etmiş ve medreselerdeki görevine aynı şekilde devam etmesi için ona -tayin ve görevlendirmelerde kullanılan- bir menşur vermişlerdir. Söz konusu menşurda, Haleb ve Rakka'daki Hanefî Medreselerinin mütevellisi olarak görevlendirildiği, müderrislerin seçiminden diğer idari işlere kadar söz konusu medreselerin yönetiminde yetkili olduğu zikredilmiştir.³¹⁰ Melikü'l-Ulemâ lakabıyla anılan Kâsânî, çok sayıda talebe yetiştirmiştir. Yetiştirdiği talebeler arasında kendi oğlu Muhammed ve kendisinden sonra Halâviyye Medresesi'nde onun yerine geçecek olan Cemâluddin Ahmed b. Mahmud el-Gaznevî (ö.593/1196-7) öne çıkmaktadır. Haleb'te 587/1191 yılında vefat eden el-Kâsânî'nin, hocası es-Semerkandî'nin *Tuhfetu'l-Fukahâ* isimli eseri üzerine yazmış olduğu *Bedâiu's-sanâi' fî tertîbi'sherâi* isimli şerhi meşhurdur. Onun bu eseri Müslümanlar tarafından olduğu kadar Batı'lı araştırmacılar tarafından da büyük ilgi görmüştür. Eser, Hanefî fikhını sistematik bir biçimde ele almaktadır. Eser, Encyclopedia of İslam'da oldukça önemli olarak

³⁰⁸ Mehmet Kalaycı, "Mâturîdi-Hanefî Aidiyetin Osmalı'daki İzdüşümleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Dergisi*, S. 20/2, Sivas Aralık 2016, s. 122.

³⁰⁹ Kalaycı, "Mâturîdi-Hanefî Aidiyetin Osmalı'daki İzdüşümleri", s. 18.

³¹⁰ Şeşen, *a.g.e.*, ss. 325, 350.

tanıtılmıştır. El-Kâsânî'nin bu eseri dışında kelim konusunda yazmış olduğu *es-Sultânü'l Mübîn fi Usulî'd-Dîn* ve *Kitâbu'l Muhît* isimli eserleri söz konusudur.³¹¹

Cemâlüddin Ahmed b. Muhammed b. Mahmud el-Gaznevî (ö. 593/1196-7), Haleb'te bulunan Halâviyye medresesinde bir dönem ders vermiş olan Kâsânî'nin yardımcısı ve öne çıkan talebelerinden biriydi. Vefatından sonra onun yerine geçtiğini ileri süren kaynaklarla beraber, Kâsânî'den sonra Halaviye Medresesinin başına İftihârüddin el-Hâşimî'nin geçtiğini belirtenler de bulunmaktadır.³¹² Gaznevî, Ahmed b. Yusuf el-Hüseynî el-Alevî'den ders almıştır. Gaznevî, kaleme aldığı eserlerle bölgede Hanefiliğin ve Mâtürîdîliğin yayılmasına katkı sağlamıştır. Onun kaleme aldığı eserlerden bazılarını *el-Hâvi'l-Kudsî*, *el-Mukaddimetü'l-Gazneviyye fi'l-fürûi'l-Hanefiyye*, fıkıh alanında yazdığı *Kitâb'u Ravdati'l-Ulemâ*, kelim alanında yazdığı *Ravdatü'l-Mütekellimîn* ve bu eserin muhtasarı olarak kaleme aldığı *Muntekâ min Ravdati'l-Mütekellimîn* olarak sıralamak mümkündür. Gaznevi Haleb'te vefat etmiştir.³¹³

Alâüddin es-Semrekandî'nin kızı ve el-Kâsânî'nin zevcesi, Fâtıma es-Semerkandiyye, babasının tedrisatından geçmiş ve iyi bir Hanefî âlimi olmuştur. Onun, babasına ait *Tuhfetu'l-Fukahâ* isimli meşhur eseri ezberlediği rivayet edilmektedir. Fâtıma, kocası el-Kâsânî'nin yazdığı eserlerdeki hataları bulup düzeltecek derecede iyi bir fikhî bilgiye sahiptir. Ayrıca babası ve kocasının çıkardığı fetvalarda onun da isminin ve imzasının bulunduğu kaydedilmektedir. Fâtıma, kocası ile birlikte Haleb'te bulunmuş, daha sonra Semerkand'a dönmek

³¹¹ el-Kureşî, *el-Cevâhir*, C. II, s. 244-246; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcîm*, s. 84-85; Leknevî, *el-Fevaidü'l-Behiyye*, s. 53; Nuaymi, *a.g.e.*, C. I, s. 473; Kutlu, *Türkler ve İslam Tasavvuru*, ss. 122-125; Özel, *a.g.e.*, ss. 84-85; Fehat Koca, "Kasani", *DİA*, C. XXIV, s. 531; Madelung, "11.-13. Asırlarda", ss. 377-378, 382; Kavakçı, *a.g.e.*, s. 90; Kalaycı, "Mâtürîdi-Hanefî Aidiyetin Osmalı'daki İzdüşümleri", s. 18; Kara, *Selçukluların*, s. 396.

³¹² Nuaymi, *a.g.e.*, C. I, s. 473.

³¹³ el-Kureşî, *el-Cevâhir*, C. I, s. 315; Leknevî, *el-Fevaidü'l-Behiyye*, s. 40; Takiyyüddin b. Abdulkadir et-Temimi, *Tabakatu's-Seniyye fi Teracimi'l-Hanefiyye*, thk Abdulfettah Muhammed el-Hulv, Daru'r-Rifai, Riyad 1983, C II, s. 89; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcîm*, s. 110; Özel, *a.g.e.*, ss. 88-89; Ahmet Akgündüz, "Gaznevi, Ahmed b. Muhammed", *DİA*, C. XIII, ss. 486-487; Madelung, "11.-13. Asırlarda", s. 378; Şeşen, *a.g.e.*, s. 350; İhsan Timur, *Gaznevi'nin Usulu'd-Din Adlı Eseri ve Mezhepler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi*, AÜ. SBE. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2009, ss. 11-14.

istemmiş ancak, Nureddin Mahmud b. Zengi'nin ricası üzerine gitmekten vazgeçmiştir. Fâtıma, Haleb'te vefat etmiş ve "Makâm-ı İbrahim" mevkiine defnedilmiştir.³¹⁴

Ebû'l-Hasan Hüsâmuddin Ali b. Ahmed b. Mekkî er-Râzî (ö. 598/1201-2), Dımaşk'ta Sâdiriyeye, Haleb'te de Nuriyeye medreselerinde ders vermiş bir Hanefî fakihidir. Er-Râzî, Dımaşk'ta vefat etmiştir. *Tekmiletü'l-Kudûrî* isimli eserinde, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin *el-Câmiu's-sağîr* ve Tahâvî'nin *el-Muhtasar*'ı gibi bazı temel metinlerde bulunup da Kudûrî'nin *el-Muhtasar*'ındaki hükümlere uymayan meseleleri toplamıştır. *Hülâsâtü'd-delâil fî tenkîhi'l-mesâil* isimli eseri ise Kudûrî'nin *el-Muhtasar*'ı üzerine yazılmış bir şerh mahiyetindedir.³¹⁵

Hanefî-Mâturîdî âlim Ebû Mehâmid Cemâlüddin Mahmud b. Ahmed b. Abdusseyyid b. Osman el-Hâsırî el-Buharî, 546/1151 yılında Buhara'da doğmuş olup kendisine verilen Hâsırî nisbesinin doğduğu bölgede hasır dokunması ile ilgili olduğu belirtilmektedir. İlim tahsilini Buhara'da Kâzihân el-Özgendî'den³¹⁶, Nişabur'da Mansur el-Furâvî ve Müeyyedüddin et-Tusî'den, Haleb'de ise eş-Şerîf Ebû Hâşim'den ders almak suretiyle gerçekleştirmiştir. Ayrıca İbnu's-Saffâr'dan hadis dersi almıştır. Dımaşk'ta ikamet etmiş ve 611/1214 yılında Şam'daki Nuriyeye medresesine müderris olarak tayin edilmiştir.³¹⁷ Bu medresede, genellikle Şâfiî mezhebine bağlı olan Eyyübi yöneticileri arasında, Hanefî olan el-Melik el-Muazzam el-Eyyübî (ö. 614/1227), Sıbt İbnu'l-Cevziyeye ve Kâhire başkadısı Sadrettin el-Ezrâî'ye ders verdiği kaydedilmektedir.³¹⁸ El-Hâsırî, 636/1238 yılında vefat etmiştir. Talebelerinden bazılarını, Zekiyüddin Muhammed b. Yusuf el-Birzâlî (ö. 632/1234), Münzirî (ö. 656/1258), Hilâtî (ö. 652/1254) ve İbnu's-Sâbûnî (ö. 680/1282) şeklinde sıralamak mümkündür. Eserleri ise el-Melik en-Nâsır Dâvud'a ithaf edilen *Hayru'l-Matlub fî'l-İlmi'l-Merğûb, et-Tahrîr (Şerhu'l-Câmi'l-kebîr), et-*

³¹⁴ Leknevî, *el-Fevaidü'l-Behiyye*, s. 158; Kavakçı, *a.g.e.*, ss. 296-297.

³¹⁵ el-Kureşî, *el-Cevâhir*, C. II, ss. 543-544; Leknevî, *el-Fevaidü'l-Behiyye*, s. 118; Özel, *a.g.e.*, s. 93; Ferhat Koca, "el-Muhtasar", *DİA*, C. XXXI, İstanbul 2006, s. 65; Şeşen, *a.g.e.*, s. 351.

³¹⁶ Ebû'l-Mehasin Fahrüddin Hasan b. Mansur b. Mahmud Kadihan el-Uzcendî el-Ferğânî (592/1196), meşhur Hanefî âlimlerindedir. Fetava Kadihan (el-Fetava'l-Hanefiyye), Şerhu'l-Câmi's-sağîr ve Şerhu'z-Ziyadat gibi eserleri bulunmaktadır. (el-Kureşî, *el-Cevâhir*, C. II, ss. 93-94; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcîm*, s. 22; Leknevî, *el-Fevaidü'l-Behiyye*, s. 64; Özel, *a.g.e.*, ss. 85-86; Ahmet Özel, "Kadihan", *DİA*, C. XXIV, ss. 121-123.

³¹⁷ Chikh Bouamrane, *a.g.m.*, s. 283; Öymen, *a.g.m.*, s. 39.

³¹⁸ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 10.

Tarîkâtü'l-Hâsiriyye fî ilmi'l-hilâf Beyne's-Şâfiyye ve'l-Hanefiyye, Şerhu'l-Câmii's-sağîr ve Şerhu's-Siyeri'l-kebîr olarak kaydedilmektedir.³¹⁹

Hanefî âlim Ebû Hafs Ömer b. Muhammed el-Andukânî el-Fergânî, bir müddet Fergana'da eğitim gördükten sonra Bağdat'a gitmiş ve orada da meşhur âlimlerden ders almıştır. Suriye bölgesine ziyarette bulunmuştur. Ayrıca Sincar'da bir müddet müderrislik yapmıştır. El-Andukânî, Halife Mustansır tarafından Bağdat'taki Mustansırıyye Medresesi'nde ders vermek üzere 631/1234 yılında atanan ilk müderris olmuştur. El-Andukânî, bir ara Anadolu Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykûbât tarafından Anadolu'ya davet edilmiş, ancak Halife Mustansır gitmesine izin vermemiştir. El-Andukânî, 632/1235 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.³²⁰

Ebû Muhammed Celâluddin Ömer b. Muhammed b. Ömer el-Habbâzî el-Bahtiyârî el-Hôcendî, 629/1232 yılında Mâverâünnehir bölgesindeki Hôcend'de doğmuş olup Buhara ve Harizm gibi önemli şehirlerde ilim tahsil ettikten sonra bir müddet Bağdat'a bulunmuş, daha sonra Şam'a giderek buradaki İzziyye ve Hâtuniyye Medreseleri'nde müderrislik yapmıştır. Burada Buhara'lı fıkıh usulü âlimlerinden olan Alâuddin Abdülaziz b. Ahmed el-Buhârî ile birlikte mesai harcamıştır. Talebeleri arasında Ebü'l-Abbas Ahmed b. Mes'ud el-Konevî, el-Bedrû't-Tavîl diye anılan Dâvud b. Ağlebek er-Rûmî el-Mantikî (ö. 715/1315) ve Hibetullah b. Ahmed et-Türkistânî (ö. 1272/1333)³²¹ gibi önemli şahsiyetler mevcuttur. Kalam ve fıkıhta sözü geçen bir âlim olan el-Habbâzî, 691/1292 yılında Dımaşk'ta vefat etmiştir. Eserleri arasında daha sonra pek çok şerhi yazılan ve fıkıh usulü alanında oldukça kabul gören el-*Muğnî fî usûli'l-fıkıh*, Merginânî'nin meşhur

³¹⁹ el-Kureşî, *el-Cevâhir*, C. III, s. 431; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcîm*, s. 69; Leknevî, *el-Fevaidü'l-Behiyye*, s. 205; Özel, *a.g.e.*, ss. 99-100; Cengiz Kellek "Hasiri, Mahmud b. Ahmed", *DİA*, C. XVI, s. 383.; Madelung, "11.-13. Asırlarda", s. 376.

³²⁰ Madelung, "11.-13. Asırlarda", s. 373.

³²¹ Hayatı hakkında geniş bilgi için bkn. Atabek Galmamatov, "Türkistan'dan Mısır'a Ortaçağ'da Bir Hanefî Âlim: Hibetullah et-Türkistani (1272-1333)", *Edebali İslamiyat Dergisi*, C. 2, S. 4, 2018, ss. 139/161.

eserine yazmış olduğu *Hâşiyetü'l-Hidâye* adlı şerh ve *el-Hâdî fi usûlü'd-dîn* bulunmaktadır.³²²

Hanefi-Mâturîdî âlim Hüsâmeddin Hüseyin (Hasan) b. Ali b. Haccâc el-Buhârî es-Sıĝnâkî'nin (ö. 714/1314), doğum yeri net olarak bilinmemektedir. Ancak nispet edildiği yer olan Sıĝnak'ın Buhara'ya bağlı bir yerleşim olduğu belirtilmektedir. Sıĝnâkî, Hâfizuddîn Muhammed b. Muhammed b. Nasr, Fahrüddin Muhammed b. Muhammed b. İlyas el-Maymerĝî ve Celâlüddin el-Ma'ser'den ders almıştır. Sıĝnâkî, Bağdat'taki Meşhed-ü Ebû Hanîfe'de ders vermiştir. Bunun dışında Dimaşk ve Haleb'te de müderrislik yapmıştır. Talebeleri arasında Kıvâmüddin el-Kâkî, Emir Kâtip el-İtkânî, Celâlüddin el-Hârizmî el-Kürlânî gibi isimler bulunmaktadır. Sıĝnâkî Haleb'te vefat etmiştir. Vefat tarihi ile ilgili olarak 710-1/1310 yılları da telaffuz edilmiştir. Onun eserleri arasında *el-Hidâye* isimli meşhur eserin şerhi olan *en-Nihâye*, *el-Vâfi Şerhu Muntahâbi'l-Ahsikesî*, *el-Kâfi Şerhu Usuli'l-Pezdevî*, *el-Muvassal*, *en-Necâhu't-Tâlî Tilve'l-Merâh* ve *Fetâva'r-Ri'âye fi tecdîdi mesâ'ili'l-Hidâye* olarak sıralamak mümkündür.³²³

Ebû'l-Fadl Reşîdüddin İsmail b. Osman b. Abdülkerim b. Temâm İbnü'l-Muallim el-Kureşî (623-714/1226-1315), meşhur Hanefî âlimlerden olup Şam'da doğmuştur. Cemâlüddin el-Hâsırî'den ders almıştır. Şam'daki Belhîyye Medresesinde müderrislik yaptıktan sonra Moğol istilasını sebebiyle Kahire'ye göç etmiş ve orada vefat etmiştir. Talebeleri arasında oğlu Takiyyüddin Yusuf, Şemsüddin b. Hârîrî ve Emir Alâuddin el-Fârisî bulunmaktadır.³²⁴

Muzafferüddin Ahmed b. Ali b. Taĝlîb el-Ba'lebekkî el-Baĝdâdî İbnü's-Sââtî (ö. 694/1295), meşhur Hanefî âlimlerdendir. Kendisi Ba'lebek asıllı olmakla beraber Bağdat'ta ikamet etmiştir. Babasının Bağdat Mustansırıyye Medresesi'nin üzerindeki saati yapan kişi olduğu ve bu sebeple kendisinin de İbnü's-Sââtî olarak tanındığı belirtilmektedir. Tâcuddin Ali b. Sancar'dan ders almıştır. İbnü's-Sââtî,

³²² el-Kureşî, *el-Cevâhir*, C. II, s. 668; İbn Kutluboĝa, *Tâcü't-Terâcîm*, s. 47; Leknevî, *el-Fevaidü'l-Behiyye*, s. 151; Özel, *a.g.e.*, ss. 115-116; Mahmud Rıdvanoĝlu, "Habbazi", *DİA*, C. XIV, ss. 342-343; Madelung, "11.-13. Asırlarda", s. 376.

³²³ el-Kureşî, *el-Cevâhir*, C. II, ss. 114-116; İbn Kutluboĝa, *Tâcü't-Terâcîm*, s. 25; Leknevî, *el-Fevaidü'l-Behiyye*, s. 62; Özel, *a.g.e.*, ss. 126-127; Rahmi Yaran, "Sıĝnaki", *DİA*, C. XXXVII, ss. 164-166.

³²⁴ el-Kureşî, *el-Cevâhir*, C. I, ss. 418-422; Leknevî, *el-Fevaidü'l-Behiyye*, s. 47; Özel, *a.g.e.*, s. 128.

Mustansırıyye Medresesi'nde ders vermiştir. Eserlerinden *Mecmâu'l-Bahreyn ve Mülteka'n-Neyyireyn* oldukça meşhurdur. Bu eserine yüzlerce şerh yazılmıştır. Bunun dışında *el-Bedi'* isimli usulü fıkıh konusundaki eseri de mevcuttur.³²⁵

Sirâcuddin Ömer b. Mahmud er-Râzî (ö. 717/1317), Dımaşk ve Şam şehirlerinde hem idari görevlerde bulunmuş hem de Şam'daki Eşrefiyye, Âşuriyye ve Gazneviyye medreselerinde müderrislik yapmıştır.³²⁶

Ebû İshak İbrahim b. Mahmud el-Gaznevî (ö. VII. asır) Şam'da Sâdiriyye Medresesi'nde müderrislik yapmış olan Hanefî âlimlerdendir.³²⁷

3. Bölgede Hanefi-Mâturîdî Medreselerin Kurulması

Suriye ve Irak bölgelerinde özellikle Şif öğretiyi destekleyen Fâtımîler ve Büveyhîler'in meydana getirdiği etkiyi ortadan kaldırabilmek için Sünnîliğin güçlenip kuvvet bulması büyük önem arz etmiştir.³²⁸ Buradan hareketle dönemin siyasi iktidarları olan Abbasi Hilâfeti, Büyük Selçuklu Devleti ve onlardan zuhur eden bölgesel devletler ile Eyyübiler tarafından, medreseler açılmaya başlanmış ve kısa süre içinde söz konusu kurumlar tüm İslam âleminde yaygın bir hal almıştır.³²⁹ Medreselerin açılmasında, devletin idaresinde görev alacak yönetici ve memur tabakasının yetiştirilmesi, müderris ve din görevlisi ihtiyacının giderilmesi ve Türk hükümdarların ilme ve ilim adımana olan sevgi ve saygıları da rol oynamıştır.³³⁰ Irak ve Suriye'de medreselerin ön plana çıkması, şüphesiz Nizâmiye medreselerinin kurulması ile başlamıştır. Söz konusu medreleler devlet eliyle desteklenmiş ve bir sistematik dâhilinde görevlerini icra etmişlerdir. Müderrisler çoğu zaman siyasi irade tarafından tayin edilmekle birlikte bazen önemli görülen âlimler için medrese inşa ettirildiği de olmuştur. Bu medrelerde, müderrislere, diğer görevlilere ve talebelere aylık bağlanmış olup bu giderler ve medresenin ikamesi için gereken diğer

³²⁵ el-Kureşî, *el-Cevâhir*, C. I, ss. 208-212; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcîm*, s. 6; Leknevî, *el-Fevaidü'l-Behiyye*, s. 26; Özel, *a.g.e.*, ss. 116-117; Ahmet Özel, "İbnü's-Saati, Muzaffruddin", *DİA*, C. XXI, ss. 190-192.

³²⁶ el-Kureşî, *el-Cevâhir*, C. II, s. 670,

³²⁷ el-Kureşî, *el-Cevâhir*, C. I, s. 111.

³²⁸ Sönmez, *a.g.e.*, s. 132; Çağatay, "Fatımiler Devletinin Kuruluşu ve Akideleri", s. 75; Öymen, *a.g.m.*, s. 75; Aly Mazaheri, "Müslüman Ortaçağ'da Eğitim ve Öğretim", çev. Bahriye Üçok, *AÜİFD*, C. XII, S.1, Ankara 1964, s. 122; Hızlı, "*a.g.m.*", s. 276.

³²⁹ Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, s. 137; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru*, s. 160.

³³⁰ Okumuşlar, *a.g.m.*, s. 144; Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, 11. Baskı, Pagem Yay., Ankara 2007, s. 40; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 390.

masraflarda kullanılmak üzere zengin vakıflar tahsis edilmiştir. Bu medrelerde takip edilecek müfredatlar belirlenmiş, geniş çaplı kütüphaneler kurulmuş ve ücretsiz bir öğrenim görme şansı elde edilmiştir.³³¹

Bir dönüm noktası olarak kabul görmüş olan Nizâmiye Medreselerinden önce de Türklerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde Hanefiliğe göre eğitim veren önemli medreselerin varlığından söz etmek mümkündür.³³² Devlet eliyle ilk defa Karahanlılardan Arslan Gâzî Tafgaç Han (ö. 426/1035) tarafından Merv şehrinde bir medrese inşa ettirildiği kaydedilmektedir.³³³ Aynı dönemde Gazne şehrinde de bir medresenin hizmete açıldığından söz edilir.³³⁴ Oldukça erken dönemlerde Merv ve Nişabur'da faaliyete giren medreseler hususunda, Türklerin İslamiyetten önce Budist inancına göre inşa ettikleri Viharalar'ı örnek aldıkları iddiası öne sürülmüştür.³³⁵ Bu medreselerden önce, şahsi girişimlerle 960 yılında Nişabur'da Ebû'l-Velîd Hasan bin Muhammed el-Emevî tarafından bir medrese inşa ettirildiği³³⁶, yine Samaniler zamanında Beyhak ve Nişabur'da³³⁷ medreselerin inşa edildiği hususları rivayet edilmektedir.³³⁸ Ayrıca Tuğrul Bey'in 442/1040 yılında Nişabur'da faaliyete geçirmiş olduğu bir medreseden de söz edilmektedir.³³⁹

Yukarıda da söz edildiği üzere daha önceki zamanlarda gayri nizâmi bir şekilde süregelen dini öğretim, Alparslan'ın veziri Nizâmülmülk'ün yoğun gayretleri neticesinde Nizâmiye Medreselerinin inşası ile birlikte bir düzene oturtulmuş ve devlet gözetimine alınmıştır.³⁴⁰ Ayrıca bu medreseler eliyle, Şiflik ve diğer Râfîzî akımlarla ilmi manada mücadele edebilmek mümkün hale gelmiştir.³⁴¹ Nizâmiye Medreseleri, kendinden önceki öğretim kurumlarından; müderrislerinin nizâmi bir biçimde maaşlı olmaları, talebelerine de erzak ve maaş tahsis edilmesi, geniş çaplı bir

³³¹ Sönmez, *a.g.e.*, s. 73.

³³² Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru*, s. 162.

³³³ Hızlı, *a.g.m.*, s. 274.

³³⁴ Okumuşlar, *a.g.m.*, s. 140.

³³⁵ Sönmez, *a.g.e.*, s. 135; Hüseyin Atay, "İslam'da Öğretim", *AÜİFD*, C. XXIII, S. 1, Ankara 1979, s. 25; Öymen, *a.g.m.*, s. 40; Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, s. 130.

³³⁶ Hızlı, *a.g.m.*, s. 275.

³³⁷ Recai Doğan, "Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili", *AÜİFD*, C. XXXVII, S. 1, Ankara 1997, s. 408.

³³⁸ Okumuşlar, *a.g.m.*, s. 140; Sönmez, *a.g.e.*, s. 136.; Şeşen, *a.g.e.*, s. 322.

³³⁹ Sönmez, *a.g.e.*, s. 138; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 515.

³⁴⁰ Atay, *a.g.m.*, s. 24; Cahit Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, İrfan Matbaası, İstanbul 1976, ss. 7-8; Öymen, *a.g.m.*, s. 40; Sönmez, *a.g.e.*, ss. 71, 75; Okumuşlar, *a.g.m.*, s. 140; Doğan, *a.g.m.*, s. 409.

³⁴¹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 174.

kütüphaneye sahip olması ve zengin vakıf gelirlerinin bağışlanması hususlarında farklılık arzeder.³⁴²

Nizâmiye Medreselerinin en meşhuru olan Bağdat Nizâmiye Medresesi'nin inşası 457/1065 yılında başlamış ve iki yıl gibi bir zaman diliminde yaklaşık 19.000 veya 60.000 dinar para harcanmak suretiyle 459/1067 yılında bitirilmiştir.³⁴³ Cephesinde Nizâmü'l-Mülk ibaresi yazıldığı için Nizâmiye ismiyle anıldığı öne sürülmüştür. Bu medresenin vakfından anlaşıldığı üzere burada görev yapacak olan müderrisler, kütüphaneciler, hizmetliler ve diğer görevliler ile ders alacak olan talebeler itikatta Eş'ârî, amelde Şâfiî mezhebinden olmak durumundaydı.³⁴⁴ Bu durum, Eş'ârîliğin Nizâmülmülk zamanında Devletin resmi akidesi haline geldiği şeklinde fikirlerin öne çıkmasına neden olmuştur.³⁴⁵ Buradan mezun olanlar önemli görevlere tayin edilmişlerdir.³⁴⁶ Ayrıca bu medresede dini ilimlerin yanısıra diğer ilim dallarının öğreniminin yapıldığı da kayıtlarda mevcuttur.³⁴⁷

Sonraki zamanlarda İsfahan, Merv, Musul, Nişabur, Belh, Herat, Basra, Tus ve Amul gibi önemli şehirlerde, otuza yakın Nizâmiye ekolünde medrese kurulmuş ve Bağdat Nizâmiye Medresesi'nin müfredatı ve sistemi buralarda da uygulanmıştır.³⁴⁸

Nizâmiye medreselerinin kısa zamanda ortaya çıkardığı sinerji neticesinde Irak, İran ve Suriye'de Eş'ârîlik önemli bir güç ve nüfus elde etmiştir.³⁴⁹ Ancak söz konusu medreselerin, Türkler arasında çok etkili olduğu söylenemez. Bunun sebebi

³⁴² İbnü'l-Adim, *a.g.e.*, s. 59; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 390.; Kesik, "Büyük Selçuklu Veziri", s. 57; Okumuşlar, *a.g.m.*, ss. 141, 137; Aly Mazaheri, *a.g.m.*, s. 122; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 515; Abdülkerim Özeydin, "Nizâmiye Medresesi", *DİA*, C. XXXIII, ss. 188-191. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C, X, s. 64; M. Asad Talas, *Nizamiyye Medresesi ve İslâm'da Eğitim-Öğretim*, çev. Sadık Cihan, Etüt Yay., Samsun 2000.

³⁴³ Kesik, "Büyük Selçuklu Veziri", s. 62; Sönmez, *a.g.e.*, s. 139; Chikh Bouamrane, *a.g.m.*, s. 282; Aly Mazaheri, *a.g.m.*, s. 122 Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, s. 137.; Javad Sıddıqı, *Nizamiye Medreseleri ve Eğitim Felsefesi Açısından Değerlendirilmesi*, AÜ. SBE. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2012, s. 73.; Şeşen, *a.g.e.*, s. 322.

³⁴⁴ Akyüz, *a.g.e.*, s. 45; Atay, *a.g.m.*, s. 25; Aly Mazaheri, *a.g.m.*, s. 122.

³⁴⁵ Arıkan, "Nizamülmülk'ün Eş'arilere Destekleri", s. 45.

³⁴⁶ Öymen, *a.g.m.*, s. 64.

³⁴⁷ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 176.

³⁴⁸ Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, s. 137; Sönmez, *a.g.e.*, s. 139, Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 390; Çiftçioğlu, "Orta Asya-Anadolu İlim ve Kültür Köprüsü", s. 144; Kesik, "Büyük Selçuklu Veziri", ss. 61-62; Okumuşlar, *a.g.m.*, s. 141; Öymen, *a.g.m.*, s. 40; Akyüz, *a.g.e.*, s. 43; Aly Mazaheri, *a.g.m.*, s. 122.

³⁴⁹ Yörükan, "İslam Akaid Sisteminde Gelişmeler", s. 128.

söz konusu dönemde Hanefî-Mâtürîdî ekolünün baskın olduğu bölgelerde bu mezhebe göre eğitim veren medreselerin faaliyetlerine ara vermeden devam etmiş olmalarıdır. Türklerin Mâtürîdîlikle bütünleştikleri herkes tarafından bilinen bir gerçektir. Ayrıca Selçuklular döneminde Şâfiî-Eş'ârî ekolüne göre eğitim verilen Nizâmiye medreselerinin yanında Hanefî-Mâtürîdî öğretiyeye hitap eden eğitim kurumları da kurulmuştur.³⁵⁰ Şeşen'in verdiği bilgilere dayanarak, Selçuklu döneminden Eyyübilere kadar Suriye bölgesinde inşa edilen medrese sayısının 55 civarında olduğunu söylemek mümkündür.³⁵¹ Biz bu kısımda Irak ve Suriye'de kurulan Hanefî-Mâtürîdî medreselerden söz edeceğiz.

Türkler tarafından Suriye bölgesinde hâkimiyet sağlanmasından sonra, Selçuklu Emirlerinden Dukak bin Tutuş³⁵² zamanında ilk olarak Dımaşk'da 491/1097-8 yılında Bab el-Berîd'te Sâdiriyye Medresesi açılmıştır. Bu medresenin Şücâeddin Sâdir b. Abdullah tarafından Hanefî bir medrese olarak inşa ettirildiği öne sürülmektedir.³⁵³ Burada görev yapan ilk müderris, Mâverâünnehir'deki Hanefî medreselerde yetişmiş olan Ferganalı Ebû'l Hasan Ali b. Mekkî el-Kâsânî'dir. Bu medresede, Burhânuddin el-Belhî 511-519/1117-1125 yılları arasında el-Kâsânî ile birlikte ders vermiştir. Burhânuddin el-Belhî, Şam'da Hanefî-Mâtürîdîliğin yayılmasında en büyük pay sahibi olan âlim olarak kabul görmüştür. O, daha sonra Halâviyye, Tarhâniyye, Mescid-i Hâtun, Sâdiriyye ve Emîniyye medreselerinde de müderrislik yapmıştır. Daha sonra yine Orta Asya menşeli Hanefî âlim Reşîdüddin İbrahim b. Mahmud el-Gaznevî bu medresede müderrislik yapmıştır.³⁵⁴

İmâmuddin Zengi'nin vefatından sonra yerine geçen oğlu Nureddin Mahmud b. Zengi (541-569/1146-74) Suriye bölgesinin Sünnîleşmesi hususunda büyük gayret göstermiştir.³⁵⁵ Nizâmü'l-Mülk'ten sonra medreselerle en fazla ilgilenen kişi, Nureddin b. Zengi olmuş ve bu meyanda Dımaşk, Halep, Hama ve Humus'ta çok

³⁵⁰ Atay, *a.g.m.*, s. 25.

³⁵¹ Şeşen, *a.g.e.*, s. 324.

³⁵² Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, ss. 374, 406.

³⁵³ Şeşen, *a.g.e.*, s. 326.

³⁵⁴ Sönmez, *a.g.e.*, s. 142.; Okumuşlar, *a.g.m.*, s. 146. Madelung, "11.-13. Asırlarda", ss. 374-375; Kutlu, *Türkler ve İslam Tasavvuru*, s. 119; Mahmut Dünder, "Eyyubiler Dönemi Dımaşk Medreseleri", *İÜİFD*, S. 9/1, İstanbul 2008, s. 130; İbn Asakir, Ebu'l-Kasım Ali b. Hasan, *Tarih'u Medineti Dimeşk*, thk. Ali Şiri, C. XLIII, Beyrut 1998, s. 252.

³⁵⁵ İbnü'l-Adim, *a.g.e.*, s. 173; Daha fazla bilgi için bkz. Abdulkadir Turan, *Nureddin Mahmud Zengi ve Devri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi SBE., Sakarya 2018.

sayıda medrese inşa ettirmiştir.³⁵⁶ Bu sayede Şîu-Fâtîmî iktidarının Suriye'deki etkileri ortadan kaldırılmıştır.³⁵⁷

Nureddin b. Zengi, Haleb'i ele geçirdiğinde hemen Hanefî medreseler açmak için işe koyulmuştur. Bu meyanda o, daha önce kiliseden çevrilmiş olan Mescidü'l Sirâcîn'i 1149-50 yılında medreseye çevirtmiş ve burası Halâviyye Medresesi olarak ün salmıştır. Halâviyye Medresesi'nin öğrenci sayısı bir hayli fazla olmuştur. Sadreddin el-Konevî ve Mevlânâ Celâleddin el-Rûmî de bu medresede öğrenim görmüştür.³⁵⁸ Nureddin, bu medresenin müderrisliğine Burhânuddin el-Belhî'yi (ö. 548/1153) tayin etmiştir. Bu âlimin girişimiyle Şîilerin ezana ilave ettikleri cümleler ezandan çıkarılmıştır. Burhânuddin el-Belhî bir müddet sonra, Nureddin'in Haleb naibi İbn Dâye ile anlaşmazlık yaşamış ve buradan ayrılarak Dımaşk'a gitmiştir. Burhânuddin el-Belhî'den sonra, Nureddin b. Zengi yine Hanefî-Mâturîdî âlimler olan Alâuddin Abdurrahman b. Mahmud el-Gaznevî (ö. 461/1169) ve oğlu Mahmud, Radyuddin Muhammed b. Muhammed es-Serahsî es-Semerkindî (ö. 544/1176)³⁵⁹, Nasiruddin Ali b. İbrahim el-Gaznevî el-Ba'lâkî ve Alâuddin Ebû Bekir b. Mes'ud el-Kâsânî'yi (ö. 587/1191) bu medresede ders vermek üzere görevlendirmiştir.³⁶⁰

Dımaşk'ta kurulan diğer bir Hanefî medrese, Nureddin Mahmud Zengi'nin zevcesi es-Sittî Hatun tarafından inşa ettirilen Hâtuniyyet'ül-Cüvâniyye Medresesi'dir. Bu medresenin ilk müderrisi Hücetüddin Ali b. İbrahim b. Şeddâd'dır.³⁶¹

Hâtuniyetü'l-Burhâniye Medresesi, 526/1132 yılında Hanefilere yönelik olarak bölgede inşa ettirilmiştir.³⁶² Tarhâniyye Medresesi, 525/1131 yılında

³⁵⁶ Nuaymi, *a.g.e.*, C. I, s. 473; Hızlı, *a.g.m.*, s. 275; Turan, "Nureddin Mahmud Zengi'nin Başarılarında", s. 224; Ahmet Çelebi, *İslam'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, çev. Ali Yardım, Damla Yay., İstanbul 1976, ss. 363-366.

³⁵⁷ Kara, *Büyük Selçuklular*, s. 191; Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eş'arilik-Mâturîdilik İlişkisi*, s. 146; Öymen, *a.g.m.*, s. 40; Abdulkadir Turan, "Nureddin Mahmud Zengi Devri'nde (541-569/1146-1174) İlmîye Sınıfı", *Journal Of Islamicjerusalem Studies*, 2018, S. 18/3, s. 36.

³⁵⁸ Şeşen, *a.g.e.*, s. 327.

³⁵⁹ İzzeddin Muhammed İbn Şeddâd, *el-A'laku'l-Hatire fi Zikri Ümerai's-Şam ve'l-Cezire*, thk Y. Z. Abbare, Dımaşk 1991, C. I, ss. 267-268.

³⁶⁰ Turan, "Nureddin Mahmud Zengi Devri'nde" s. 37.; Turan, *a.g.e.*, s. 376; Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eş'arilik-Mâturîdilik İlişkisi*, s. 170.

³⁶¹ Dündar, *a.g.m.*, s. 130.

³⁶² Ali Öngül, "Selçuklularda Eğitim Faaliyetleri ve Yetişen İlim Adamlarına Genel Bir Bakış", *Celal Bayar Üniversitesi SBE. Dergisi*, C. 1, S. 2, Manisa 2003, s. 71; Şeşen, *a.g.e.*, s. 326.

Dımaşk'ta Hanefilere yönelik olarak açılmıştır. Bânisi Nâsirud-Devle Tarhan'a nisbetle bu isimle anılmıştır. Burada Ebû'l-Hasan Ali b. el-Hasan el-Belhî müderrislik yapmıştır.³⁶³

Nureddin b. Zengi zamanında 554/1160 yılında Dımaşkta Hanefilere yönelik Kellâse Medresesi ve İmâdiye Medresesi hizmete girmiştir. Yine aynı dönemde Nureddin b. Zengi tarafından Dımaşk'ta Hanefilere yönelik olarak 563/1169 veya 567/1171 yılında hayata geçirilen Büyük Nuriyye medresesinin seçkin bir ilim yuvası olduğu ifade edilmiştir. Buranın ilk müderrisi eş-Şeyh Buhâuddin b. el-Ukâd olarak rivayet edilmektedir.³⁶⁴ Nureddin aynı şehirde yine Hanefiler için Küçük Nuriyye isminde bir medrese açtırmıştır.³⁶⁵

Medresetu'l-Muîniyye, Emir Muînuddin Ömer tarafından Dımaşk'ta inşa ettirilmiştir. Burada Reşîdüddin el-Gaznevî, Necmüddin en-Nesaybûrî, Sirâcüddin Muhammed gibi âlimler ders vermiştir.³⁶⁶

Zencâniyye Medresesi, Fahrüddin Osman b. ez-Zencilî tarafından Dımaşk'ta inşa ettirilmiştir. Bu medresenin ilk müderrisi Hamîdüddin es-Semerkindî'dir.

Selahaddin Eyyubî'nin hanımı İsmetüddîn Âmine bint Üner (ö. 581/1186) tarafından 572/1177 yılında Hanefilere yönelik, Hâtuniyye Medresesi inşa ettirilmiştir.³⁶⁷ Ayrıca yine Selahaddin zamanında Haleb'te Şedbahtiyye, Tomâniyye ve Çavliyye Medreseleri Hanefilere yönelik olarak hizmete girmiştir. Bunlardan Çavliyye Medresesi'nde Alâuddin el-Kâsânî bir müddet ders vermiştir. Yine bu devirde Musul'da Hanefilere yönelik olarak bir medrese açıldığı, bir tane de Hanefi-Şâfiilere yönelik müşterek medrese inşa ettirildiği kaydedilmektedir.³⁶⁸

³⁶³ Dündar, *a.g.m.*, s. 131; Şeşen, *a.g.e.*, s. 326.

³⁶⁴ Nuaymi, *a.g.e.*, C. I., s. 606; Öymen, *a.g.m.*, s. 39.; Turan, "Nureddin Mahmud Zengi Devri'nde", s. 38; Dündar, *a.g.m.*, s. 130; Çelebi, *İslam'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, s. 131.

³⁶⁵ Nuaymi, *a.g.e.*, C. I., s. 499; Şeşen, *a.g.e.*, s. 326.

³⁶⁶ Dündar, *a.g.m.*, s. 131.

³⁶⁷ Nuaymi, *a.g.e.*, C. I., s. 214.

³⁶⁸ Şeşen, *a.g.e.*, ss. 329-330.

Izziyye medresesi, Emir Izzeddin veya oğlu tarafında inşa ettirilen Hanefi bir medresedir. Burada birçok Hanefi âlim ders vermiştir. Dımaşk'ın en önemli medreseleri arasında olduğu belirtilmektedir.³⁶⁹

Suriye'de Hanefi-Şâfiî mezheplerine yönelik ortak medreseler de açılmıştır. Örneğin Esedüddin Şirkuh tarafından bu iki mezhebin müşterek kullanacağı Esediyye Medresesi inşa ettirilmiştir. Aynı kişi 565/1170 yılında Reyhâniyye isminde bir Hanefi Medresesi de inşa ettirmiştir.³⁷⁰

Söz konusu dönemlerde bazı önemli medreseler, Mâturîdîliğin yayılması bakımından ön plana çıkmaktadır. Bunlardan bir tanesi Abbasi Halifelerinden el-Mustansır Billah (622-639/1226-1242) tarafından 620/1224 senesinde inşasına başlanan ve 630/1233 yılında tamamlanan Mustansırıyye Medresesi'dir.³⁷¹ Burada dört Sünnî mezhebin bir arada okutulduğu³⁷², ders verecek müderrislerin ve öğrencilerin İslam âleminde seçilerek kabul edildiği³⁷³, üst seviyede bir eğitim verildiği³⁷⁴ ve mezun olanların yüksek derecedeki görevlere atandıkları ifade edilmektedir.³⁷⁵ Bu medresedeki müderrislerin, kendi mezhebi temayüllerine göre ders verdikleri ve derslerinde kendi eserlerini okuttukları, ancak zamanla halifenin kendi fikirleri yerine selefî kitaplarını okutmaları yönünde onlara baskı yaptığı ileri sürülmüştür.³⁷⁶ Bu medresenin tıp eğitimi de verdiği ile ilgili bilgiler mevcuttur.³⁷⁷ Halife Mustansır tarafından Hanefi-Mâturîdî âlim Raşîdüddin Ebû Hafs Ömer b. Muhammed el-Andukânî el-Fergânî isimli âlimin Bağdat'taki Mustansırıyye Medresesinde ders vermek üzere 631/1234 atanan ilk müderris olduğu rivayet edilmektedir.³⁷⁸ Onun dışında yine Hanefi âlimlerden es-Sıgnâkî'nin Şam'da müderrislik yapmadan önce Bağdat'taki Meşhed-ü Ebû Hanîfe'de ders verdiği öne sürülmektedir.³⁷⁹

³⁶⁹ Dündar, *a.g.m.*, s. 135.

³⁷⁰ Nuaymi, *a.g.e.*, C. I, s. 214; Şeşen, *a.g.e.*, s. 327; Turan, *a.g.e.*, s. 378.

³⁷¹ Aly Mazaheri, *a.g.m.*, s. 22.

³⁷² Öymen, *a.g.m.*, s. 40.

³⁷³ Aly Mazaheri, *a.g.m.*, s. 122.

³⁷⁴ Atay, *a.g.m.*, s. 26.

³⁷⁵ Aly Mazaheri, *a.g.m.*, s. 122.

³⁷⁶ Atay, *a.g.m.*, s. 29.

³⁷⁷ Chikh Bouamrane, *a.g.m.*, s. 283.

³⁷⁸ Madelung, "11.-13. Asırlarda", s. 373.

³⁷⁹ Kutlu, *Türkler ve İslam Tasavvuru*, s. 121.

Müstevfî Şerefü'l Mülk Ebû Sa'd Muhammed tarafından Ebû Hanîfe'nin mezarının üzerine bir kubbe, yanına da Hanefiler için bir medrese yaptırıldığı ifade edilmektedir.³⁸⁰

4. Kadılık Makamlarına Hanefî-Mâturîdî Âlimlerin Getirilmesi

Irak ve Suriye bölgesinde Türkler hâkim olduktan sonra diğer önemli görevlerde olduğu gibi kadı tayinlerinde de öncelikle Hanefî-Mâturîdî âlimleri tercih ettikleri bilinmektedir. Ancak Suriye bölgesinde var olan Şâfiî ağırlığı dikkate alınarak, Zengiler ve Eyyubiler döneminde kadılık makamlarına Şâfiî âlimler getirilmişlerdir. Örneğin kendisi Hanefî olan Nureddin b. Zengi'nin başkadısı Şâfiî Kemâleddin eş-Şehrezûrî olmuştur. Zengiler döneminde Şâfiî başkadının diğer şehirlerde bulunan naibleri arasında Hanefîlere de yer verilmiştir. Bunlardan bir tanesi Ebû'l-Mefâhir Abdulğafur b. Lokman'dır. O, Halep şehrinde başkadı Şehrezûrî'nin naibi olarak kadılık görevini yürütmüştür.³⁸¹ Bu bağlamda Irak ve Suriye bölgesinde kadı olarak görevlendirilen bazı Hanefî-Mâturîdî âlimlerden söz edeceğiz.

Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed ed-Damegânî (ö.398-478/1007-1085), Bağdat'ta başkadılık yapan Şâfiî âlim Mâkulâ'dan sonra 447/1056 yılında bu göreve getirilmiş ve otuz yıl bu görevi deruhte etmiştir. Bu makama getirilmesinde Selçuklu hükümdarlarının etkili olduğu aşikârdır. Özellikle Sultan Tuğrul tarafından kendisine tazim gösterildiği belirtilmektedir. Nitekim Tuğrul Bey'in diğer kadıları da onun gibi Hanefî mezhebine mensupturlar.³⁸²

Selçuklu komutanlarından Atsız tarafından 468/1076 yılında ele geçirilen Şam'da, mevcut Şâfiî ağırlığı dikkate alınarak öncelikle Mervli bir Şâfiî fakih kadı olarak atanmış³⁸³, ancak 471/1079 yılında şehri ele geçiren Tâcud-Devle Tutuş b. Alparslan³⁸⁴, Orta Asya'da yetişmiş Hanefî-Mâturîdî âlimlerden olan Ali b.

³⁸⁰ Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eş'arilik-Mâturîdilik İlişkisi*, s. 132; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru*, s. 160.

³⁸¹ Turan, *a.g.e.*, s. 331.

³⁸² Kara, *Büyük Selçuklular*, s. 170; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru*, s. 167.

³⁸³ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, ss. 346-348.

³⁸⁴ İbnü'l-Adim, *a.g.e.*, ss. 87, 356.

Muhammed el-Gaznevî'yi (ö.551/1156) kadılık makamına getirmiştir. El-Gaznevî, görevden alındığı 477/1084 yılına kadar bu görevi sürdürmüştür.³⁸⁵

Haleb'te kadılık vazifesini deruhte eden Hanefî âlimlerden biri de Ebü'l-Kâsım Kemâlüddin Ömer b. Ahmed b. Hibetullah el-Ukaylî el-Halebî (ö.588-660/1192-1262)'dir. Onun fakihliği ile beraber aynı zamanda muhaddislik ve tarihçilik yönü de ön plana çıkmıştır. Kendisi Haleb'te doğmuş olup, beş nesildir Halep kadılığı yapan bir aileye mensuptur. İlim tahsilinden sonra Halep'te Halâviyye mederesesinde müderrislik yapmış, akabinde Halep Eyyübî hükümdarı el-Melikü'l-Aziz ve el-Melikü'n-Nâsır'a vezirlik yapmış ve ayrıca birtakım elçilik görevlerini de yerine getirmiştir. Moğolların istilasından sonra Kahire'ye göçtüğü ve orada vefat ettiği belirtilmektedir. Eserlerinden bazıları, *Buğyetü't-taleb fi târihi Haleb*, *Zübdetü'l-Haleb min târihi Haleb* ve *Kitâbü'd-Derâri fi zikri 'z-zerâri'* dir.³⁸⁶

Heratlı Ebû Sa'd Muhammed b. Nasr b. Mansur el-Biškânî, önce Suriye Selçuklu Meliki Dukak b. Tutuş tarafından 492/1099 yılında Şam kadılığına daha sonra ise Abbasi Halifesi el-Mustahzir tarafından 502/1109 yılında Bağdat ve çevresindeki Diyar-ı Muzar ve Diyar-ı Rabîa kadılığına atanmıştır. Bundan yaklaşık on yıl sonra ise Sultan Sencer tarafından Selçuklu Devleti'nin başkadılık makamına layık görülmüştür. Onun elçilik görevinde de bulunduğu ve 518/1124 yılında bir İsmâilî tarafından Hamedan camiinde öldürüldüğü rivayet edilmektedir.³⁸⁷

Selçuklu Meliki Dukak b. Tutuş, 491/1098 yılında Balasagunlu Hanefi-Mâturîdî âlim Ebû Abdullah Muhammed b. Musa b. Abdullah et-Türkî'yi, önce Kudüs şehrine kadı olarak atamış, sonra da Dımaşk kadılığına tayin etmiştir. Ancak Suriye bölgesinde o dönemde Şâfiî ağırlığı bulunduğundan Balasagûnî'nin camilere Hanefî imamlar ataması halk arasında büyük rahatsızlık yaratmıştır. Bu sebeple Balasagânî, 506/1112 yılındaki vefatından kısa bir müddet önce bu görevden alınmış ve şehrin kadılık görevi Şâfiîlere devredilmiştir.³⁸⁸

³⁸⁵ Madelung, "11.-13. Asırlarda", s. 374.

³⁸⁶ el-Kureşî, *el-Cevâhir*, C. II, ss. 634-637; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcîm*, s. 86; Leknevî, *el-Fevaidü'l-Behiyye*, ss. 147-148; Özel, *a.g.e.*, ss. 108-109; Ali Sevim, "İbnü'l-Adim", *DİA*, C. XX, ss. 478-479.

³⁸⁷ Madelung, "11.-13. Asırlarda", s. 373; Kutlu, *Türkler ve İslam Tasavvuru*, s. 119.

³⁸⁸ Madelung, "11.-13. Asırlarda", s. 374; Kara, *Büyük Selçuklular*, s. 253.

Hanefi-Mâturîdî âlim Muhammed b. Nasr b. Mansur el-Herevî, Bağdat'ta başkadı olarak görevlendirilmiş olan Hanefi-Mâturîdî âlimlerdendir. O, Sultan Muhammed Tapar'ın hizmetinde birçok önemli vazifeyi deruhte etmiştir.³⁸⁹

5. Bölgedeki Hanefi-Mâturîdî Âlimlerin Ortaya Koyduğu Eserler

Irak ve Suriye bölgesinin, Türklerin hâkimiyetine girmesiyle beraber söz konusu bölgelere Orta Asya'dan çok sayıda Hanefi-Mâturîdî âlimin söz konusu bölgeye göç etmeleri ve bu şehirlerde kadı, müderris, hatip, vaiz, imam gibi görevlerle vazife almaları yanında, kendi memleketlerindeki ilmi birikimi de bu bölgeye taşımışlardır. Bunun yanında yeni geldikleri bölgelerde de birçok ilmi eser telif etmek suretiyle Mâturîdîliğin buralarda etkili olmasına büyük katkı sunmuşlardır. Yukarıda Irak ve Suriye bölgesinde faaliyet yürüten Hanefi-Mâturîdî âlimlerin hayatlarından söz etmiştik. Bu kısımda ise tekrara düşmemek adına sadece söz konusu âlimlerin kaleme aldığı eserlerden söz edilecektir.

Damegânî, El-Hâkim eş-Şehîd'in eserine, *Şerhu Muhtasâri'l-Hâkim* ismiyle bir şerh yazmıştır. El-Lamişî, *Vakîâtü'l-Lâmişî*, *ez-Ziyâdât ve el-Fetâvâ* isimli eserleri kaleme almıştır. Ebü'l-Feth el-Üsmendî, *Lübâbü'l-keâm ve Şerhu'l-Manzûmeti'n-Nesefîyye* isimli eserlerinde îtikadî konuları İmam Mâturîdî'nin yöntemini takip ederek ele almıştır. Ebü'l-Kâsım es-Semerkindî, *Mültekât fi'l-fetâva'l-Hanefîyye, en-Nâfi'*, *Câmiu'l-fetâvâ (el-Câmiu'l-kebîr fi'l-fetâvâ)* isimli eserleri kaleme almıştır. Zâhiruddin el-Belhî es-Semerkindî, *Câmiu's-Sağîr* isimli meşhur esere bir şerh yazmıştır. Ebü'l-Mefâhir el-Kerderî, *el-Mufîd ve'l-Mezîd, Hiyeretü'l-fukahâ, Şerhu'l-Câmiu'l-kebîr, Şerhu'l-Câmiu's-sağîr ve Şerhu'z-Ziyâdât* isimli kitapların müellifidir. Radyyyüddin es-Serahsî'nin eserleri arasında *el-Muhîtu'r-Radavî, el-Vâsit ve el-Vecîz* bulunmaktadır.

Alâüddin el-Kâsânî'nin, hocası es-Semerkindî'nin *Tuhfetu'l-Fukahâ* isimli eserine yazmış olduğu *Bedâi's-Senâi fî Tertîbi's-Şerâi* isimli şerh ayrı bir önem teşkil etmektedir. Söz konusu eser, İslam dünyasında oldukça kabul görmüş, Müslüman ve gayri müslim ilim adamları tarafından çok değerli olarak tasvir edilmiştir. Onun ayrıca *es-Sultânu'l Mübîn fî Usûli'd-Dîn ve Kitâbu'l Muhît* isimli eserleri söz konusudur.

³⁸⁹ Kara, *Büyük Selçuklular*, s. 172.; el-Kureşî, *el-Cevâhir*, C. II, s. 137.

Cemâlüddin el-Gaznevî, *el-Hâvi'l-Kudsî*, *el-Mukaddimetü'l-Gazneviyye fi'l-fürûi'l-Hanefiyye*, *Kitâb'ü Ravdati'l-Ulemâ*, *Ravdatü'l-Mütekellimîn* ve *Muntekâ min Ravdati'l-Mütekellimîn* isimli eserlerin müellifidir.³⁹⁰

Ebû'l-Hasan er-Râzî, *Tekmiletü'l-Kudûrî* ve *Hülâsâtü'd-delâil fî tenkîhi'l-mesâil* isimli eserleri kaleme almıştır.

Ebû Mehâmid el-Hâsırî, *Hayru'l Matlûb fi'l-İlmi'l Merğûb*, *et-Tahrîr (Şerhu'l-Câmii'l-kebîr)*, *et-Tarîkâtü'l-Hâsiriyye fî ilmi'l-hilâf Beyne'ş-Şâfiyye ve'l-Hanefiyye*, *Şerhu'l-Câmii's-sağîr* ve *Şerhu's-Siyeri'l-kebîr* isimli eserleri kaleme almıştır.

Ebû Muhammed el-Habbâzî, *Muğnî fî usûli'l-fıkıh*, *Hâşiyetü'l-Hidâye* adlı şerh ve *el-Hâdî fî usûlu'd-dîn* isimli eserleriyle ön plana çıkmıştır.

Hüsâmeddin es-Sıgnâkî'nin eserleri arasında *el-Hidâye* isimli meşhur eserin şerhi olan *en-Nihâye* ve *el-Vâfî Şerhu Muntahâbi'l-Ahsikesî*, *el-Kâfî Şerhu Usûli'l-Pezdevî*, *el-Muvassal*, *en-Necâhu't-Tâlî Tilve'l-Merâh* ve *Fetâva'r-Ri'âye fî tecdîdi mesâ'ili'l-Hidâye* bulunmaktadır.

Muzafferuddin İbnü's-Sââtî'nin, *Mecmâu'l-Bahreyn* ve *Mülteka'n-Neyyireyn* isimli eserleri oldukça meşhurdur.

Bunun yanında söz konusu dönemdeki Mâturîdî âlimler tarafından bölgede ortaya çıkan ilmi eserler üzerine şerhler yazdıkları da bilinmektedir. Örneğin Tahâvî akidesine şerh yazarlar arasında Ebû Hafs Ömer b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Gaznevî (ö. VI. ikinci yarısı), Ebû Şücâ' Mankubers b. Yalınkılıç et-Türkî en-Nâsırî (ö.652/1254)³⁹¹, Şücâ'uddîn Hibetullah b. Ahmed b. Muallâ et-Türkistânî (ö.733/1332)³⁹² ve Sirâcüddîn Ömer b. İshâk el-Hindî (ö.773/1371) gibi seçkin âlimler bulunmaktadır. Söz konusu şerhler, Kalaycı tarafından yazma nüshaları üzerinden incelemeye tabi tutulmuş ve Doğu'dan Batı'ya göç eden Mâturîdî âlimler

³⁹⁰ Timur, *Gaznevi'nin Usulu'd-Din Adlı Eseri*, s. 136.

³⁹¹ Ebû Şücâ' Mankubers b. Yalınkılıç et-Türkî en-Nâsırî (ö.652/1254), *Nûru'l-Lâmi'* ve *Burhânu's-Satı'*, Köprülü Kütüphanesi-Fazıl Ahmed Paşa, Nu: 848.

³⁹² Şücâ'uddîn Hibetullah b. Ahmed b. Muallâ et-Türkistânî (ö.733/1332), *Şerhu Akîdeti't-Tahâvîyye*, Süleymaniye Kütüphanesi-Pertev Paşa, Nu: 650, v. 7b-70a. 19.

ile söz konusu bölgedeki yerleşik âlimlerin eserleri üzerinden bir sentezin söz konusu olduğu sonucuna ulaşılmıştır.³⁹³

Irak ve Suriye'ye göç eden Mâturîdî âlimlerin ortaya koyduğu eserlerde Eş'ârî görüşlerle polemige girmekten kaçınan bir tavrın etkili olduğu fikri de öne sürülmektedir.

Netice itibariyle söz konusu dönemde artık Eş'ârî yaklaşım ile Mâturîdî yaklaşım arasında sentez meydana getirecek bir biçimde eserler kaleme alınmaya başlanmış ve özellikle Fâtımîler döneminde bölgede ortaya çıkmış olan Şîî etkinin kırılması bakımından her iki ekol arasında bir yakınlaşma ve birlikte mücadele verme anlayışının ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Bu yaklaşımın doğal bir sonucu olarak Sünnîlik üst kimliği altında Şâfiî-Hanefî ve Eş'ârî-Mâturîdî ekolleri arasında bir etkileşim kendini göstermiştir.³⁹⁴

6. Bölgede Hanefî-Mâturîdîler İle Diğer Mezhepler Arasında Yaşanan Çekişmeler

Mâturîdîlik, XII ve XIII. yüzyıllarda Orta Asya'dan Irak ve Suriye bölgelerine taşınınca, bu mezhep mensupları ile bölgedeki diğer mezhep mensupları arasında bir takım mücadeleler yaşanmıştır. Ayrıca söz konusu mücadelelerde Mâturîdîlik, Hanefîliğin bölgede yaşadığı çekişmenin devamı niteliğinde rol konumlandırılmıştır. Öncelikle üzerinde durulması gereken husus, bu bölgede yaşanan Sünnî-Şîî çekişmesidir. Eski zamanlardan beri bu iki mezhep arasında birçok anlaşmazlık yaşanmıştır. X. yüzyıldan itibaren Irak ve Suriye'de Şîî Fâtımî ve Büveyhî Devletleri'nin etkili olması söz konusu çekişmelerin daha şiddetli bir biçimde yaşanmasına yol açmıştır.³⁹⁵

Şîîler tarafından ilk halifelere hakaret etme geleneği Sünnîlerin onlara karşı menfi bir tutuma girmelerine sebep olmuştur.³⁹⁶ XI. yüzyılda her iki kesim arasında yaşanan olaylarda durmu bazı âlimlerin hayatını kaybetmesine kadar vahim bir hal almıştır. Örneğin Şâfiî Ebû'l Muzaffer el-Hôcendî, Rey'de Şîîlerle çıkan tartışmalar

³⁹³ Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eş'arîlik-Mâturîdîlik İlişkisi*, s. 19.

³⁹⁴ Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eş'arîlik-Mâturîdîlik İlişkisi*, s. 20.

³⁹⁵ Kara, *Büyük Selçuklular*, s. 215; Çubukçu, "Hicri 5./Miladi 11.Yüzyılda İslam'da Siyasi ve Dini Durum", s. 44.

³⁹⁶ Korkmaz, "Nehcü'l-Belağa'nın Müellifi ve Metni İle İlgili Problemler", s. 166.

esnasında onlar tarafından öldürülmüş³⁹⁷, 448/1057 yılında ise Şîî Muhammed b. El-Hasan b. Ali Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin Kerh Mahallesiindeki evi yağmalanmıştır.³⁹⁸

Her iki ekol arasında yaşanan çatışmalara siyasi dengelerin de etkisi olmuştur. Şîî taraftarlığıyla bilinen Besâsirî'nin³⁹⁹ 449/1058 yılında Tuğrul Bey ile İbrahim Yınal arasında yaşanan mücadeleden faydalanarak Bağdat şehrine⁴⁰⁰ girdiği esnada söz konusu şehirdeki Şîîler büyük sevinç gösterilerinde bulunmuşlar ve Sünnîlerin evlerini yağmalamışlar, başkadı Ebû Abdullah ed-Damegânî'nin evini de basmışlardır.⁴⁰¹ Söz konusu karmaşa ancak 451/1060 yılında Tuğrul Bey'in şehri tekrar hâkimiyeti altına alması ve Besâsirî'nin şehirden kaçması ile son bulmuştur. Tuğrul Bey, Bağdat'a girdikten sonra Besâsirî tarafından görevden alıkonan Abbasi Halifesi Kâim Bi-Emrillah'ı derhal görevine döndürmüş ve söz konusu hadiseden sonra hutbelerde halifenin isminin yanında Tuğrul Bey'in ismi de zikredilmeye başlanmıştır.⁴⁰² Kısa bir süre sonra Tuğrul Bey'in adamları tarafından yakalanan Besâsirî öldürülmüş ve Bağdat'ta sükûneti koruması için askeri komutanlığa Emir Porsuk getirilmiştir.⁴⁰³

Bağdat'ın İlhanlılar tarafından ele geçirilmesinden bir sene öncesinde (654/1257) yine Kerh mahallesinde Şîîlerle Sünnîler arasında çatışma yaşanmıştır. Bu çatışmada İmam Muza Kâzım'ın kabrinin de zarar gördüğü öne sürülmektedir. Bu çatışmalarda Abbasi Halifesinin Şîî olan veziri Alkâmî'nin bazı yakınlarının evleri de yağmalanmış ve olaylarda Abbasi halifesinin oğlu başta olmak üzere devlet ricalinden de katılanların olması meselenin vehametini ortaya koymaktadır. İlhanlıların Bağdat'ı işgal edip Abbasi hâkimiyetine son verme süreçlerinde Alkâmî ve Şîîlerin onlardan yana tavır sergilemelerinde söz konusu çatışmaların da etkili olduğu ileri sürülmüştür. Fâtımî'ler ve Büveyhîlerden sonra, Şîîlerin yönetiminde söz sahibi olduğu bir dönem olarak İlhanlılar döneminden bahsetmek mümkündür. Bu dönemde kadılık gibi görevleri üstlenerek önemli mevkilere gelmişlerdir. Şîîler

³⁹⁷ Kara, *Büyük Selçuklular*, s. 219.

³⁹⁸ Kara, *Büyük Selçuklular*, ss. 220, 222.

³⁹⁹ İbnü'l-Adim, *a.g.e.*, s. 1; Erdoğan Merçil, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, TTK., Ankara 2000, ss. 50-51; Erdoğan Merçil, "Besâsirî", *DİA*, C. V, s. 528.

⁴⁰⁰ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 3.

⁴⁰¹ Kara, *Büyük Selçuklular*, s. 221.

⁴⁰² Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, MEB Yay., İstanbul 1976, ss. 38-39.

⁴⁰³ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 45.

Hülagu ve Olcaytu zamanlarında önemli bir siyasi destek görmüşlerdir. Üstelik Olcaytu'nun, Şîfliği mezhebi temayül olarak kabul etmesi ve İran topraklarında resmi mezhep olarak ilan etmesi önem arz etmektedir. Şîflerin, Olcaytu zamanında devlet tarafından koruma altına alınmasıyla beraber Sünnî-Şîî çatışmaları da kaçınılmaz olmuştur. Bu dönemde yaşanan çatışmalar Bağdat merkezli olarak meydana gelmiştir.⁴⁰⁴

Bölgede Sünnî mezhepler arasında da bir takım anlaşmazlıklar vuku bulmuştur. Irak ve Horasan bölgelerinde Hanefilerle Şâfîîler arasında yaşanan bazı tartışmalarda, işin kan dökülecek noktaya kadar ulaştığı zamanlar olmuştur.⁴⁰⁵ Selçuklular zamanının önemli şehirleri arasında olan Merv, Isfehan, Rey ve Nişabur gibi merkezler Şâfîîlerle Hanefiler arasında önemli çatışmaların yaşandığı rivayet edilmektedir.⁴⁰⁶ Ancak zamanla, Hanefi-Mâturîdîlerle Şâfîî-Eş'ârîler arasında yaşanan çekişme, daha çok yazılan eserlerle ilmi manada gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. Her iki mezhebin önde gelen âlimleri tarafından birbirlerine karşı kendi mezheplerini ön plana çıkaran eserler kaleme alınmıştır. Buna örnek olarak Şam ve Bağdat'ta yaşamış olan Hanefî âlim, Ebû'l Muzaffer Şemsüddin Yusuf b. Kızıoğlu Sıbtu İbni'l-Cevzî (654/1256) tarafından Hanefiliğin Şâfîîliğe karşısında övüldüğü üç farklı eser telif etmiştir.⁴⁰⁷ Orta Asya'dan gelen âlimler tarafından Şâfîîliğe karşı yazılmış eserler de mevcuttur. Örneğin Şemsü'l-Eimme Ebû'l-Vecd Muhammed b. Abdissettâr el-Kerderî (652/1254)⁴⁰⁸ ile İmâdüddin Mesed b. Şeybe es-Sindî'nin,

⁴⁰⁴ Hanifî Şahin, *Abbasilerin Son Dönemlerinden İlhanlıların Yıkılışına Kadarki Süreçte Şii-Sünni İlişkileri, Ordadoğu'nun Geleceği Açısından Şii-Sünni İlişkileri*, Çorum Belediyesi Kültür Yay., Çorum 2014, ss. 35-52.

⁴⁰⁵ Kara, *Büyük Selçuklular*, s. 257.

⁴⁰⁶ Kara, *Büyük Selçuklular*, s. 258

⁴⁰⁷ Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eş'arilik-Mâturîdilik İlişkisi*, s. 141.

⁴⁰⁸ Ebu'l-Vecd Şemsüddin Muhammed B. Abdissettar b. Muhammed el-İmadi el-Beratakini, Şemsüleimme el-Kerderi: 1164 tarihinde Harizm bölgesinin idari merkezi olan Gürgeç'e (Cürcaniyye) bağlı Kerder şehrinin Beratakin kasabasında doğmuştur. Onun doğum tarihine ilgili Leknevînin 1203 olarak verdiği tarihin yanlış olduğu öne sürülmüştür. 1244 tarihinde Buhara'da vefat etmiştir. Günümüze ulaşan tek eseri Ebu Hanife'yi savunmak için kaleme aldığı *er-Red ve'l-intisar li-Ebi Hanife* adıyla anılan risaledir. Kerderi bu eserini Gazzali'nin *el-Menhul* adlı kitabında Ebu Hanife hakkında ağır ithamlarda bulunması sebebiyle kaleme almıştır. (el-Kureşî, *el-Cevâhir*, C. III, ss. 228-230; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcîm*, s. 64; Leknevî, *el-Fevaidü'l-Behiyye*, ss. 176-177; Özel, *a.g.e.*, ss. 102-103;)

Şâfîîlerin önde gelen isimlerinden olan Cüveynî ve Gazâlî'yi eleştirdikleri eserler kaleme aldıkları bilinmektedir.⁴⁰⁹

Eş'ârîlerle Mâturîdîler arasında yaşanan fikir ayrılıkları ilmi düzeyde bazı faydaların ortaya çıkmasına da imkân tanımıştır. Söz konusu durumdan hareketle, Mâturîdî âlimler tarafından kendi mezheplerinin görüşlerinin doğruluğuna dair birçok ilmi çalışma kaleme alınmış ve bunun doğal bir sonucu olarak ilmi faaliyetlerde gözle görülür bir gelişme söz konusu olmuştur. Pezdevî'nin, *Usûlu'd-Dîn* isimli eserinde Eş'ârî görüşlere eleştiriler getirmesi ve Mâturîdî fikirlerin doğruluğunun kabul edilmesi için çaba sarfetmiş olması bu duruma örneklik teşkil etmesi bakımından önem arz etmektedir. Yine önde gelen Mâturîdî âlimler arasında bulunan Ebû'l-Muîn en-Nesefî, Ömer en-Nesefî ve Lâmişî'nin de İmam Eş'ârî'nin görüşlerini eserlerinde eleştirdikleri bilinmektedir.⁴¹⁰

Batı'ya göç eden Hanefî âlimlerin söz konusu bölgede kendilerini Eş'ârîlerle önemli bir rekabet ortamının içinde bulmaları onların imam Mâturîdîyi ön plana çıkararak ilmi faaliyetlerde bulunmalarına ve Eş'ârî geleneğin karşısında Mâturîdî geleneğin oluşmasına yardımcı olmuştur.⁴¹¹

Mâturîdîlerin Eş'ârîlerle olan ilmi mücadeleleri okutulan eserlerin seçiminde de kendini göstermiştir. Mâturîdîliğin güçlü olduğu Mâverâünnehir bölgesinde imam Mâturîdî'nin kendi eserleri ve *Tabsiratü'l-Edille* gibi ağır kitaplar okutulurken Batı'daki şehirlerde anlaşılması daha kolay olan ve özet bir biçimde kaleme alınan *Akâidü'n-Nesefîyye*, *el-Bidâye* ve *Bahru'l-Kelâm* gibi eserlerin ön plana çıktığı müşahede edilmiştir. Bu dönemde kullanılan "Mâturîdî ve tabileri" ifadesi söz konusu ekolün daha sonra Mâturîdîyye şeklinde anılması hususunda büyük katkı sağlamıştır.⁴¹²

Söz konusu dönemde her iki mezhebin önde gelen âlimleri arasında iyi dostlukların zuhur ettiği de görülmüştür. Buna örnek olarak Hanefî âlimler Ebû'l-Hüseyin el-Kudûrî ve Ebû Abdullah es-Saymerî'nin, Şâfîî âlim Ebû Hamîd el-

⁴⁰⁹ Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eş'arilik-Mâturîdilik İlişkisi*, ss. 142-144

⁴¹⁰ Ak, *Selçuklular Döneminde Mâturîdilik*, ss. 129-130.

⁴¹¹ Ak, *Selçuklular Döneminde Mâturîdilik*, ss. 189-190.

⁴¹² Ak, *Selçuklular Döneminde Mâturîdilik*, s. 191.

İsfehânî'yi övmesi gösterilebilir.⁴¹³ Diğer bir örnek ise Şâfiî Ebûl-Hüseyin et-Taberî'nin (ö.504/1110) Bağdat'ta vefat etmesini müteakip Hanefilerin önderlerinden eş-Şerîf Ebû Talib ez-Zeynebî ve başkadı Ebû'l-Hasan ed-Damegânî'nin onun cenaze töreninde hazır bulunmalarındır. İbn Asâkir'in, onların et-Taberî'ye büyük saygı duyduklarını öne sürdüğü belirtilmektedir.⁴¹⁴ Başkadı ed-Damegânî, yine Şâfiî âlim Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh (ö.468/1078) vefat ettiğinde onun cenaze namazını kıldırmıştır. Hanefî el-Muvaffak, Nizâmîye medresesi müderrisi Ebû İshak eş-Şirâzî⁴¹⁵ ile ilgili "Fakihler arasında müminlerin imamı" nitelemesinde bulunmuş, Şâfiî Kadı Ebû Tayyib Tâhir b. Abdillâh et-Taberî ise, kadı'l-kudât Ebû Abdillâh ed-Damegânî'yi öven cümleler sarfetmiştir.⁴¹⁶

Hanefî ve Şâfiîlerin, Sünnîlik dışı akımlara karşı beraber hareket ettikleri dönemler de olmuştur. Şâfiî önderlerinden İmamı'l-Harameyn el-Cüveynî'nin oğlu Ebû'l-Kâsım ile Hanefilerin lideri kadı Muhammed b. Ahmed, 487/1095 yılında Kerrâmilere karşı birlikte mücadele vermişlerdir.⁴¹⁷

Mâtürîdîlerle Mutezilîler arasında da bazı tartışmalar yaşanmıştır. Mâtürîdî mezhebinin kurumsallaşma sürecinden önce Hanefiler arasında Mutezile mezhebi îtikadî konularda benimsenen akımlardan biri olmuştur. Ancak tüm Hanefilerin Mutezilî oldukları yönünde bir yaklaşım gerçeği yansıtmamaktadır. İmam Mâtürîdî'nin eserlerinde, Mutezilî fikirler ve bu fikirleri savunanlarğ oldukça sert bir biçimde eleştirdiği bilinmektedir. İmam Mâtürîdî, Mutezile mezhebi tarafından savunulan birçok fikri ilmi manada çürütmeye çalışmış ve söz konusu fikirlerin İslamdışı fikirlerle benzerlik arzettiğini vurgulamıştır. İmam Mâtürîdî'nin Mutezile'ye getirdiği eleştiri konularını; şer işleri, Allah'ın değil kulun yaratması

⁴¹³ Ak, *Selçuklular Döneminde Mâtürîdîlik*, s. 263.

⁴¹⁴ Tam adı Ali bin el-Hasan bin Hibetullah bin Abdillâh bin el-Hasan Ebu'l-Kasım ed-Dımeşki eş-Şafii olan İbn Asakir, 499/1105 yılında Dımeşk'te doğmuştur. İlim tahsili için birçok şehir dolaşmış ve devrin meşhur âlimlerinden ders almıştır. Muhaddisliği ile de meşhur olan İbn asakir "*Tarihi Medineti Dımeşk*" isimli 80 ciltten müteşekkil eserinden dolayı tarihçiliği ile ön plana çıkmıştır. Hadis, tarih, kelam ve edebiyat alanlarından müteşekkil olmak üzere yüzden fazla eseri olduğu kaydedilmektedir. Atabeg Nureddin Zengi'nin kendisi için yaptırdığı Daru'l-Hadis en-Nuriyye'de müderrislik yapmıştır. Kendisi Şafii olup söz konusu medresede verdiği derslerle bölgedeki Şii etkiyi azaltmak için çaba sarfetmiş ve bölgede Sünniliğin yerleşmesi için gayret göstermiştir. O 571/1176 yılında Şam'da vefat etmiştir. Daha fazla bilgi için bkz: Eyüp Baş, "İbn Asakir ve Tarihi Dımeşk'i Üzerine", *AÜİFD*, C. 39, S. 1, Ankara 1999, ss. 691-706; Şeşen, *a.g.e.*, s. 347.

⁴¹⁵ Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, s. 137.

⁴¹⁶ Kara, *Büyük Selçuklular*, s. 264.

⁴¹⁷ Kara, *Büyük Selçuklular*, s. 267.

olarak tanımlamaları, alemin yaratılışı konusundaki yaklaşımları ve kulun fiilindeki istaat meselesi olarak sıralamak ve bunları çoğaltmak mümkündür.⁴¹⁸ Nitekim Hanefilerin önde gelenlerinin îtikadî olarak da Ebû Hanîfe'yi imam kabul ettikleri ve aynı zamanda Mutezilî görüşleri Ehl-i Sünnet dışı olarak gördükleri bilinmektedir. Mutezilîlerin, Fıkhî olarak Hanefiliği benimsemelerinin temelinde ise Ebû Hanîfe'nin akıl ve rey konusundaki yaklaşımı bulunmaktadır.⁴¹⁹ Mutezilî âlimlerin, Mâtürîdîleri eleştirdikleri nokta ise fıkhîta Hanefî olmalarına rağmen îtikadî konularda kendileri gibi düşünmemeleri olmuştur.

Tuğrul Bey'in veziri Amîdü'l-Mülk Ebû Nasr Muhammed bin Mansur el-Kundurî'nin, görev süresi boyunca Mutezile'yi desteklemesi ve Eş'ârîleri lanetleme kampanyası başlatması, Mutezilîler ile Eş'ârîler arasında problemlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Ondan sonra Nizâmülmülkün göreve gelmesi ile bu durum sona ermiştir. Bu süreçle birlikte Bağdat'ta Mutezilenin etkisi giderek azalmaya başlamıştır.⁴²⁰

⁴¹⁸ Koçoğlu, *a.g.e.*, ss. 73-75.

⁴¹⁹ Kara, *Büyük Selçuklular*, s. 235.

⁴²⁰ İbrahim Agâh Çubukçu, "Mutezile ve Akıl Meselesi", *AÜİFD*, C. XII, S. 1, Ankara 1964, s. 52.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MÂTURÎDİLİĞİN ANADOLU'DA YAYILIŞI

1. Anadolu'nun Müslümanlar Tarafından Fethedilmesi

Anadolu'nun Müslüman Türkler tarafından fethedilmesi ve bu toprakların vatan haline getirilmesi, Büyük Selçuklu Devleti'nin bölgedeki politikalarıyla mümkün olabilmıştır. Büyük Selçuklu Devleti, Orta Asya'dan Batı'ya doğru göç eden, yeni Müslüman olmuş Türk topluluklarına kışlak ve yaylak tahsis etmek, İran, Azerbaycan ve Horasan üzerindeki nüfus yoğunluğunu hafifletmek ve ayrıca Bizansa karşı cihad ve gaza vazifesini yerine getirmek amacıyla göç hareketlerini Anadolu'ya doğru yönlendirmiştir.⁴²¹ Böylece göç eden toplulukların, hem ülkedeki nizamı bozmaları engellenmiş, hem de Anadolu'nun Türkleşmesi hususuna büyük katkı sağlamalarına imkân tanınmıştır.⁴²²

İslam dini için cihad eden Türk Gâziler, Malazgirt savaşından önce Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da faaliyet göstermeye başlamışlardır.⁴²³ Doğu Anadolu'da eski gücünü kaybetmiş olan Bizans, Türk Gâzilere karşılık vermede güçlense de Türklerin Anadolu'ya kitleler halinde yerleşmeye başlamaları, Malazgirt zaferinden sonraki sürece denk gelecektir. Türkler, Malazgirt zaferinden sonra başta Mâverâünnehir, Horasan, Azerbaycan ve Erran bölgeleri olmak üzere diğer Doğu vilayetlerinden Anadoluya akın etmişlerdir.⁴²⁴ Bu göçlerdeki ağırlığı, Kınık, Afşar, Bayındır, Salar, Çepni gibi Oğuz Boyları meydana getirmiştir.⁴²⁵ Türklerin Anadolu'ya yerleştirilme politikası, askeri, toplumsal, kültürel ve ilmi faaliyetlerle birlikte gerçekleştirilmiştir.⁴²⁶ XI. Yüzyılın son çeyreğinden itibaren Anadolu Selçukluları, Danişmendliler, Saltuklular, Mengüçlüklüler ve Artuklular⁴²⁷ gibi Türk devletleri

⁴²¹ Metin Bozkuş, "Anadolu Selçuklularında Sosyal, Dini ve Mezhebi Yapı", *CÜİFD*, C. V, S. II, Sivas 2001, s. 249; Lewis, *a.g.m.*, s. 80.

⁴²² Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Dergâh Yay. İstanbul 1980, s. 112; Sönmez, *a.g.e.*, s. 17.

⁴²³ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 60.

⁴²⁴ Sönmez, *a.g.e.*, s. 18; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 72; Bozkuş, *a.g.m.*, s. 250.

⁴²⁵ Sönmez, *a.g.e.*, s. 19.

⁴²⁶ Kutlu, *Türkler ve İslam Tasavvuru*, s. 85.

⁴²⁷ Tuncer Baykara, "Türkiye Selçuklu Döneminde Toplum ve Ekonomi", *Türkler Ansiklopedisi*, YT Yay., C. 7, Ankara 2002, ss. 223-257.

kurularak Anadolu toprakları, Türkler için vatan haline gelmeye başlamıştır.⁴²⁸ Daha sonra bu devletler yıkılmış ve Anadolu Selçuklularının yönetimine girmiştir. XII. asrın sonunda, Anadolu'nun büyük bir bölümü Müslüman ve Türk yurdu haline gelmiştir.⁴²⁹

Anadolu Selçuklu Devleti'nin kuruluşu, Malazgirt zaferinden sonra önemli bir Türk varlığının bu topraklara gelmesi ile gerçekleşmiştir.⁴³⁰ Bu devletin kuruluş tarihi olarak 466/1074, 1075 ve 1092 yılları telaffuz edilmektedir.⁴³¹ Söz konusu devletin temelleri Kutalmış⁴³² Oğlu Süleyman Şah (ö. 487/1086) tarafından atılmıştır.⁴³³ Süleyman Şah, Selçuk'un oğlu olan Arslan Yabgu'nun torunu ve Kutalmış'ın oğludur.⁴³⁴ Osman Turan ve Erdoğan Merçil, Anadolu Selçuklularının kurucusu ve ilk sultanı olarak Süleyman Şah'ı kabul ederken⁴³⁵; Kafesoğlu, söz konusu devletin kurucusu ve ilk hükümdarı olarak Kılıç Arslan'ın ismini öne sürmektedir.⁴³⁶ Süleyman Şah'ın kendi adına para bastırmak ve hutbe okutmak gibi faaliyetlerde bulunmaması onun müstakil bir hükümdar olmak yerine Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı bir idareci konumunda olduğu fikrinin öne sürülmesinde etkili olmuştur.⁴³⁷

Anadolu'nun fethedilmesinde, Süleyman Şah'ın kardeşi Mansur da rol almış, ancak daha sonra Süleyman Şah ile kardeşi Mansur'un arası açılmış ve merkezden gönderilen Emir Porsuk komutasındaki Büyük Selçuklu ordusuyla güçlerini

⁴²⁸ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, ss. 72-73.

⁴²⁹ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 63; Kara, *Selçukluların*, s. 539.

⁴³⁰ Çubukçu, "Hicri 5./Miladi 11.Yüzyılda İslamda Siyasi ve Dini Durum", s. 39; Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, s. 34.

⁴³¹ Sönmez, *a.g.e.*, s. 21.

⁴³² İbnü'l-Adim, *a.g.e.*, s. 10; Kafesoğlu, *a.g.m.*, ss. 122-123; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, ss. 90, 301.

⁴³³ Mehmet Altay Köymen, "Süleymanşah ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu", *Belleten*, C. LVII, Ankara 1993, s. 71; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, s. 4.; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 421.

⁴³⁴ Muharrem Kesik, "Kutalmış'ın Büyük Selçuklu Tahtını Ele Geçirme Gayretleri", *Türk Kültürü Dergisi*, AÜ. Basımevi, 2001 Şubat, S. 454, s. 97.

⁴³⁵ Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s. 103; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Turan Neşriyat Yurdu Yay., İstanbul 1971, s. 45.

⁴³⁶ Sönmez, *a.g.e.*, s. 22.

⁴³⁷ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 423.

birleştiren Süleyman Şah tarafından yenilgiye uğratılmıştır.⁴³⁸ Süleyman Şah'ın diğer iki kardeşi ise Suriye bölgesinde hüküm süren Selçuklu Emirlerinden Atsız'a karşı girişmiş oldukları mücadelede esir alınmışlardır.⁴³⁹ Bölgede rakipsiz kalan Süleyman Şah, İznik merkezli olmak üzere Anadolu Selçuklu Devleti'ni kurmuştur.⁴⁴⁰ Bununla beraber Büyük Selçuklu hükümdarı Melikşah'ın, bağımsız yönetimlerin ortaya çıkmasından rahatsızlık duyduğu ve bu meyanda Kutalmışoğulları'nın üzerine Emir Porsuk'u gönderdiği bilinmektedir. Süleyman Şah, Anadolu topraklarında birçok şehri ele geçirmiş, ardından 478/1086 yılında Suriye bölgesinde de söz sahibi olmak için Emir Tutuş ile Halep yakınlarında giriştiği mücadeleyi kaybetmesini müteakip hayatını kaybetmiştir.⁴⁴¹

Anadolu Selçuklu Devleti ve diğer beyliklerin faaliyetleri neticesinde ve özellikle Moğol istilası sonrasında Türkmen kitlelerin, tüm Anadolu'ya yayılmış bir vaziyet arzettiğini söyleyebiliriz. Anadolu'nun Türkleşmesi meselesini merhaleler halinde özetlemek gerekirse; Malazgirt Zaferinden önceki Oğuz Türklerinden oluşan akıncıların faaliyetleri sonucu bazı şehirlerin ele geçirilmesi, Malazgirt Zaferinden sonra Anadolu'daki birçok şehrin fethedilmesi, Anadolu'da kurulan Beyliklerin, bazı bölgeleri hâkimiyetleri altına almaları ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin faaliyetleri olarak sıralamak mümkündür.⁴⁴²

Batılı kaynaklara bakıldığında Anadolu Selçuklu Sultanı I. Mes'ud döneminden itibaren Anadolu'dan Turkia olarak söz edildiği görülmektedir. İslam kaynaklarında ise, Anadolu'dan Diyar-ı Rûm olarak söz edilmiştir.⁴⁴³

⁴³⁸ Köymen, "Süleymanşah ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu", s. 74.; Mustafa Keskin, "Gazi Süleymanşah ve Türkiye Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu", *Türkler Ansiklopedisi*, C. VI, YT Yay., Ankara 2002, s. 531.; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 423.

⁴³⁹ Ali Sevim, *Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleymanşah*, TTK. Yay., Ankara 1990, s. 24-25.; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 84.

⁴⁴⁰ Azimî, *a.g.e.*, s. 24; Sönmez, *a.g.e.*, s. 22.

⁴⁴¹ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, ss. 90-92, 363.

⁴⁴² Kemal Vehbi Gül, *Anadolunun Türkleştirilmesi ve İslamlaştırılması*, 1. Baskı, Tokar Yay., İstanbul 1971, s. 61; Mükrimin Halil Yınanç, "Anadolu'nun Fethi", *Türkler Ansiklopedisi*, YT Yay., C. 6, s. 194.

⁴⁴³ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 441; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, ss. 37-41, Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, ss. 281-284, 303-304, Turan, "Selçuklular ve İslamiyet", ss. 33-34 Ahmet Yaşar Ocak, "Anadolu (Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması)", *DİA*, C. III, ss. 110-116.

2. İslam Dininin Anadolu'da Yayılma Süreci

Malazgirt zaferinden sonra Anadolu şehirlerinin, muhtelif Türk Beylikleri tarafından fethedilmesi ve bu bölgelerde kendi hâkimiyetlerini kurmaları, Anadolu Selçuklu Devleti'nin neşvünema bulması ve akabinde yoğun bir biçimde gerçekleşen Türk göçleri sayesinde Anadolu, hem Müslüman Türk nüfusu tarafından kuşatılmış hem de İslam Dini, bölgede etkin inanç olarak kendini göstermiştir. Bu durumun ortaya çıkmasında Anadolu Selçuklularının, bölgede kurulan Müslüman Türk Beyliklerinin ve bölgeye göç eden İslam âlimleri ile göçebe Türkmenler arasında etkili olan tasavvufi akımların etkili olduğunu söylemek mümkündür.⁴⁴⁴

Anadolu'da İslam Dini'nin yayılması, Türk-İslam tarihinin önemli hadiselerinden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Tarihi dönem olarak İslam'ın bölgedeki yayılışını, XI. yüzyıldaki fetihlerle başlatıp XIV. yüzyıla kadar götürmek mümkündür. Horasan ve Mâverâünnehir'den Anadolu'ya çok sayıda âlim, derviş ve tarikat erbabı ile dini ve fikri hareketlerin mensupları göç etmiş, böylece hem Anadolu'nun İslamlaşması sağlanmış hem de Orta Asya'daki ilmi birikim Anadolu topraklarına taşınmıştır.⁴⁴⁵

Anadolu Selçuklu sultanlarının tebaaya karşı adalet ve hoşgörü ile muamele etmeleri, İslam dininin bölgede yayılması bakımından büyük önem arz etmektedir. Söz konusu dönemde gayri Müslimlere karşı müspet bir tutum sergilenmiş, dini hoşgörü sağlanmış, kendi ibadethanelerini açmalarına izin verilmiş, üstelik onların, devletin önemli kademelerinde görev almalarında bir beis görülmemiştir. Anadolu Selçuklularından sonra zuhur eden beylikler döneminde de gayri müslim tebaaya müsamahakâr davranıldığı bilinmektedir.⁴⁴⁶ Bu minvalde, I. Süleymanşah'ın, halka iyi davrandığı⁴⁴⁷, I. Kılıçarslan'ın da hem Müslümanlar tarafından hem de gayri müslim tebaası tarafından sevilen ve saygı duyulan bir hükümdar olduğu ve

⁴⁴⁴ Kara, *Selçukluların*, ss. 451-452.

⁴⁴⁵ Kutlu, *Türkler ve İslam Tasavvuru*, s. 86; Çiftçioğlu, "Orta Asya-Anadolu İlim ve Kültür Köprüsü", s. 143.

⁴⁴⁶ Hüseyin G. Yurdaydın, "İslam Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu", *AÜİFD*, C. XXVII, S. 1, Ankara 1987, ss. 103-105; Çubukçu, "Kültürümüzde Din", s. 135; Kara, *Selçukluların*, ss. 567-568; Muhammet Kemalioğlu, "Türkiye Selçuklularında Gayr-ı Müslim Tebaa İle Kurulan Sosyal İlişkiler", *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi SBE. Dergisi*, 2012 Güz, S. 4, s. 173.

⁴⁴⁷ Kara, *Selçukluların*, s. 558.

adaletinden dolayı gayri müslimlerin onun ölümüne üzüldükleri kaydedilmektedir.⁴⁴⁸ Onun ölümünden sonra, 503/1110 yılında tahta geçen oğlu Şahinşah'ın hükümdarlığı fazla uzun sürmemiş ve taht mücadelesine giriştiği kardeşi Sultan Mes'ud tarafından 509/1116 yılında yenilgiye uğratılmıştır.⁴⁴⁹ Sultan I. İzzeddin Mes'ud'un (509-549/1116-1155), adaletli bir hükümdar olduğu ve gayri müslim tebaâyaya karşı da söz konusu adaletli duruşunu sergilediği söylenmektedir.⁴⁵⁰ O, İslam Dini'nin Anadolu'da yayılması için çaba sarfetmiştir.⁴⁵¹ Tarih kaynakları, II. Kılıçarslan'ın da müsamahakâr, adalet ve anlayış sahibi, iyiliksever bir sultan olduğunu belirtmektedirler.⁴⁵² Özellikle onun döneminde düzenin sağlanması ve ilim adamlarına büyük önem verilmesi, Orta Asya'daki ilim erbabının Anadolu'ya gelmesi konusunda teşvik edici bir rol oynamıştır.⁴⁵³

Sultan I. Alaaddin Keykûbât'ın (616-634/1220-1237), halka karşı çok müsamahakâr davrandığı ve onun devrinin, devletin gücü ve zenginliği bakımından zirvede olduğu bir dönem olduğu kaydedilir.⁴⁵⁴ Nitekim o, hem devleti güçlendirmiş hem yaklaşan Moğol tehdidine karşı bir takım önlemler alarak tehlikeyi bertaraf etmenin çarelerini aramıştır.⁴⁵⁵ I. Alaaddin Keykûbât'tın vefatından sonraki süreçte, devlet eski gücünü kaybetmiş ve Moğol istilasının yaşanmasıyla beraber bir kargaşa ve bilinmezlik süreci yaşanmıştır.⁴⁵⁶

Selçuklu sultanlarının, hem Bizans yönetimi ile hem Anadolu'daki Beylikler ile akrabalık bağı kurdukları göze çarpmaktadır. Sultanların Hristiyan eşleri arasında

⁴⁴⁸ İbn Bibi, *El Evamirü'l-Ala'îye Fi'l-Umuri'l-Ala'îye (Selçuk Name)*, çev. Mürsel Öztürk, Kitabevi Yay., C. I, Ankara 1996, ss. 12; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 733.

⁴⁴⁹ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, ss. 435-436.

⁴⁵⁰ Kara, *Selçukluların*, s. 558; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 441.

⁴⁵¹ Muharrem Kesik, "Sultan Melikşah (Şahinşah) ve Sultan I. Mesud Dönemleri", *Türkler Ansiklopedisi*, YT Yay., C. 6, Ankara 2002, ss. 547-565.

⁴⁵² Kara, *Selçukluların*, s. 558.

⁴⁵³ Çiftçioğlu, "Orta Asya-Anadolu İlim ve Kültür Köprüsü", s. 148; Muhammet Kemaloğlu, "XII. XIII. Yüzyıl Türkiye Selçuklu Devletinde Eğitim-Öğretim (Medreseler)", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 2, S. 5, Mayıs 2015, s. 94.

⁴⁵⁴ İbn Bibi, *El Evamirü'l-Ala'îye Fi'l-Umuri'l-Ala'îye (Selçuk Name)*, C. I, s. 239. Havva Nur Turgut, *I. Alaadin Keykubat Dönemi Bilim ve Düşünce Hayatı*, Selçuk Üniversitesi SBE. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2009, s. 29.

⁴⁵⁵ İbn Bibi, *Selçuknâme*, çev. Mükrimin Halil Yinanç, Haz. Refet Yinanç-Ömer Özkan, Kitabevi Yay., İstanbul 2007, ss. 118-120; Ali Yazıcızâde, *Tevârih-i Âl-i Selçuk [Selçuklu Tarihi]*, Haz.: Abdullah Bakır, Çamlıca Yay., İstanbul 2009, ss. 525-529; Çelik, *a.g.e.*, ss. 24, 34, 53; Sâlim Koca, *Moğol İstilâsına Karşı Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'ın Güvenlik Politikası*, Berikan Yay., Ankara 2011, ss. 350-351.

⁴⁵⁶ Kara, *Selçukluların*, s. 562.

Ermenilerden, Gürcülerden ve Rumlardan kadınlar, hatta Konstantinopolis'deki Latin İmparatoru'nun akrabası olan bir Fransız kadın dahi bulunmaktadır.⁴⁵⁷

İslamın, Anadolu topraklarında yayılmasının bir taraftan, Sünnî inanca sahip medrese geleneğinden gelen ve kitabi İslamı benimsemiş âlimlerin yerleşik halk arasında etkili olması, diğer taraftan da özellikle göçebeler arasında etkili olan tekke ve tarikat mensuplarının faaliyetleri çerçevesinde gerçekleştiğini söylemek yanlış olmaz. Ancak bu noktada devletin resmi politika olarak, Hanefi-Mâturîdî anlayışı benimsediği ve desteklediğini söylemek yerinde olacaktır.⁴⁵⁸

Anadolu'ya gelen göçebeler arasında, eski Türk inançları ile yakınlık gösteren mistik anlayışa sahip tasavvuf akımlarının etkili olduğu bir gerçek olmakla beraber, Orta Asya'dan Anadolu'ya gelenler arasında, Hanefi-Mâturîdî ilmi geleneğinden gelen çok sayıda âlimin bulunduğu ve yeni açılan medreselerde bunların müderrislik yaptığı, ayrıca kadılık ve hatiplik gibi önemli vazifelere atandıkları ve dolayısıyla halkın İslam anlayışı üzerinde oldukça etkili oldukları bir gerçektir.⁴⁵⁹

Moğol istilasıyla beraber Anadolu halkının yaşadığı psikolojik sarsıntılar, tarikatların ön plana çıkmasına imkân tanımıştır. Böylece Anadolu'nun birçok bölgesinde muhtelif tasavvufi akımlar kendine yer bulmuştur.⁴⁶⁰ Anadolu Selçuklu sultanlarının, Sûfî dervişlere müsamahakâr davrandıkları, bu minvalde yeni fethedilen şehirlerde inşa ettirilen cami ve medreselerle birlikte tasavvuf erbabı için hankahlar yaptırıldıkları belirtilmektedir. Bunun bir neticesi olarak Anadolu'nun hemen her bölgesinde Sûfîlerin faaliyet gösterdiği tekke ve zaviyelerin varlığına rastlamak mümkündür. Söz konusu Sûfîlerin devletin uç kesimlerine yerleşerek gaza fikrinin aşılmasında yardımcı oldukları rivayet edilmektedir.⁴⁶¹

⁴⁵⁷ Çubukçu, "Kültürümüzde Din", s. 135; Kara, *Selçukluların*, s. 566.

⁴⁵⁸ Muhammet Kemalolu, "Selçuklular Döneminde Anadolu'nun Türkleşmesi, İslamlaşması ve Hacı Bektaş Veli", *Alevilik Bektaşılık Araştırmaları Dergisi*, S. 5, s. 112.

⁴⁵⁹ Kemalolu, "Selçuklular Döneminde Anadolu'nun Türkleşmesi", s. 116.

⁴⁶⁰ Beyhan Karamağaralı, "Anadolu'da XII-XVI. Asırlardaki Tarikat ve Tekke Sanatı Hakkında", *AÜİFD*, C. XXI, Ankara 1976, s. 247.

⁴⁶¹ Kadir Özköse, "Selçuklular Döneminde Tasavvuf İlminin Gelişim Seyri ve Tasavvufi Çevrelerin Etkinlik Sahası", *II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu, Selçuklularda Bilim ve Düşünce*, C. I, Selçuklu Belediyesi Yay. Konya 2013, ss. 342-346, 349.; Mehmet Demirci, "Müslüman Türklerde Tasavvuf", *Türkler Ansiklopedisi*, YT Yay., C. 5, Ankara 2002, s. 495.

3. Sünnîliğin Anadolu'da Yayılışı

Anadolu Selçuklu Devleti zamanında, dini politika olarak Sünnîlik ön plana çıkarılmıştır. Anadolu'daki şehirlerde Sünnîliğin Hanefi-Mâturîdî kolu, büyük oranda kabul görmüş, bazı doğu şehirlerinde ise Şâfiî-Eş'ârî gelenek kendine yer bulmuştur. Bu açıdan bakıldığında bölgedeki önemli şehirlerden Konya, Kayseri, Sivas gibi merkezlerde Hanefi-Mâturîdî gelenek etkili olmuş ve bu durum, medreselerde ve buralarda verilen eğitimde de kendini göstermiştir. Bu meyanda Anadolu Selçuklularının gayri Sünnî bir anlayışa sahip oldukları yönündeki bazı tezlerin gerçeği yansıttığını söylemek mümkün değildir.⁴⁶² Ancak kırsal kesimlerde yaşayan Türkmenlerin, Müslüman olmadan önceki inanç ve geleneklerinin etkisi altında kalarak, zahiri bir İslam anlayışına tabi oldukları yönünde bilgiler mevcuttur.⁴⁶³

Anadolu, Müslüman Türkelerin hâkimiyeti altına girdikten sonra bölgede birçok Hanefi medrese kurulmuş, kadılık, müderrislik, hatiplik, vaizlik ve imamlık gibi vazifelere söz konusu mezhebe müntesip önemli kişiler tayin edilmişlerdir.⁴⁶⁴ Bu manada bölgede, hem Sünnîlik hâkim konuma gelmiş hem de uzun yıllar Hristiyan âlemi ile yaşanacak siyasi ve askeri mücadelelerde dini ve kültürel bakımdan sağlam bir duruş sergilemek mümkün olmuştur.⁴⁶⁵

Anadolu Selçuklu Devleti, Sünnîlik politikası izlemiş ancak her hangi bir isyan hareketine kalkışmayan diğer mezheplere veya gayri Müslimlere karşı menfi bir tutum içinde bulunulmamıştır. Örneğin, I. Alaaddin Keykûbât'ın Hanefî olduğu halde sabah namazının kılınma vakti açısından Şâfiî mezhebinin görüşünü uyguladığı rivayet edilmektedir. Bu meyanda, hem onun hem de diğer Anadolu Selçuklu sultanlarının Hanefîliği benimsedikleri, ancak Sünnîliğin diğer kolu olan Şâfiîliğe de daima müsamaha ile yaklaştıklarına dair kayıtlar mevcuttur.⁴⁶⁶

⁴⁶² Kara, *Selçukluların*, s. 548.

⁴⁶³ Bozkuş, *a.g.m.*, s. 253.

⁴⁶⁴ Kara, *Selçukluların*, s. 549.

⁴⁶⁵ Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslam*, s. 24.

⁴⁶⁶ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 448; Kara, *Selçukluların*, ss. 480-482.

Bölgede kurulan Türkmen Beylikleri de Hanefi-Mâturîdî bir çizgiyi takip etmişler ve söz konusu mezhebin yayılması için medreseler inşa ettirmişlerdir.⁴⁶⁷ Böylece Anadolu'da göçebeler üzerinde etkili olan mistik akımlar⁴⁶⁸ hariç tutulursa, Sünnîliğin hâkim güç olarak kendini gösterdiği söylenebilir.⁴⁶⁹ Tarihi kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla V-VII/XI-XIII. Yüzyıllarda Doğu'dan Anadolu'ya göç eden âlimlerin Hanefi-Mâturîdî olduğu ve bölgede Sünnîliğin hâkim yapı haline gelmesi için çaba sarfettiklerini söylemek mümkündür.⁴⁷⁰

Anadolu'ya gelen göçebeler arasında gayri Sünnî tarikatların etkili olduğu gerçeğiyle beraber, Sünnî inancı benimseyen Sûfî hareketlerin varlık gösterdiğini söylemek yanlış olmaz. Dolayısıyla göçebeler arasında sadece Heterodoks akımların etkili olduğu genellemesini yapmakta bazı sakıncalar bulunmaktadır. Nitekim söz konusu göçebe topluluklar üzerinde, henüz Orta Asya'da buldukları sırada, Sünnî tasavvufî hareketlerin de etkili olduğu ve Anadolu'ya yerleştikten sonra bu durumun devam ettiği bilinmektedir. Buna örnek olarak, Anadolu'da İshaki dervişleri olarak tanınan Kâzerûniyye tarikatının, XII- XIII. yüzyıllarda Konya'ya kadar yayıldıkları, bu tarikat mensuplarının Sünnî oldukları ve kurucusunun fikhî olarak Hanbelî olduğu yönünde bilgiler mevcuttur.⁴⁷¹ Yine bu minvalde, Evhâdüddin Kirmânî'nin (ö. 634/1237), Anadolu'da etkili bir başka Sünnî mutasavvîf olduğunu söyleyebiliriz.⁴⁷² O, Âhî teşkilatının⁴⁷³ kurucusu Âhî Evran'a da (ö. 659/1261) şeyhlik yapmıştır. Ayrıca İbnu'l-Arabî (ö. 638/1241)⁴⁷⁴ ve Şems-i Tebrîzî ile

⁴⁶⁷ Kadir Özköse, "Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasında Tasavvufî Zümre ve Akımların Rolü", *CÜİFD*, C. VII/1, Sivas 2003, s. 253.

⁴⁶⁸ Zahide Ay, "13. Yüzyılda Anadolu'nun İslamlaşma Sürecindeki İsmailî Etkiler ve Etkilerdeki Vefailik Boyutu", *Akademik İncelemeler Dergisi*, C.11, S. 2, 2016, s. 3.

⁴⁶⁹ Kutlu, *Türkler ve İslam Tasavvuru*, s. 116.

⁴⁷⁰ Sarıkaya, *a.g.m.*, s. 7.

⁴⁷¹ Kara, *Selçukluların*, ss. 375-380.

⁴⁷² Recep Dikici, "XIII. Yüzyılda Konya ve Çevresinde Kültür Faaliyetleri", *III. Uluslararası Mevlana Kongresi*, Konya 2003, s. 153.

⁴⁷³ Ahi Teşkilatı hakkında daha fazla bilgi için bkz; Neşet Çağatay, "Fütüvvet-i Ahi Müessesesinin Menşei Meselesi", *AÜİFD*, C. I, S. 2, Ankara 1952, ss. 59-68.; M. Fuad Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, TTK. Yay., Ankara 1959, s. 91.; İsmet Parmaksızoğlu, *İbn Batuta Seyahatnamesi'nden Seçmeler*, Kültür Bak. Yay., Ankara 1981.

⁴⁷⁴ Ahmet Yaşar Ocak, "Selçuklular ve Beylikler Döneminde Düşünce", *Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi*, YT Yay., C. 4, s. 432.

görüşmüştür. Kendisi Kayseri civarına yerleşmiş ve Türkmenler üzerinde büyük etki göstermiş bir şahsiyettir.⁴⁷⁵

Anadolu'da uzun zaman kalmış olan bir başka Sünnî mutasavvıf ise Fahrüddin Irakî (ö. 687/1289)'dir. Onun Mevlânâ (ö. 671/1273) ile de fikir alışverişinde bulunduğu ve Anadolu'nun İslamlaşmasında önemli rol oynadığı ileri sürülmektedir.⁴⁷⁶ Onun Mevlânâ'dan sonra Sadreddin Konevî'nin sohbetlerinde de bulunduğu ve Konya, Kayseri, Tokat gibi önemli şehirlerde önemli bir mürit varlığına sahip olduğu belirtilmektedir.⁴⁷⁷

Anadolu'nun İslamlaşma sürecinde önemli katkılarda bulunan bir başka Sünnî Sûfî de Sadreddin Konevî'dir. O, babası Mecdeddin İshak'ın ölümünden sonra annesiyle evlenmiş olan üvey babası Muhyiddin İbnu'l-Arabî'nin terbiyesi ve eğitimi altında yetişmiştir. Birçok eser yazmış özellikle İbnu'l-Arabî'nin eserlerini şerhetmiştir.⁴⁷⁸ Anadolu'da çok etkili olan diğer bir isim şeyh Edebâlî'nin de Sünnî olduğunu ileri sürmek yanlış olmaz. O, Selçuklu Sultanı I. Alaaddin Keykûbât'ın dahi kendisine bağlandığı ve aynı zamanda fıkıh, tefsir, hadis ve usul ilimleri gibi temel İslami ilimlerde yetkin önemli bir kişiliktir.⁴⁷⁹

XIII ve XIV. yüzyıla gelindiğinde Anadolu'da yaşayan Müslümanların büyük çoğunluğunun Sünnî olduğu bilinmektedir.⁴⁸⁰ Söz konusu dönemde İslamlaşma ve kültürel gelişmenin alt yapısı vakıf kültürüyle sağlanmış cami, medrese, tekke, hastane, kervansaray, hankah ve diğer sosyal kurumlara çok sayıda vakıf bağışlanmış ve gelişimin maddi ihtiyaçları bu yöntemle karşılanmıştır. Anadolu Selçukluları ve diğer beylikler zamanında dini kurumlara ve özellikle medreselere çok sayıda vakıf bağışlanmış ve bu kurumlar devlet eliyle desteklenmiş, böylece dileyenlerin buralardan ücretsiz bir biçimde faydalanmalarının önü açılmıştır.⁴⁸¹

⁴⁷⁵ Dikici, *a.g.m.*, ss. 153-157; Kara, *Selçukluların*, ss. 381, 382.

⁴⁷⁶ Mehmet Necmettin Bardakçı, "Türklerin Sosyal ve Kültürel Hayatında Tasavvuf ve Tarikatların Yeri", *Türkler Ansiklopedisi*, YT Yay., C. 7, Ankara 2002, s. 452.

⁴⁷⁷ Kara, *Selçukluların*, s. 383.

⁴⁷⁸ Dikici, *a.g.m.*, ss. 155-156; Kara, *Selçukluların*, s. 385.

⁴⁷⁹ Dikici, *a.g.m.*, s. 154.

⁴⁸⁰ Mustafa Ekinci, "XIV-XV. Asırlarda Anadolu ve İran'da Siyasi, Sosyal ve Dini Hayat, Anadolu'da Aleviliğin Dünü ve Bugünü", Edit. Halil İbrahim Bulut, 1. Baskı, Sakarya Üniversitesi Yay., Sakarya 2010, ss. 129-142.

⁴⁸¹ Kara, *Selçukluların*, ss. 592-593.

4. Anadolu'da Mâtürîdîliğin Benimsenmesi

Anadolu Selçuklu Devleti, Hristiyan topraklarda kurulduğu ve Bizans'a komşu olduğu için ilk zamanlar bütün enerjilerini Bizans'la ve Haçlılar ile olan mücadelelerde harcamışlar ve doğal olarak ilmi ve kültürel gelişmelere istedikleri desteği verememişlerdir.⁴⁸² Bununla beraber, Anadolu Selçukluları Devleti'nin kuruluşunda ve işleyişinde İslam Dini'nin etkileri hemen göze çarpmaktadır. Bu meyanda I. İzzettin Keykâvûs'un⁴⁸³, devletin idaresini dine istinat ettirdiğinin rivayet edildiği öne sürülmektedir.⁴⁸⁴ Münşeât mecmualarından⁴⁸⁵ öğrenildiği kadarıyla Anadolu Selçuklu hükümdarları İslam dininin yayılıp benimsenmesi noktasında büyük çaba sarfetmişlerdir.⁴⁸⁶

Sünnî İslam anlayışı, Anadolu Selçukluları zamanında bölgede hâkim Müslümanlık anlayışını meydana getirmiştir.⁴⁸⁷ İbnu Battuta, söz konusu dönemde eğitim faaliyetlerinin Hanefi mezhebi merkez alınarak yapıldığını ve Anadolu halkı arasında hâkim mezhebin de Hanefilik olduğunu nakletmektedir.⁴⁸⁸

Anadolu Selçuklu Devleti'nin ve Anadolu'da kurulmuş beyliklerin söz konusu bölgede çok sayıda medrese inşa ettirdiği ve bu medreseler eliyle Hanefi-Mâtürîdî ekolünün güç kazandığı kaydedilmektedir. Söz konusu dönemde Anadolu'da 135 civarında medrese inşa ettirildiği rivayet edilmektedir. Özellikle Konya, Kayseri ve Sivas gibi şehirlerde seçkin medreselerin varlığından söz edilmektedir. Yine Amasya, Sinop, Tokat ve Niksar gibi şehirlerde de erken zamanlarda faaliyete geçen medreseler söz konusudur.⁴⁸⁹

⁴⁸² Kara, *Selçukluların*, s. 519.

⁴⁸³ İbn Bibi, *El Evamirü'l-Ala'iyeh Fi'l-Umuri'l-Ala'iyeh (Selçuk Name)*, C. I, s. 141; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 455.

⁴⁸⁴ Kara, *Selçukluların*, s. 551.

⁴⁸⁵ Münşeât, önceden tasarlanmış amaçlar doğrultusunda, belli konuları içeren, dikkatli ve edebi üslupla yazılmış eserlerdir. Genellikle dönemin hükümdarı veya önemli kişileri adına yazılan bu eserlerin Selçuklu dönemindeki türleri hakkında daha fazla bilgi için bkz; Abdurrahman Daş, "Türkiye Selçukluları ve Osmanlı Dönemi Hakkında Tarihi Kaynak Olarak Münşeât Mecmualarının Değerlendirilmesi", *AÜİFD*, C. XLV, Ankara 2004, S. 2, ss. 205-218.

⁴⁸⁶ Kara, *Selçukluların*, ss. 523-524.

⁴⁸⁷ Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslam*, s. 45.

⁴⁸⁸ İbn Battuta et-Tancı, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, çev. A. S. Aykut, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2005, s. 273.

⁴⁸⁹ Kara, *Selçukluların*, ss. 620-621.

Selçuklularda medreselere sağlanan maddi destek, bu kurumlara bağışlanan zengin vakıflar yoluyla sağlanmıştır.⁴⁹⁰ Medreselerde görev yapan müderrisler başta olmak üzere, tüm görevlilerin, öğrencilere verilen aylıkların ve diğer masrafların karşılanması bu yolla sağlanmıştır. Söz konusu medreselerde görev yapacak olan Müderrisler için genellikle Hanefî mezhebinden olma şartı getirilmiş ve bu husus vakfiyelerde de kendine yer bulmuştur. Ancak Anadolu'da Şâfiîlere hitap eden medreselerin bulunduğu da kaydedilmektedir.⁴⁹¹

Anadolu'da hâkim mezhep olarak Hanefî-Mâturîdî ekolü etkili olmuş, ancak özellikle doğu bölgelerde Şâfiî-Eş'ârî varlığı da kendini hissettirmiştir. Doğu Anadolu bölgesi, 372/983 yılından itibaren Silvan merkezli olmak üzere hüküm sürmeye başlayan Mervânîler'in⁴⁹², 449/1058 yılında Büyük Selçuklulara bağlanıncaya kadar bir dönem Büveyhîler'e bağımlı olarak Şîî ekolünün etkisinde kalmıştır. Ancak Mervânîler'in daha sonra büyük Selçuklu devletine bağlandığı ve Şâfiîliğin onlar tarafından kabul gördüğü beyan edilmiştir.⁴⁹³ Bununla beraber Mervânî yöneticilerinin, zaman zaman Şîî ekollerin etkisinde kalarak Sünnî akımdan uzaklaştığı da olmuştur.⁴⁹⁴

Anadolu'daki müderrislerin yetişme şekline bakıldığında; Orta Asya'nın ilmi merkezlerinde ilim tahsil etmiş âlimler ile Irak, Suriye ve Mısır gibi bölgelere ilim tahsil etmek için gidip sonrasında geri dönen âlimlerin varlığından söz etmek mümkündür.⁴⁹⁵

Anadolu'da ortaya çıkan ilmi gelenekte ve Hanefî-Mâturîdîliğin bölgeye yayılmasında önemli bir paya sahip olan yönetimlerden bir tanesi ise Danişmendîlerdir. Danişmendîler Beyliği, Sivas şehri merkez olmak üzere 472-476/1080-1084 yıllarında Gümüştegin Ahmed Gâzî tarafından kurulmuş ve onun

⁴⁹⁰ Sönmez, *a.g.e.*, s. 143.

⁴⁹¹ Kara, *Selçukluların*, s. 622.

⁴⁹² Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s.101; Abdurrahim Turantoz, "Mervaniler", *DİA*, C. 29, Ankara 2004, ss. 230-232.

⁴⁹³ Kara, *Selçukluların*, s. 369.

⁴⁹⁴ Koca, "Diyar-ı Bekr Bölgesinde Kurulmuş Türk Devletleri", ss. 3-4.

⁴⁹⁵ Mehmet Şeker, *Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması*, DİB Yay., Ankara 1991, s. 102.; Ahmet Faruk Alkan, *XIII. Yüzyılda Anadolu'dan Mısır ve Suriye'ye Yaşanan Karşılıklı Göçler*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Entitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2007, s. 64.

vefatından sonra yerine oğlu Emir (Melik) Gâzî (498-528/1105-1134) geçmiştir.⁴⁹⁶ Beyliğin kurucusu Melik Ahmed Gâzî (ö. 498/1105), aynı zamanda Selçuklu hanedanının muallimi olan Türkmen Danişmend Ali Taylu'nun oğlu olma özelliğine sahiptir. Emir Gâzî ise aynı zamanda dönemin Selçuklu Sultanı Mes'ud'un kayınbabası olması ve onun tahta geçmesinde büyük katkı sunması sebebiyle bu dönemde Anadolu'daki hâkim güç olma özelliği Selçuklular'dan Danişmendlilere geçmiştir.⁴⁹⁷ Ancak Emir Gâzî'nin ölümünden sonra Anadolu Selçuklu sultanı I. İzzeddin Mes'ud yeniden üstünlüğü ele geçirmeyi başarmıştır.⁴⁹⁸

Selçuklu sultanı I. Kılıçarslan⁴⁹⁹ ile Danişmendliler arasında dayanışma söz konusu olmuştur ve Haçlı ordularına karşı birlikte mücadele vermişlerdir.⁵⁰⁰ Daha sonra Danişmendlilerin Beyi Gümüştekin'in ölmesi ve yerine oğlu Yağıbasan'ın geçmesi üzerine, I. Kılıçarslan onun üzerine yürümüş ve Malatya'da 498/1105 senesinde Danişmendlileri kendi hükmü altına almıştır.⁵⁰¹ Ancak II. Kılıçarslan zamanında durum değişmiştir. O taht mücadelesinde kardeşleri ile mücadele etmekle beraber Danişmendliler ile de mücadeleye girişmiştir.⁵⁰² II. Kılıçarslan, Bizans'tan aldığı yardımın da etkisiyle Danişmendliler'in iktidarına son vermiştir.⁵⁰³

Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurucusu Süleyman Şah'ın dayısı olan Danişmendoğlu Melik Ahmed Gâzî⁵⁰⁴ ve kendisinden sonra da oğulları ve torunları fethettikleri yerlere camiler ve medreseler inşa etmişlerdir.⁵⁰⁵ Anadolu'da ilk ilmi

⁴⁹⁶ Muharrem Kesik, "Danişmendliler Zamanında Sivas (1071-1175)", *Selçuklular Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri*, Sivas 2006, Edit. İbrahim Yasak, ss. 109, 119.

⁴⁹⁷ Muharrem Kesik, "Emir (Melik) Gazi (1104-1134)", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, C. III, S. 2, 2014, ss. 157-181; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 438.

⁴⁹⁸ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 441.

⁴⁹⁹ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 428.

⁵⁰⁰ Muharrem Kesik, "Türkiye Selçukluları ile Danişmendliler Arasındaki İlişkiler", *Türkler Ansiklopedisi*, YT Yay., C. VI, Ankara 2002, s. 537.; Işın Demirkent, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, TTK. Yay., Ankara 1996, ss. 23-28; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 432.

⁵⁰¹ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 432.

⁵⁰² Osman Turan, "Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan", *Türkler Ansiklopedisi*, YT Yay., C. VI, Ankara 2002, ss. 567-570.

⁵⁰³ Ahmed bin Mahmûd, *Selçuk-Nâme*, C. II, s. 149; Abû'l-Farac, *a.g.e.*, C. II, s. 418; Münecimbaşı, *a.g.e.*, C. II, s. 21; Turan, *Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan*, ss. 568-570.

⁵⁰⁴ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 423.

⁵⁰⁵ Alkan, *a.g.e.*, s. 65; Mikail Bayram, "Danişmendoğulları Devleti'nin Dini ve Milli Siyaseti", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, S. 18, Konya 2005, s.131-147; Esin Kahya, "Türkiye Selçuklularında Bilimsel Çalışmalar", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 7, s. 542;

faaliyetler Danişmendoğulları zamanında, Orta ve Kuzey Anadolu'da başlamıştır. Anadolu'daki ilk medreselerin de Artuklular ve Danişmenliler tarafından inşa edildiği belirtilmektedir.⁵⁰⁶ Danişmendliler, Niksar, Tokat, Sivas, Amasya, Kayseri ve Malatya'da medreseler açmışlardır.⁵⁰⁷ Bu minvalde, Orta Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslam dininin bu yörede etkili olması için onlar tarafından gösterilen çabalar takdire şayandır.

Mikail Bayram, Danişmend beylerinin ve Büyük Selçuklu sultanlarından bazılarının, Mutezile eğiliminde olduğunu öne sürmüştür. Buna dayanak olarak Tuğrul Bey'in veziri Amîdü'l-Mülk Ebû Nasr el- Kündürî'nin, Mutezile mezhebine bağlı olması ve ondan etkilenen bazı şehzadelerin de bu çizgide oldukları gösterilmektedir. Danişmendilerin atası Ali Taylu'nun, Selçuklu hanedanının muallimi olması ve onların bu kişi eliyle Mutezilî eğiliminde oldukları, ayrıca vezir el-Kundurî ile Anadolu Selçuklularının atası Kutalmış arasında yakın ilişki olduğu ve onun da Mutezile mezhebine meyletmiş olabileceği savları öne sürülmüştür.⁵⁰⁸ Bu fikri öne sürenler, Kutalmış oğlu Süleyman Şah'ın da babasından etkilenerek, Mutezilî olma olasılığından bahsetmektedirler. Buna ek olarak Anadolu'da yaşanan ilmi gelişmeleri ve düşünce özgürlüğünü de hükümdarların Mutezilî eğilimine bağlayanlar söz konusudur.⁵⁰⁹

Mikail Bayram, Danişmedliler'in itikadda Mutezilî, fıhihta Hanefi olduklarını, Danişmend bölgesindeki fıkıhçılara "Türkmen Hanefi Fukaha" dendiğini, üstelik bu dönemdeki Hanefi sözü ile Mutezile mezhebinin kastedildiğini ve Melik Muhammed tarafından Hanefi fakih Abdülmecid b. İsmail el-Herevî'nin Anadolu'ya davet edildiğini ve Kayseri şehrine kadı olarak tayin edildiğini belirtmektedir.⁵¹⁰ Ne var ki Mutezile gibi Mâturîdîlik de akılcı ve reyi öne çıkararak bir İslam anlayışına sahiptir ve üstelik Selçukluların ilk ortaya çıkışlarından itibaren

Mikail Bayram, *Danişmend Oğulları Devletinin Bilimsel ve Kültürel Mirası*, Unimat Ofset, Konya 2009, s. 7.

⁵⁰⁶ Öngül, *a.g.m.*, s. 71.

⁵⁰⁷ Bayram, *Danişmend Oğulları Devletinin Bilimsel ve Kültürel Mirası*, s. 16.

⁵⁰⁸ Bayram, *Danişmend Oğulları Devletinin Bilimsel ve Kültürel Mirası*, ss. 22-25.

⁵⁰⁹ Mikail Bayram, "Türkiye Selçuklularının Döneminde Bilimsel Ortam ve Ahiliğin Doğuşuna Etkisi", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, S. 10, Konya 2001, ss. 1-11; Bayram, *Danişmend Oğulları Devletinin Bilimsel ve Kültürel Mirası*, s. 20.

⁵¹⁰ Bayram, *Danişmend Oğulları Devletinin Bilimsel ve Kültürel Mirası*, s. 36.

Hanefilik vasıtasıyla Mâtûrîdîliğe temayül ettikleri ekseri araştırmacı tarafından beyan edilmektedir.

Anadolu Selçuklu Devleti'nin ilme ve ilim adamına verdiği değer, birçok önemli ilim adamının bu ülkeye gelmesinde etkili olmuştur. Özellikle Sultan Alâaddin zamanında sağlanan yol emniyeti ve doğudaki Moğol istilasından uzaklaşmak isteyen âlimlerin güvenilir liman olarak gördükleri Anadolu coğrafyasının da bu durumda katkısı olduğu aşikârdır.⁵¹¹ Anadolu'da sağlanan hoşgörü ortamı sonrasında birçok muhtelif görüş ve düşüncedeki fikir adamları bu bölgeye akın etmişlerdir.⁵¹² Bununla birlikte çok sayıda dini oluşum da bölgedeki yerini almıştır. Bunlardan bazıları; Abdallar, Ahîler, Haydâriler, Kalenderler (Cavlâkîler), Melevîler, Babâiler⁵¹³, Bektâşîler⁵¹⁴, Şemsîler, Evhâdîler, Rufâiler, Ekberîler ve Kübrevîler olarak saymak mümkündür.⁵¹⁵ Tüm bunların yanında söz konusu bölgede Hanefi-Mâtûrîdî akımın başat rol oynadığını belirtmekte sakınca bulunmadığı kanaatindeyiz.

5. Anadolu'ya Gelen Hanefi Mâtûrîdî Âlimler

Anadolu Selçuklu sultan ve vezirlerinin ilme ve ilim adamına verdikleri önemle doğru orantılı olarak başta Orta Asya'dan Batı'ya doğru özellikle, Irak, Suriye, Mısır ve Anadolu'ya birçok âlim, matasavvıf, edebiyat ve sanatçı akın etmiştir.⁵¹⁶ İlerleyen süreçte Irak ve Suriye bölgesine yerleşen bazı Mâtûrîdîler âlimlerden Anadolu'ya göç edenler de söz konusudur. Bu hususta fikir hürriyetinin sağlanması ve diğer bölgelerde ortaya çıkan Moğol tehdidi de etkili olmuştur.⁵¹⁷ Anadolu'ya göç eden Hanefi-Mâtûrîdî âlimler, kadı, vaiz, hatip ve müdderris olarak

⁵¹¹ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 466; Alkan, *a.g.e.*, s. 68, Bayram, *Türkiye Selçukluları Döneminde Bilimsel Ortam ve Ahiliğin Doğuşuna Etkisi*, ss. 1-11; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, TTK Yay., Ankara 1988, C. I, s. 39.

⁵¹² Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. I, s. 37.

⁵¹³ Hasan Basri Öcalan, "Anadolu Selçukluları Zamanında Tasavvuf Düşüncesi", *Türkler Ansiklopedisi*, YT Yay. C. 7, ss. 466-467; Sarıkaya, *a.g.m.*, s. 505; Ahmet Yaşar Ocak, *Babailer İsyanı; Aleviliğin Teşekkülü*, 2. Baskı, Dergah Yay., İstanbul 1996, ss. 128, 135.

⁵¹⁴ Ahmet Yaşar Ocak, "Bektaşilik", *DİA*, C. 5, İstanbul 1992, s. 376.

⁵¹⁵ Alkan, *a.g.e.*, s. 66; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 382.

⁵¹⁶ Sönmez, *a.g.e.*, s. 176.

⁵¹⁷ Kara, *Selçukluların*, s. 496; Sönmez, *a.g.e.*, s. 24, 69.

görevlendirilmişlerdir. Bu durumun bir sonucu olarak, Anadolu'da ilmi ve kültürel gelişme hızlanmıştır.⁵¹⁸

Anadolu'daki idarecilerin âlimlere karşı olan hürmeti, ilme verilen değer ve hoşgörü ortamının, âlimlerin bu bölgeye gelmesinde büyük payı olmuştur. Buna ek olarak, söz konusu âlimlerin ilmi faaliyetlerini gerçekleştirebilmelerine olanak sağlayan ve geniş maddi imkânlarla haiz medreseler faaliyete geçirilmiştir.⁵¹⁹ Bu kısımda Orta Asya, Irak ve Suriye'den Anadolu'ya gelen Hanefi-Mâturîdî âlimlerden söz edeceğiz.

Söz konusu âlimlerden bir tanesi, Herat yakınlarında bulunan Evbe köyünden olan Ebû Saîd (ya da Sa'd) Abdülmecid b. İsmail b. Muhammed el-Kaysî el-Herevî'dir (ö. 537/1143).⁵²⁰ Kendisi Mâverâünnehir'de, seçkin âlimlerden Fahrü'l-İslam Ebû'l Yusr Ali b. Muhammed el-Pezdevî (ö. 481/1089) ve el-Halvânî'den ders almış, Anadolu'ya göçmeden önce Bağdat, Basra ve Hamedan gibi önemli merkezlerde müderrislik yapmıştır.⁵²¹ Hanefi fikhî ve usulü konularında önemli eserler kaleme almıştır. Özellikle *Kitâbü'l-İşraf alâ Kavâmidî'l-Hukumât* isimli eseri önem arz etmektedir. Danişmendîler zamanında Melik Muhammed Gâzî (538/1143) tarafından Anadolu'ya davet edilmiş ve bir taraftan Kayseri'de müderrislik görevini yürütmüş, bir yandan da aynı şehirde kadılık yapmıştır.⁵²² El-Kureşî, ondan Bilâd-ı Rûm kadısı olarak bahseder.⁵²³ Ahmed ismindeki oğlunun Malatya kadılığı görevinde bulunduğu, diğer oğlu İsmail'in Kayseri'de müderrislik yaptığı ve talebesi Kadı Muhammed el-Bustî'nin ise Sivas şehrinde müderris olarak görev yaptığı kaydedilmektedir.⁵²⁴

Alâüddin es-Semerkindî (ö. 539/1144)⁵²⁵, Hanefi-Mâturîdî âlimlerin önde gelenlerindedir. Bir müddet Antalya'da bulunmuş olan meşhur âlim, Ebûl Muîn en-Nesefî ve Ebû'l-Usr el-Pezdevî'den ders almıştır. Hocası Nesefî'den dinlediği derslerden yola çıkarak İmam Mâturîdî'nin meşhur eserine *Şerh-u Te'vîlâtü'l-Kur'an*

⁵¹⁸Sönmez, *a.g.e.*, s. 56; Çiftçioğlu, "Orta Asya-Anadolu İlim ve Kültür Köprüsü", s. 147.

⁵¹⁹Kara, *Selçukluların*, s. 498.

⁵²⁰Özköse, "Anadolu'nun Türkleşmesi", s. 253.

⁵²¹el-Kureşî, *el-Cevâhir*, C. I, s. 329.

⁵²²el-Kureşî, *el-Cevâhir*, C. I, s. 329.

⁵²³Kalaycı, "Mâturîdî-Hanefî Aidiyetin Osmalı'daki İzdüşümleri", s. 18.

⁵²⁴Madelung, "11.-13. Asırlarda", s. 381.

⁵²⁵Günay, "Semerkandi, Alaeddin", ss. 470-471.

ismiyle bir şerh yazmıştır. Ayrıca fıkıh usulüne dair *Mizânü'l-usûl* isiminde bir eser yazmıştır. Bu eseri Mâtürîdî'nin görüşlerini merkeze alarak Hanefi-Mâtürîdî anlayışı ön plana çıkaran bir çalışmadır. En meşhur eserlerinden bir tanesi ise Hanefi fikhına dair kaleme almış olduğu *Tuhfetu'l-Fukahâ'* dır. Talebeleri arasında bulunan ve kızı ile evlendirdiği Alâüddin el-Kâsânî onun bu eserine bir şerh yazmıştır.⁵²⁶

Anadolu'ya gelen Hanefî-Mâtürîdî âlimler arasında çok önem arzeden bir isim de Alâuddîn Ebû Bekr b. Mes'ud b. Ahmed el-Kâsânî'dir (ö. 587/1191). Kâsânî, Anadolu'ya gelmeden önce ve sonra uzun müddet Suriye bölgesinde bulunduğu için onun hayatından ikinci bölümde detaylı bir şekilde söz etmiştik. Bu sebeple bu kısımda sadece Anadolu'daki faaliyetlerini zikredeceğiz. Kâsânî, bir müddet Selçuklu Sultanı I. Mesud'un, bazı kaynaklara göre ise II. Kılıçarslan'ın sarayında bulunmuş ve Antalya'da müderrislik yapmıştır. Antalya'da ders verdiği medrese muhtemelen onun ismine atıf yapılarak Alaaddin Medresesi şeklinde meşhur olmuştur.⁵²⁷ Ancak onun Anadolu topraklarında çok uzun süre kalmadığı bilinmektedir. Bunun sebebi ise Selçuklu sultanının sarayında bir ilmi münazara sırasında sergilediği üslup nedeniyle 541/1146 yılında Halep şehrine, Nûreddin Mahmut b. Zengi'nin yanına elçi olarak gönderilmesidir.⁵²⁸

Anadolu'da bulunmuş olan diğer bir Hanefî-Mâtürîdî âlim olan Yusuf b. Ebi Saîd b. Ahmed es-Sicistânî, 639/1240 yılında Sivas'ta vefat etmiştir. O, bulunduğu şehirde önemli eserler kaleme almıştır. Özellikle, Necmuddîn el-Hâsî'nin el-Fetavâ's-Suğrâ isimli eserindeki ihtilafı ve ziyade rivayetleri ayıklayarak mutemed görüşleri aldığı ve Sirâcuddîn el-Ûşî'nin⁵²⁹ *el-Fetavâ's-Sirâciyye* adlı eserinden

⁵²⁶ Kalaycı, "Mâtürîdî-Hanefî Aidiyetin Osmalı'daki İzdüşümleri", s. 17.

⁵²⁷ Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, çev. Yıldız Moran, 2. Baskı, E Yay., İstanbul 1984, s. 247.

⁵²⁸ İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcîm*, s. 84-85; Leknevî, *el-Fevaidü'l-Behiyye*, s. 53; Özel, *a.g.e.*, ss. 84-85; Koca, "Kasani", C. XXIV, s. 531; Madelung, "11.-13. Asırlarda", ss. 377-378; Kavakçı, *a.g.e.*, s. 90; Kutlu, *Türkler ve İslam Tasavvuru*, ss. 122-125; Kalaycı, "Mâtürîdî-Hanefî Aidiyetin Osmalı'daki İzdüşümleri", s. 18.

⁵²⁹ Ebu Muhammed (Ebü'l-Hasan) Sirâcuddîn Ali b. Osman b. Muhammed et-Teymi el-Uşî el-Mâtürîdî el-Ferğani (575/1179), Hanefî fıkıh âlimidir. Buhara ve Semerkand başta olmak üzere bölgedeki birçok şehri dolaşmıştır. Fıkıh ve hadise dair eserler vermiş olmakla beraber daha çok kelama dair kasidesiyle şöhret bulmuştur. Eserleri arasında *el-Fetava's-Sirâciyye*, *el-Emali (el-Kasidetü'l-Lamiyye, Bed'ü'l-Emali)*, *Ğureru'l-ahbar* ve *Dürerü'l-eş'ar* bulunmaktadır. el-Kureşî, *el-Cevâhir*, C. II, s. 583; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcîm*, s. 212; Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, C. I, s. 526; Özel, *a.g.e.*, ss. 80-82.

ilaveler yapmak suretiyle kaleme aldığı *Munyetu'l-Müftî* adlı eseri önem arz etmektedir. Onun diğer bir meşhur eseri ise *Ğunyetü'l-fukahâ*'dır.⁵³⁰

Sökmenliler (Ahlatşahlar) Beyliği (1100-1207) zamanında, Ahlat'ta bulunan Hanefî fakih Abdüssamed b. Abdurrahman (ö. 540-1145) seçkin bir ilim adamı olarak ön plana çıkmıştır.⁵³¹

Hanefî-Mâtürîdîliğin Anadolu'da yayılmasında katkısı bulunan diğer bir isim ise Muhammed b. Abbâd b. Melikdâd b. Hasan b. Davud Ebû Abdullah Sadreddin el-Hilâtî'dir. Hilâtî nisbesinin, Bitlis'e bağlı olan Ahlat isminden geldiği rivayet edilmektedir. El-Hilâtî, Cemâlüddin el-Hâsırî'den fıkıh ve Hüseyin b. Mübarek ez-Zebîdî'den hadis dersi almış ve Kahire'de bulunan Sûfiyye medresesinde ders vermiştir. Öğrencileri arasında Ahmed b. İbrahim es-Serûcî öne çıkmaktadır. *Telhîsu'l-Câmi'l-kebîr* ve *Maksâdü'l-Müsned* isimli eserleriyle ön plana çıkan el-Hilâtî 652/1254 yılında vefat etmiştir.⁵³²

Anadolu'da bulunan önemli bir âlim ise Ebû Abdullah Zeynüddin Muhammed b. Ebû Bekir b. Abdülkâdir er-Râzî (ö. 666/1268'den sonra)'dır. Kendisi Hanefî fıkında ihtisas sahibidir ve aynı zamanda tefsir ilminde de şöhrete sahiptir. Rey şehrinde doğmuş ve Buhara ile Semerkand gibi önemli şehirlerde ilim tahsil etmiştir. Daha sonra Şam, Kahire ve Mardin'de bulunmuştur. Hayatının sonlarına doğru da Konya'ya geldiği kaydedilmektedir. Eserleri arasında *Muhtâru's-Sihâh*, *Tuhfetü'l-mülûk*, *Ravdatü'l-fesâhâ*, *Kitâbü'l-Emsâl ve'l-hikem* ve *el-Hidâye mine'l-i'tikâd* sayılabilir.⁵³³

Ebû'l-A'lâ Şemsuddîn Mahmud b. Ebû Bekr b. el-Kelâbâzî el-Buhârî el-Faradî (644-700/1246/1300), Hanefî fıkıh ve hadis âlimidir. Doğum tarihi olarak 649/1251 tarihi de zikredilmiştir. Buharada dünyaya gelmiş ve ilköğrenimini orada almıştır. Bağdat, Şam ve Mısır'da bulunmuş ve devrinin meşhur âlimlerinden ders

⁵³⁰ İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcîm*, s. 82; Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, C. II, s. 1887; Cahen, *a.g.e.*, s. 251; Özel, *a.g.e.*, ss. 101-102.

⁵³¹ Koca, "Diyar-ı Bekr Bölgesinde Kurulmuş Türk Devletleri", ss. 11-13.

⁵³² el-Kureşî, *el-Cevâhir*, C. III s. 180; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcîm*, s. 62; Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, C. I, s. 472; Leknevî, *el-Fevaidü'l-Behiyye*, s. 172; Özel, *a.g.e.*, ss. 106-107; Cengiz Kellek, "Hilati", *DİA*, C. XVII, İstanbul 1998, ss. 321-322.

⁵³³ el-Kureşî, *el-Cevâhir*, C. III, s. 97; Özel, *a.g.e.*, ss. 110-111; Hüseyin Elmalı Razi, "Muhammed b. Ebu Bekir", *DİA*, C. XXXIV, İstanbul 2007, ss. 487-488.

almıştır. Özellikle ferâiz ilminde mahir olduğu kaydedilmektedir.⁵³⁴ Onun, Moğol istilasının zuhur etmesinden sonra Mardin'e yerleştiği ve 700/1302 yılında orada vefat ettiği rivayet edilmektedir. Secâvendî'nin⁵³⁵ feraiz konusundaki meşhur eseri *es-Sirâciyye*'ye *Dâvud-ı Sirâc* isimli bir şerh yazmıştır. Bu eseri çok meşhur olmuş ve medreselerde ders kitabı olarak yıllarca okutulmuştur. Bu şerhinin dışında, *Hallü'l-karâiz fi fenni'l-ferâiz* ve *Telkîhu'l-efhâm fi şerhi mesâilî zevi'l-erhâm* isimleri eserleri bulunmaktadır.⁵³⁶

Şemseddîn Mardinî, Konya'daki Karatay Medresesinde müderrislik yapmıştır. Aynı medresede Mardini'nin yardımcılığını ise Abdülmümin Tokâdî ismindeki bir zat gerçekleştirmiştir.⁵³⁷

Ömer el-Ebherî (ö. 663/1265) de Anadolu'da bulunmuş önemli şahsiyetlerdendir. Onun tam adı, Esîrüddin el-Mufaddal b. Ömer es-Semrekandî el-Ebherî'dir. Kendisi aslen Semerkand'lı olmasına rağmen Musul'da doğmuş ve Musul, Horasan ve Bagdat'ta ilim tahsil etmiştir. Kemâleddin b. Yusuf'tan ders almış, kendisi de İbn Hallikân'a ders vermiştir. Ebherî, Anadolu'ya da ziyaretlerde bulunmuş, dönemin idarecileri tarafından hürmetle karşılanmış ve medreselerde dersler vermiştir. Felsefe ve mantık alanında kaleme almış olduğu eserler oldukça meşhurdur.⁵³⁸

Dâvûd-i Kayserî (ö. 751/1350)'nin, 1260 yılında Kayseri'de doğduğu tahmin edilmektedir. Tahsiline Kayseri'de başladıktan sonra Mısır'a gitmiş ve orada ilim tahsil etmiştir. İznik'te inşa edilen ilk Osmanlı medresesine müderris olarak tayin edilmiş ve burada yaklaşık 15 yıl ders vermiştir. Fıkıh, hadis, tasavvuf, felsefe ve kelam ilimlerinde devrinin önde gelen şahsiyetleri arasında yer almıştır. Hocaları arasında Kadı Siraceddin el-Urmevi bulunmaktadır. Eserlerinden bazılarını Matla'u

⁵³⁴ Bilal Saklan, "Kelabazi, Mahmud b. Ebu Bekir", *DİA*, C. XXV, ss. 191-192.

⁵³⁵ Ebu Tahir Siracüddin Muhammed b. Muhammed b. Abdürreşid es-Secavendi (596/1200'den sonra), Hanefî fıkıh âlimidir. Feraize dair *es-Siraciyye (el-Feraizu's-Siraciyye)* eseriyle meşhur olmuştur. Diğer eserleri *el-Fetava's-Siraciyye* ve *et-Tecnis fi'l-hisab* olarak geçmektedir. el-Kureşî, *el-Cevâhir*, C. III, ss. 331-332; Ferhat Koca, "el-Feraizu's-Siraciyye", *DİA*, C. XII, s. 367-368; Ahmet Özel, "Secavendi", *DİA*, C. XXXVI, ss. 266-268.

⁵³⁶ el-Kureşî, *el-Cevâhir*, C. III, ss. 453-457; Leknevî, *el-Fevaidü'l-Behiyye*, s. 210; Özel, *a.g.e.*, s. 120.

⁵³⁷ Osman Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri", *Belleten*, C. XII/45, Ankara 1948, s. 72.

⁵³⁸ Abdulkuddüs Bingöl, "Ebheri, Esirüddin", *DİA*, C. X, İstanbul 1994, ss. 75-76.

Husuli'l-kilem fi me'ani Fusuli'l-Hikem, Şerhu Kasideti't-Ta'iyye ve Şerhu'l-Kasideti'l-mimiyye olarak sıralam mümkündür.⁵³⁹

Netice itibariyle Anadolu, Müslüman yurdu haline getirildikten sonra buraya gelen Hanefi-Mâtürîdî âlimler, bölgede Mâtürîdîliğin etkin bir biçimde yer almasını sağlamışlardır. Bu hususta Anadolu Selçuklu Devleti'nin ve burada kurulan beyliklerin izlediği politikaların büyük katkısı olmuştur. Özellikle Doğu bölgelerde zuhur eden Moğol istilası da seçkin âlimlerin Anadolu'ya gelmelerinde etkili olmuştur. Orta Asya, Irak ve Suriye bölgelerinden Anadolu'ya gelen Mâtürîdî âlimler hem verdikleri eserler, hem de yetiştirdikleri talebeler vasıtasıyla Anadolu'da Hanefi-Mâtürîdî ekolünün hâkim olmasında öncü rol oynamışlardır.

6. Anadolu'da Kurulan Hanefi-Mâtürîdî Medreseler

Türklerin tarih boyunca çok sayıda devlet kurmaları, önemli müesseseler konusunda bir devlet geleneğinin meydana gelmesine ortam hazırlamış ve bunun bir sonucu olarak yeni kurulan devletler öncekilerin birikim ve tecrübelerinden faydalanmışlardır. Bu noktada Anadolu Selçuklu Devleti de Büyük Selçuklu Devleti'nin başlatmış olduğu medrese geleneğini devam ettirmiş, ilme ve ilim adamına önem vermeyi düstur haline getirmiştir.⁵⁴⁰ Anadolu Selçuklu Devleti ve Anadolu'daki Beylikler tarafından inşa ettirilen medreseler, sonrasında Osmanlı medreselerine de altyapı hazırlamıştır.⁵⁴¹ Anadolu'da inşa edilen medreselerde iklime uygun bir şekilde bazı fiziksel yenilikler de eklenmiştir. Örneğin, medreselere kışlık bir dersane eklenmiş ve medrese inşasında eyvan sayısının da 1 ile 4 arasında olacak şekilde mimari bir yapısal değişikliğe gidilmiştir.⁵⁴²

Anadolu üzerinde etkili olan Haçlı seferleri ve yaşanan Moğol istilasının İslami eğitim üzerinde olumsuz bir dönem yaşanmasına sebep olmasına rağmen, söz konusu durumların ortadan kalktığı dönemlerde ilmi ve kültürel gelişmeler

⁵³⁹ Mehmet Bayrakdar, "Dâvûd-i Kayserî", *DİA*, C. IX, İstanbul 1994, ss. 32-35.

⁵⁴⁰ İsmail Çiftçioğlu, "Türkiye Selçukluları ve Beylikler Döneminde İlimi Teşvik, İlim Adamlarını Himaye Etme Anlayışı", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. VI, S. 1, İzmir 2006, ss. 29-30.

⁵⁴¹ Çiftçioğlu, "Orta Asya-Anadolu İlim ve Kültür Köprüsü", s. 149; Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, s. 145; Sönmez, *a.g.e.*, s. 58; Suat Kemal Yetkin, "Beylikler Devri Mimarisinin Klasik Osmanlı Sanatını Hazırlayışı", *AÜİFD*, C. IV, S. 3, Ankara 1955, ss. 39-43.

⁵⁴² Yekta Demiralp, "Osmanlı Öncesi Anadolu Medreselerinde Örtü ve Erken Osmanlı Medreseleriyle Karşılaştırma", *Sanat Tarihi Dergisi*, S. XV/2, Ekim 2006, s. 40.

yaşanmıştır. Bu meyanda kadı Beydâvî'nin (ö. 689/1291) *Envârü't-Tenzîl*'i, Şâfîî Sirâcuddin Urmevî'nin (ö. 681/1283)⁵⁴³ *Metâliu'l-Envâr* adlı eseri ve Kutbuddin Şirâzî'nin (ö. 709/1310) yaptığı çalışmalar, ilmi geleneğe önemli katkı sağlamıştır.⁵⁴⁴

Üniversite düzeyindeki eğitim kurumları olan medreseler, Anadolu'da dönemin hükümdarları, vezirleri, devlet adamları ya da aile efradı ve ekonomik durumu iyi olan halktan bazı kişiler tarafından inşa edilmiştir. Söz konusu medreseler, kurulan vakıflar aracılığıyla finanse edilmiştir.⁵⁴⁵ Anadolu Selçukluları, kurdukları medreseler ile ilim hayatını desteklemişler, bunun yanında İslam medeniyetinin bilgi birikiminin nesilden nesile aktarılmasını sağlamışlardır.⁵⁴⁶

Anadoludaki ilk ilmi faaliyetlerin Danişmendlilerin zamanında ve onların hüküm sürdüğü bölgede zuhur ettiği ve ilmi anlamda ilk eserin de bu dönemde telif edildiği ileri sürülmektedir.⁵⁴⁷ Bu dönemde kaleme alınmış olan mühim eser *Keşfu'l Akabe'nin*, Danişmend hükümdarı Melik Ahmed Gâzî'ye arz edilmiş olması da bu hususu desteklemektedir.⁵⁴⁸ Danişmendliler tarafından XII. yüzyılın ortalarında, Kayseri, Tokat ve Niksar'da medreseler yaptırılmıştır. Danişmendli Meliki Yağıbasan tarafından 551/1157 yılında Tokat ve Niksar'da inşa ettirilen Yağıbasan Medreseleri Anadolu'daki ilk medreseler arasında yer almaktadır.⁵⁴⁹

Diğer taraftan Artukluların da Güneydoğu Anadolu'da ilk defa medrese inşa ettiren idare olduğu bilinmektedir. Onların XII. Yüzyılın başlarında Mardin'de faaliyete geçirdiği Hâtuniyye medresesi dönemin ilk medreseleri arasında yer alır.⁵⁵⁰

Anadolu Selçuklu Devleti tarafından yaptırılan medreselerde ise Bizansla yapılan savaşlar, Haçlı Seferlerinin sebep olduğu zorluklar ve diğer Türk Beyliklerine karşı yapılan mücadele sebebiyle bir müddet gecikme yaşandığı

⁵⁴³ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 380; Çiftçioğlu, "Orta Asya-Anadolu İlim ve Kültür Köprüsü", s. 155.

⁵⁴⁴ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 159.

⁵⁴⁵ Nermin Şaman Doğan, "Ortaçağ'da Anadolu'nun Eğitim Mekânları: Selçuklu Medreseleri-Darüşşifâhlarından Örnekler", *HÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 28 (2), Ankara, 2013, s. 429.

⁵⁴⁶ İhsan Fazlıoğlu, "Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Türk Felsefe-Bilim Tarihine Önsöz", *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı*, Edit. Ahmet Yaşar Ocak, C. I, Sosyal ve Siyasal Hayat, KB Yay., Ankara 2006, ss. 413-427.

⁵⁴⁷ Çiftçioğlu, "Türkiye Selçukluları ve Beylikler", s. 31.

⁵⁴⁸ Mikail Bayram, *Anadoluda Telif Edilen İlk Eser Keşfu'l Akabe*, Konya 1981, s. 10.

⁵⁴⁹ Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, s. 146; Öngül, *a.g.m.*, s. 71; Kemaloğlu, "XII. XIII. Yüzyıl Türkiye", s. 94; Demiralp, *a.g.m.*, s. 31; Turgut, *a.g.e.*, s. 30; Akyüz, *a.g.e.*, s. 48.

⁵⁵⁰ Sönmez, *a.g.e.*, s. 157.

söylenbilir.⁵⁵¹ Türkiye Selçukluları tarafından inşa ettirilen ilk medreselerin II. Kılıç Arslan döneminde inşa ettirildiği öne sürülmektedir.⁵⁵² Selçuklular zamanında Anadolu'da faaliyet gösteren medreselerin ekseriyeti Hanefilik üzere, pek az bir kısmı da Şâfîlik üzere eğitim vermekteydi. Bu iki mezhep dışında başka bir ekolün eğitimini veren eğitim kurumları söz konusu değildi. Konaya'da bulunan Karatay (649/1251-52), Atabekiyeye (653/1256), Sırçalı (640/1242-3), Altun Aba (598-600/1202-4) ve Amasyadaki Halifet Gâzî (606/1209) Medereselerinin müderrislerinin Hanefî olması şart koşulmutu. Ancak buralara Şâfî mezhebinden öğrenciler de kabul edilmekteydi.⁵⁵³ Sivas'taki Gök Medrese, Anadolu'da inşa edilen Şâfî medrese olarak zikredilmektedir. Bütün mezhep mensuplarına açık olduğu kaydedilen bu medresenin vakfiyesinde, müderrisin Şâfî olması gerektiği, ancak Hanefilerin bir müderrisin de görev alabileceği belirtilmekteydi.⁵⁵⁴ Anadolu Selçukluları gibi Beylikler de medrese kurma faaliyetlerine büyük önem vermişler ve çok sayıda medrese inşa etmişlerdir.⁵⁵⁵ Beylikler arasında zuhur eden, ilmi ve kültürel rakabetin de çok sayıda medrese inşa ettirilmesinde önemli rol oynadığı söylenebilir. Beylikler dönemindeki medreselerde de Selçuklu medrese geleneği takip edilmiştir.⁵⁵⁶

Selçuklu Medreselerinde Hanefî müderrislerin tercih edilmesi, medreselerin Sünnî İslam anlayışının yayılmasında etkili olmasını sağlamıştır.⁵⁵⁷ Anadolu Selçukluları zamanında yaklaşık olarak 167 tane medrese inşa ettirildiği ve söz konusu yapıların o dönemde inşa ettirilen cami sayısından daha fazla olduğu belirtilmektedir.⁵⁵⁸ Bu kısımda Anadolu'nun Müslümanlar tarafından vatan haline getirilmesinden sonra bölgede açılan medreselerden söz edeceğiz.

Necmüddin İlgâzî Medresesi'nin, Artuklu sultanı Necmüddin İlgâzî (501-505/1108-1112) ve kardeşi Emînüddin tarafından Mardin'de inşa ettirildiği öne

⁵⁵¹ Sinan Dimez, "Türkiye Selçuklu Devletinde Sosyo Kültürel Hayat ve Tokata Etkisi", *Gaziantep Üniversitesi SBE. Dergisi*, 2015, 14 (4), ss. 797-827.

⁵⁵² Çiftçioğlu, "Türkiye Selçukluları ve Beylikler", s. 35.

⁵⁵³ Doğan, *a.g.m.*, s. 431; Kutlu, *Türkler ve İslam Tasavvuru*, s. 121.

⁵⁵⁴ Kutlu, *Türkler ve İslam Tasavvuru*, s. 122.

⁵⁵⁵ Hızlı, *a.g.m.*, s. 277.

⁵⁵⁶ Çiftçioğlu, "Türkiye Selçukluları ve Beylikler", s. 36.

⁵⁵⁷ Doğan, *a.g.m.*, s. 430.

⁵⁵⁸ Kemalöglü, "XII. XIII. Yüzyıl Türkiye", s. 93.

sürülmektedir. Medrese inşaatının Eminüddin tarafından başlatıldığı için onun adıyla anıldığı da ileri sürülmüştür.⁵⁵⁹

Yağıbasan Medresesi, Danişmenli Meliki Yağıbasan (536-559/1142-1164) tarafından 551/1157-58 yılında Niksar'da inşa edilmiştir. Bu medresenin hem Anadolu'daki ilk medreseler arasında yer almış, hem de Anadolu'da ilk kapalı avlulu ve merkezi kubbeli medrese olmuştur.⁵⁶⁰ Yine Tokat'ta bulunan Çukur Yağıbasan Medresesi, 559/1164 yılında Danişmend Beylerinden Nizâmeddin Yağıbasan tarafından inşa ettirilmiştir.⁵⁶¹

Zinciriye medresesi, 594/1198 yılında Diyarbakır'da inşa ettirilmiş ve Anadolu'daki ilk medreseler arasında yerini almıştır. Yine aynı şehirde 588/1193, 594/1198 veya 619/1223 tarihlerinde Mesudiye medresesi inşa ettirilmiştir.⁵⁶²

Şemseddin Altun Aba/İplikçi Medresesi, II. Kılıçarsalan döneminde 598-600/1202-4 yılında Konya'da inşa edilmiştir.⁵⁶³ Medresenin banisi olan Şemseddin Ebû Saîd Altun Aba, I. Alâadin Keykübât Döneminde Atabeylik yapmıştır. Medresenin vakfîyesine göre, Hanefî ve Şâfiî mezhebinden öğrenciler kabul edilmekle beraber, müderrislerin Hanefî mezhebinden olmaları şart koşulmuştur.⁵⁶⁴ Medreseye vakfedilen gelirler ile maddi ihtiyaçlar ve görevlilerin maaşları karşılanmıştır. Söz konusu vakıfların, medresenin banisi Altun-Aba tarafından vakfedilen 1 han, 50 civarında dükkân ve çok sayıda tarladan müteşekkil olduğu kaydedilmektedir.⁵⁶⁵ Medresede, Mevlânâ'nın ve babası Bahâeddin Veled'in de bir süre müderrislik yaptığı kaydedilmektedir.⁵⁶⁶ Bahâeddin Veled, Konya'ya ayak bastığında Altun Aba Medresesini diğer yerlere tercih etmiştir.⁵⁶⁷ Medresenin vakfîyesinde mütevellî olarak görevlendirilen kişinin, İplikçi oğlu olması sebebiyle

⁵⁵⁹ Kemaloğlu, "XII. XIII. Yüzyıl Türkiye", s. 100; Claude Cahen, "XIII. Asır Ortalarında Cezire (İzzeddin bin Şeddad'a Göre)", çev. Neşet Çağatay, *AÜİFD*, C. II, S. 4, Ankara 1953, s. 98.

⁵⁶⁰ Dimez, *a.g.m.*, s. 813.

⁵⁶¹ Dimez, *a.g.m.*, s. 819.

⁵⁶² Öngül, *a.g.m.*, s. 71.

⁵⁶³ Atçeken-Bedirhan, *a.g.e.*, s. 145; Hızlı, *a.g.m.*, s. 277; Dikici, *a.g.m.*, s. 151.

⁵⁶⁴ Akyüz, *a.g.e.*, s. 49; Özkan, *a.g.e.*, s. 24.

⁵⁶⁵ Akyüz, *a.g.e.*, s. 49; Osman Turan, "Şemseddin Altun Aba Vakfîyesi ve Hayatı", *Belleten*, C. XI/42, Ankara 1947, s. 202.

⁵⁶⁶ Dikici, *a.g.m.*, s. 158; Akyüz, *a.g.e.*, s. 54; Doğan, *a.g.m.*, s. 433.

⁵⁶⁷ Kalaycı, "Mâtürîdi-Hanefî Aidiyetin Osmalı'daki İzdüşümleri", s. 20.

İplikçi Medresesi şeklinde yaygın olarak kullanıla gelmiştir.⁵⁶⁸ Bu medresenin Selçuklular zamanında Konya’da inşa edilen ilk medrese olduğu öne sürülmekle beraber⁵⁶⁹ medresenin vakfiyesinde, Konya’da bulunan Sultâniye Medresesinden söz edilmesi, bu tarihten önce de Konya’da medrese varlığı olduğu fikri öne çıkmaktadır.⁵⁷⁰ Vakfiyede söz edilen Sultâniye Medresesi’nin, II. Kılıçarslan tarafından 598/1202 yılından önce Alâaddin tepesinde yaptırıldığı tahmin edilmektedir.⁵⁷¹

Çifte Medrese, iki ayrı medreseden oluştuğu için bu adı almıştır. I. Gıyaseddin Keyhüsrev’in kız kardeşi Gevher Nesibe Sultan tarafından 601/1205-1206 yıllarında Kayseri’de inşa ettirilmiştir.⁵⁷²

Mübârizeddin Atabey Ertokuş Medresesi, kitabesinde yazan bilgiye göre Ertokuş bin Abdullah tarafından 620/1224 yılında Isparta’nın Atabey ilçesinde inşa ettirilmiştir.⁵⁷³ Kalehisar Medresesi ise Çorum’un Mahmudiye köyünde faaliyet göstermiştir ve XIII. yüzyılda inşa ettirilmiştir.⁵⁷⁴

Hâtuniye (Devlet Hâtun) Medresesi, Konya’da 626/1229 yılında sultan I. Alâadin Keykûbât zamanında inşa edilmiştir. Medresenin kim tarafından inşa ettirildiği hakkında farklı görüşler mevcuttur. Bazı kaynaklara göre medreseyi Selçuklu hanedanından Ahmedü’l-Arûz Devlet Hâtun yaptırmıştır.⁵⁷⁵ Diğer bazı kaynaklara göre ise Hacı Mahmud Zâde Bedreddin Biremûnî tarafından yaptırılmıştır.⁵⁷⁶

Amasya’da valilik görevini yürüten Emir Mübârizü’l-din Halifet Gâzî tarafından 606/1209 yılında bu şehirde bir medrese inşa ettirilmiştir.⁵⁷⁷ Tâcü’l-Vezîr

⁵⁶⁸ Mustafa Yıldırım, “Konya’da Erken Dönem Türk İslam Eserlerinden Örnekler”, *SÜİFD*, S. IX, Konya 2000. s. 274; Kemalöğlü, “XII. XIII. Yüzyıl Türkiye”, s. 97.

⁵⁶⁹ Kutlu, *a.g.e.*, s. 42.

⁵⁷⁰ Özkan, *a.g.e.*, s. 23.

⁵⁷¹ Yıldırım, *a.g.m.*, s. 277; Dikici, *a.g.m.*, s. 150.

⁵⁷² Mustafa Kemal Şahin, “Anadoluda Selçuklu Döneminde Niğde ve Kayseri Çevresinde Bulunan Taçkapılar Üzerine Bazı Düşünceler”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 6, S. 25, s. 477; Öngül, *a.g.m.*, s. 71; Kemalöğlü, “XII. XIII. Yüzyıl Türkiye”, s. 98.

⁵⁷³ Kemalöğlü, “XII. XIII. Yüzyıl Türkiye”, s. 97.

⁵⁷⁴ Kemalöğlü, “XII. XIII. Yüzyıl Türkiye”, s. 99.

⁵⁷⁵ Özkan, *a.g.e.*, s. 40.

⁵⁷⁶ Kutlu, *a.g.e.*, s. 59.

⁵⁷⁷ Turgut, *a.g.e.*, s. 31; Refet Yinanç, “Amasya Halifet Gâzî Medresesi”, *Vakıflar Dergisi*, Ankara, 1982, S. XV, s. 5-14

Medresesi'nin 636/1238-9 yıllarında II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in döneminde Vezir Tâceddin Ahmed el-Mervezî tarafından inşa ettirildiği rivayet edilmektedir. Bu medrese günümüze kadar ulaşamamıştır.⁵⁷⁸

Lala Ruzbe Medresesi'nin, I. Alaadin Keykûbât'ın Lalası Ruzbe tarafından inşa ettirildiği ve bu medresenin Konya'da ilk medrese olan Sultaniye'den sonra inşa ettirilen ikinci medrese olduğu düşünülmektedir. Bu medrese de günümüze kadar ulaşamamıştır.⁵⁷⁹

Gühertaş (Molla Atik) Medresesi, 629/1232 yılında Konya'da inşa ettirilmiştir. Medrese, banisi ve aynı zamanda I. Alâadin Keykubât'ın Lalası olan Emir Bedreddin Gühertaş'a hitaben ismiyle anılmakla beraber, Mevlânâ'nın evinin yanında bulunması ve onun burada ders vermesi sebebiyle Molla ismiyle de meşhur olmuştur. Bu medrese zamanımıza ulaşamamıştır.⁵⁸⁰

Seyfiye Medresesinin, Celaleddin Karatay'ın kardeşi Seyfettin Karasungur tarafından 632/1235 yılında Konya'da yaptırıldığı tahmin edilmektedir. Bu medrese günümüze kadar ulaşamamıştır.⁵⁸¹ Emir Seyfeddin Toruntay bin Abdullah tarafından inşa ettirilmiş olabileceği ihtimali de bulunmaktadır.⁵⁸²

Nizâmiye (Nalıncı) Medresesi, Alâaddin Keykûbât döneminde Emir Nizâmeddin Ebi'l-Hasan Ali b. İlalmış b. İdris tarafından 634/1237 yılında inşa ettirilmiştir.⁵⁸³ Bu medrese, 1916 veya 1928 yılına kadar varlığını sürdürmüştür.⁵⁸⁴ Medresenin 653/1256 senesinde, I. İzzeddin Keykâvus döneminde yaptırıldığı da öne sürülmektedir. Devrinin en meşhur medreselerinden olduğu kaydedilmektedir.⁵⁸⁵

⁵⁷⁸İbrahim Kutlu, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Konya Medreseleri*, Selçuk Üniversitesi SBE. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 1992, s. 60; Şerife Özkan, *Medrese Tabirinin İlk Defa Ortaya Çıkışı, Selçuklular Zamanında Medreselerin Kuruluş Sebepleri ve Medrese Eğitimi*, Selçuk Üniversitesi SBE. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2007, s. 27.

⁵⁷⁹ Özkan, *a.g.e.*, s. 25.

⁵⁸⁰ Kutlu, *a.g.e.*, s. 58; Özkan, *a.g.e.*, s. 26.

⁵⁸¹ Özkan, *a.g.e.*, s. 33.

⁵⁸² Kutlu, *a.g.e.*, s. 52.

⁵⁸³ Turgut, *a.g.e.*, s. 42.

⁵⁸⁴ Özkan, *a.g.e.*, s. 34.

⁵⁸⁵ Kutlu, *a.g.e.*, ss. 49-50.

Serâceddin Medresesi, Sirâceddin Lala Bedir tarafından 636/1238-9 yıllarında Kayseri’de inşa ettirilmiştir.⁵⁸⁶

Şeref Mes’ud Medresesi, 636/1239 yılında II. Gıyâseddin Keyhüsrev döneminde Şerefşah oğlu Mesud tarafından inşa edilmiş ve günümüze kadar ulaşamamıştır.⁵⁸⁷

Afyonkarahisar’da XIII. yüzyılda, Afyon kalesinin batı tarafında inşa ettirilmiş olan Hisarardı Medresesi, şehrin dış mahallelerinden birinde faaliyet göstermiştir.⁵⁸⁸

Atabey Armağan Medresesi, II. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında, 637/1239 yılında Mübarizeddîn Ali Bey Armağan-Şah tarafından Antalya’da inşa ettirilmiştir.⁵⁸⁹ Antalya’da bilinen ilk medresedir. Söz konusu medrese Sultan Gıyâsaddin Keyhüsrev zamanında yapıldığı için onun ismiyle de anılmaktadır. Bu medresenin Alâaddin Medresesi olarak da zikredildiği belirtilmektedir. Muhtemelen bunun sebebi Alâaddin el-Kâsânî’nin bu medresede ders vermiş olmasıdır.⁵⁹⁰

Hunat Hâtun Medresesi, 636/1237-38 yılında, Kayseri’deki Hunat Hâtun Camiinin bitişiğinde, I. Alaadin Keykûbât’ın hanımı Mahperi Hâtun tarafından inşa ettirilmiştir.⁵⁹¹ Medresenin Hunat Hâtun Camisinden önce, Sultan I. Alaaddin Keykûbât tarafından 632/1235 yılında inşa ettirildiği de öne sürülmüştür.⁵⁹² Açık avlulu ve tek katlı bir yapıya sahip olan medresenin vakfiyesinde, burada görev yapacak müderrilerin Hanefî mezhebine müntesip olmaları şart koşulmuştur.⁵⁹³

Sırçalı (Muslihiye) Medresesi, 640/1242-3 yılında, II. Gıyâseddin Keyhüsrev döneminde Atabey olarak görev yapmış olan Bedreddin Muslih tarafından Konya’da inşa ettirilmiş olup, açık avlulu ve iki kattan müteşekkildir. Çini ile kaplı olan

⁵⁸⁶ Kemaloğlu, “XII. XIII. Yüzyıl Türkiye”, s. 100.

⁵⁸⁷ Özkan, *a.g.e.*, s. 27.

⁵⁸⁸ Kemaloğlu, “XII. XIII. Yüzyıl Türkiye”, s. 98.

⁵⁸⁹ Özkan, *a.g.e.*, s. 42.

⁵⁹⁰ el-Kureşî, *el-Cevâhir*, C. II, ss. 244-245; el-Leknevî, *el-Fevaidü'l-Behiyye*, s. 53; Kemaloğlu, “XII. XIII. Yüzyıl Türkiye”, s. 97.

⁵⁹¹ Şahin, *a.g.m.*, s. 479; Haluk Karamağaralı, “Kayseri’deki Hunad Camiinin Restitüsyonu ve Hunad Manzumesinin Kronolojisi Hakkında Bazı Mülâhazalar”, *AÜİFD*, s. 199; Öngül, *a.g.m.*, s. 71; Kemaloğlu, “XII. XIII. Yüzyıl Türkiye”, s. 98.

⁵⁹² Karamağaralı, *a.g.m.*, s. 213.

⁵⁹³ Özkan, *a.g.e.*, s. 43; Kalaycı, “Mâturîdi-Hanefî Aidiyetin Osmalı’daki İzdüşümleri”, s. 21.

medrese, bu sebeple Orta Anadolu'da çini manasına gelen sırça kelimesi ile özdeşleşmiş ve Sırçalı medrese olarak meşhur olmuştur.⁵⁹⁴ Sırçalı Medresesi, Konya'da iki katlı olarak inşa edilen tek medresedir. Medresede Hanefi fıkhı okutulmuştur.⁵⁹⁵ Medresenin kitabesinde “Hanefi mezhebine mensup fıkıh âlimleri ve talebeleri için yaptırıldı.” ifadesinin yer aldığı belirtilmektedir.⁵⁹⁶ Medrese, muhtelif tarihlerde tamirattan geçirilmiş ve 1924 yılına kadar medrese olarak kullanılmış olup günümüze kadar varlığını korumayı başarmıştır.⁵⁹⁷

Küçük Karatay (Kemâliye) Medresesi, Celâleddin Karatay'ın kardeşi Kemâlettin Rumtaş tarafından 645/1248 yılında Konya'da inşa ettirilmiştir. Medrese ile ilgili fazla bilgi bulunmamaktadır.⁵⁹⁸ Kemâlettin Rumtaş'ın aynı zamanda bir hekim olması sebebiyle söz konusu medresenin, tıp medresesi olduğu görüşü de bulunmaktadır. Bu medrese, 1939 senesinde yıkılmıştır.

Hacı Kılıç Medresesi, yanında bulunan camiyle birlikte II. İzzettin Keykavus zamanında, Ebû'l Kâsım İbn Ali el-Tûsî tarafından 646/1249 yılında Kayseri'de inşa ettirilmiştir. Medrese, açık avlulu ve tek kattan meydana gelmektedir.⁵⁹⁹

Büyük Karatay Medresesi, II. İzzettin Keykâvus döneminde Selçuklu vezirlerinden Celâleddin Karatay bin Abdullah tarafından 649/1251-52 yıllarında Konya'da kapalı avlulu ve tek katlı olarak inşa ettirilmiş ve fıkıh eğitimi verilmiştir.⁶⁰⁰ Medrese, merkezi kubbeli bir yapıya sahip olup, kitabesi ve vakfiyesi mevcuttur. Medresedeki müderrislerin Hanefi mezhebine mensup olması şart koşulmakla beraber öğrencilerin diğer Sünnî mezheplerden de olabileceği belirtilmiştir.⁶⁰¹ Bu medresede dönemin önemli âlimleri ders vermiştir. Müderris ve öğrencilerin maaşları medreseye ait vakıfların gelirlerinden ödenmiştir.⁶⁰² Medrese günümüzde Çini Eserler Müzesi olarak hizmet vermektedir.⁶⁰³

⁵⁹⁴ Özkan, *a.g.e.*, s. 37; Öngül, *a.g.m.*, s. 71.

⁵⁹⁵ Kutlu, *a.g.e.*, s. 62.

⁵⁹⁶ Doğan, *a.g.m.*, s. 435.

⁵⁹⁷ Kutlu, *a.g.e.*, s. 65; Kemaloğlu, “XII. XIII. Yüzyıl Türkiye”, s. 100.

⁵⁹⁸ Özkan, *a.g.e.*, s. 32; Kutlu, *a.g.e.*, ss. 39-40.

⁵⁹⁹ Şahin, *a.g.m.*, s. 481.

⁶⁰⁰ Doğan, *a.g.m.*, s. 431.

⁶⁰¹ Kutlu, *a.g.e.*, s. 68.

⁶⁰² Doğan, *a.g.m.*, ss. 435-436.

⁶⁰³ Özkan, *a.g.e.*, ss. 28-31.

Çifte Minareli (Hâtuniye) Medrese, iki minaresinden dolayı bu isimle anılmıştır. Selçuklu sultanı Alâaddin Keykûbât'ın kızı Hundi Hâtun tarafından 650/1253 tarihinde Erzurum'da yaptırıldığı için Hâtuniye ismi ile de anılmaktadır. İki katlı olarak inşa edilen medresenin, Anadolu'da Selçuklulardan kalma eyvanlı tipte en büyük medrese olduğu öne sürülmüştür.⁶⁰⁴

Atabekiyye (Ağâzade) Medresesi, II. İzzeddin Keykâvus zamındaki meşhur komutanlardan olan Fahreddin Atabey Aslan Doğmuş b. Sevinç b. Yarukinal tarafından 653/1256 yılında inşa edilmiştir. Ağâzade Medresesi olarak da bilinmektedir. Bu isim, medresede müderrislik yapmış olan Ağâzade'nin torunu Ebû Bekir Sâmi Efendi'den dolayı kullanılmıştır. Medresede görev yapmış olan ilk müderrisin Mardin'li Şerâfeddin olduğu kaydedilmektedir. Medresenin zengin arazi gelirlerinin olduğu yönünde bilgiler mevcuttur. Medresede görev yapacak müderrislerin Hanefî mezhebine mensup olması şart koşulmuştur.⁶⁰⁵ Medrese varlığını günümüze kadar koruyamamıştır.⁶⁰⁶ Medresenin açılışına dönemin ünlü isimleri de katılmıştır. Bunlar arasında Mevlânâ'nın ve Muînuddin Pervâne'nin olduğu da rivayet edilmektedir.⁶⁰⁷

Alâaddin Medresesi'nin, 659/1261 yılında Selçukluların vezirlerinden olan Süleyman Pervâne tarafından Sinop'ta inşa ettirildiği kaydedilmektedir.⁶⁰⁸ Sahâbiye (Sâhibiye) Medresesi; III. Gıyâseddin Keyhüsrev zamanında Sâhib Ata Fahrettin Ali tarafından 666/1267-8 yıllarında Kayseri'de inşa ettirilmiştir. Medrese, açık avlulu, dört eyvanlı ve tek katlı bir yapıya sahiptir.⁶⁰⁹

Burûciye Medresesi, III. Gıyâseddin Keyhüsrev döneminde, Hibetullah Burûcerdioğlu Muzaffer Bey tarafından 669/1271 yılında Sivas'ta yaptırılmıştır. Günümüzde müze olarak kullanılmaktadır.⁶¹⁰

Gök Medrese, Selçuklu veziri Sâhib Ata Fahrettin Ali tarafından 669/1271 yılında Sivas'ta açık avlulu ve tek katlı olarak inşa ettirilmiş ve Sahib Ata ismiyle de

⁶⁰⁴ Kemal Yetkin, "Çifte Minare", *AÜİFD*, ss. 46-49.; Kemaloğlu, "XII. XIII. Yüzyıl Türkiye", s. 98.

⁶⁰⁵ Kalaycı, "Mâturîdi-Hanefî Aidiyetin Osmalı'daki İzduşümleri", s. 20.

⁶⁰⁶ Özkan, *a.g.e.*, ss. 35-36.

⁶⁰⁷ Kutlu, *a.g.e.*, s. 54.

⁶⁰⁸ Kemaloğlu, "XII. XIII. Yüzyıl Türkiye", s. 100.

⁶⁰⁹ Şahin, *a.g.m.*, s. 482.

⁶¹⁰ Özkan, *a.g.e.*, s. 47; Kemaloğlu, "XII. XIII. Yüzyıl Türkiye", s. 97.

anılmıştır.⁶¹¹ Mimarının Konyalı Kaluyan olduğu kaydedilmektedir.⁶¹² Medresenin vakfiyesinde burada görev yapacak müderrisin, fıkıh ilminde yetkin ve Şâfiî mezhebi müntesibi olması şart kılınmış, Şâfiî mezhebinden bir müderris bulunamaması durumunda geçici olarak Hanefî mezhebinden birinin görev yapabileceği belirtilmiştir. Öğrencilerin ise Şâfiîlik dışındaki mezheplerden olabileceği kaydedilmiştir.⁶¹³

Cacabey Medresesi, Kırşehir’de valilik yapmış olan Cacaoğlu Nureddin tarafından III. Gıyâseddin Keyhüsrev zamanında 671/1272-3 yılında yaptırılmıştır. Günümüzde cami olarak hizmet vermektedir. Bu medresede Selçuklular zamanında astronomi eğitimi verildiği öne sürülmektedir.⁶¹⁴

Taş medrese, 676/1278 yılında Yusuf bin Yakup Bey tarafından cami olarak inşa ettirilmiş ve 700/1301 yılında Hamidoğlu Dündar Bey tarafından medreseye çevrilmiştir. Günümüzde Afyonkarahisar Çay ilçe merkezinde bulunmakta ve cami olarak kullanılmaktadır.⁶¹⁵

Zinciriye Medresesi, 1337 yılında Karamanoğullarından Mirza Halil Bey tarafından Aksaray’da inşa ettirilmiştir. Medreseye zengin gelirli vakıflar bağışlanmıştır. Osmanlı’nın son zamanlarına kadar eğitime devam edilen medrese 1969 yılında müzeye çevrilmiştir. 1985 yılında restore edilerek bir müddet Aksaray Müzesi olarak hizmet vermiştir. Medrese günümüze kadar varlığını koruyabilmiştir.⁶¹⁶

7. Kadılık Makamlarına Hanefi-Mâturîdîlerin Atanması

Anadolu Selçukluları döneminde, her yerleşim birimine bir kadı tayini yapılmıştır. Buna ek olarak onların Anadolu dışında ele geçirdikleri yerlere de hemen bir kadı tayini yaptıkları ve adli teşkilatı kurdukları belirtilmektedir.⁶¹⁷ Anadolu’da

⁶¹¹ Doğan, *a.g.m.*, s. 431.

⁶¹² Özkan, *a.g.e.*, s. 44.

⁶¹³ Doğan, *a.g.m.*, s. 437; Geniş bilgi için bkz. Metin Sözen, *Anadolu Medreseleri Selçuklu ve Beylikler Devri Açık Medreseler*, İstanbul 1970, Cilt I; aynı müellif, *Kapalı Medreseler*, İstanbul 1972, Cilt 2; Çiftçiöğlü, “Türkiye Selçukluları ve Beylikler”, s. 36.

⁶¹⁴ Özkan, *a.g.e.*, s. 42; Kemalöğlü, “XII. XIII. Yüzyıl Türkiye”, s. 98.

⁶¹⁵ Gül, *a.g.e.*, s. 241; Kemalöğlü, “XII. XIII. Yüzyıl Türkiye”, s. 100.

⁶¹⁶ İbrahim Kutlu, “Aksaray Zinciriye Medresesi”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, C. 15, S. 41, 2015, ss. 197-216.

⁶¹⁷ Kara, *Selçukluların*, s. 639.

kadılık teşkilatı Hanefî mezhebi referans alınarak kurulmuş ve bu şekilde devam ettirilmiştir. Yerleşim yerlerine atanan kadılar, Konya’da bulunan kadı’l-kudat yani başkadıya bağlı olarak çalışmalarını sürdürmüşlerdir.⁶¹⁸ Söz konusu dönemde kadıların ekserisi Hanefî-Mâturîdî olmakla beraber bazı şehirlere Şâfiî mezhebinden kadı atandığı da olmuştur. Söz konusu dönemde yirmi dört şehirde kadılık makamının bulunduğu dair bilgiler mevcuttur.⁶¹⁹ Andaolu’da göreve atanacak kadılar için oldukça ağır şartlar getirilmiş ve kadı seçiminde çok hassas davranılmıştır.

İbn Bibi, Amasya kadısı Fahrüddin el-Buhârî, Konya kadısı Tirmîzî⁶²⁰ ve Kemâluddîn (Cemâluddîn) el-Hûteni gibi önemli şahsiyetleri, Orta Asya menşeli kadılar olarak zikretmektedir. II. İzzeddin Keykavus döneminde kadılık makamında bulunan İzzeddin Muhammed, büyük itibar sahibi bir şahsiyettir. Ayrıca o, Selçuklu sultanı ile Abbasi Halifesi arasında elçilik gibi mühim bir görevi de zaman zaman yerine getirmiştir.⁶²¹ Yine Malatya’da kadılık vazifesini uhdesinde bulunduran Hüsâmeddin, bir başka önemli şahsiyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Kadı Hüsâmeddin’in babasının da başkadı olduğu ve yine önemli görevlerden olan elçilik vazifesine tayin edildiği belirtilmektedir.⁶²²

Andolu’da kadılık makamına getirilen Hanefî-Mâturîdî âlimlerden birisi de Mâverâünnehir bölgesinde yetişmiş olan Abdulmecid b. İsmail Ebû Saîd el-Herevî’dir. O, Anadolu’da kadılık yapmakla kalmamış, kendisinden sonra bu görev gelecek olan birçok kişinin eğitiminde de rol almıştır.⁶²³

Kayseri’de III. Gıyaseddin Keyhüsrev (662-681/1264-1283) zamanında kadılık görevinde bulunmuş âlimlerden biri Celâluddîn Habib’tir (ö. 676/1277). Kendisi Sivas ve Kayseri’de yaşamış olan meşhur Kadı Burhâneddin’in ceddidir. İlhanlı hükümdarı Abaka Han tarafından şehit edilmiştir. Yine aynı dönemde Aksaray’da Emîrüddin Tebrîzî, Sivas’ta Kadı İzzüddin, Niksar’da Bedreddin

⁶¹⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, 4. Baskı, TTK Yay., Ankara 1988, s. 122; Kara, *Selçukluların*, ss. 553, 645.

⁶¹⁹ Kara, *Selçukluların*, ss. 639, 644; Cahen, *a.g.e.*, s. 146.

⁶²⁰ Çiftçioğlu, “Orta Asya-Anadolu İlim ve Kültür Köprüsü”, s. 155.

⁶²¹ İbn Bibi, *el-Evamîru’l-Alaiyye*, C. II, ss. 131-132.

⁶²² Kara, *Selçukluların*, s. 638; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, s. 122.

⁶²³ El-Kureşî, *el-Cevâhir*, C. I, s. 329.

Kazvîni, Şarkî Karahisar'da Tâcüddin el-Hôyi, Tokat'ta Kadı Sâdüddin aynı görevi ifa etmişlerdir.⁶²⁴ Muhammed et-Ta'likânî'nin (ö. 614/1217) Anadolu'da kadılık yaptığı ve burada vefat ettiği rivayet edilmektedir.⁶²⁵ Anadolu'da kadı'l-kudatlık makamına kadar yükselen bir diğer Hanefî âlim ise Hüsâmeddin er-Râzî el-Ankarâvî'dir.⁶²⁶

Anadolu'da kadılık yapmış diğer önemli bir isim ise Şâfiî Sirâcuddîn el-Urmevî'dir.⁶²⁷ O, Musul'da ilim tahsil ettikten sonra Konya'ya gelmiş ve bu şehirde önce kadı, ardından da başkadı olmuştur. Kendi zamanının önde gelen şahsiyetleri arasında yer almaktadır. Yukarıda da zikrettiğimiz üzere Anadolu'da göreve gelen kadıların büyük çoğunluğu Hanefî-Mâturîdî olmasına rağmen el-Urmevî gibi Şâfiî kadıların atandığı da olmuştur. Bu durum söz konusu dönemde mezhebi taassuba düşülmediğinin de bir göstergesidir.⁶²⁸

Anadolu'da kadılara verilen değer o kadar yüksek olmuştur ki hükümdarlar devlet işlerinde onlara danışmayı ihmal etmemişlerdir. Ayrıca söz konusu dönemde kadılar tarafından verilen kararlara diğer devlet görevlilerinin harfîyyen uyması da dönemin hükümdarları tarafından emredilmiştir. Netice itibarıyla Anadolu'da kadılık vazifesini ifa eden Hanefî- Mâturîdî âlimler, bu bölgede Mâturîdîliğin yayılmasına büyük katkı sağlamışlardır.

8. Anadolu'da Yaşanan Mezhep Çekişmeleri

Anadolu'da Müslüman halkın çoğunluğu, Sünnîliği benimsemiş olmakla beraber özellikle göçebeler arasında İslam'dan önceki dinlerine ait bazı geleneklerin devam ettiği ve buna ek olarak Heterodoks yapıların da bu kitleler üzerinde etkili olduğunu daha önce zikretmiştik.⁶²⁹ Ancak Heterodoks yapıların tüm Türkmenler arasında etkili olduğu gibi bir genelleme yapmak pek doğru olmaz. Selçuklu sultanlarının göçebe Türkmen kitlelerinin İslami eğitimleri için büyük çaba

⁶²⁴ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, s. 122.

⁶²⁵ Cahen, *a.g.e.*, s. 251.

⁶²⁶ Kara, *Selçukluların*, s. 645; Leknevi, *el-Fevaidü'l-Behiyye*, s. 12.

⁶²⁷ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, s. 122.

⁶²⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "XII.-XIII. Asırlarda Anadolu'daki Fikir Hareketleri İle İçtimai Müesseselere Bir Bakış", *III. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri*, Ankara 1948, s. 299.

⁶²⁹ Cahen, *a.g.e.*, s. 245.

sarfettikleri de bilinmesi gereken bir husustur.⁶³⁰ Kara, İbn Battuta ve İbn Bibi'nin verdiği bilgilere dayanarak söz konusu dönemde Anadolu'da yoğun bir Sünnî varlığı olduğunu belirtmektedir. Beylikler döneminde Anadolu'nun uç kesimlerinde bulunan yerler de dâhil olmak üzere Orta Anadolu'nun Sünnî olduğu rivayet edilmektedir.⁶³¹ Sünnîlik içinde de ezici çoğunluk Hanefilerden müteşekkil olmakla beraber bir kısım bölgelerde Şâfîlik de etkili olmuştur.⁶³²

Anadolu'da devletin resmi olarak Sünnîliği desteklemesiyle beraber göçebe ve yarı göçebe Türkmenler arasında Şîî tesirleri de görülmüştür. Ancak Şîîlik bir mezhep halinde kabul görmemiştir. İslam dünyasının birçok bölgesinde etkisini hissettiren Bâtınî akımların Anadolu'ya göç etmeden önce Türkistan, Mâverâünnehir ve Horasan bölgelerinde yaşayan Türkmenler arasında az da olsa etkili olduğu söylenebilir. Anadolu'ya göçle beraber, Bâtınî akımların bazı tasavvufi oluşumların çatısı altında varlığını devam ettirmeye çalıştığı ve Moğollar tarafından Alamut kalesinin bertaraf edilmesinden sonra oradaki İsmailîlerin de bir kısmının Anadolu'ya gelerek buradaki Heterodoks yapılar içinde faaliyetlerine gizliden gizliye devam ettikleri ileri sürülmüştür. Bâtınî akımların, Türkmenler arasında yayılmasına bu akımın, Türkmenlerin İslam'dan önceki adet ve yaşam tarzlarını mübah görmelerinin de etki ettiği söylenebilir.⁶³³ Türklerin eski inançları arasında yer alan Şamanizmden bazı kalıntıların Anadolu'nun farklı bölgelerinde ve muhtelif suretlerde hali hazırda da varlığını sürdürdüğü fikrini öne sürenler mevcuttur.⁶³⁴ Üstelik Anadolu'nun, Moğollar tarafından ele geçirilmesinden sonra, eski

⁶³⁰ Kara, *Selçukluların*, ss. 398, 404.

⁶³¹ Kara, *Selçukluların*, ss. 400-401.

⁶³² İbn Bibi, *el-Evamiru'l-Alaiyye*, s. C. I, s. 244; İbn Battuta, *a.g.e.*, C. I., s. 310; Kara, *Selçukluların*, ss. 405-407.

⁶³³ Kara, *Selçukluların*, ss. 415-416; Geniş bilgi için bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, 2. Baskı, KB Yay., Ankara 1980, ss. 22-41; Serdar Uğurlu-Kürşad Koca, "Türk Kültürü ve Anadolu Müslümanlığı İlişkisi", *Akademik Bakış Dergisi*, 2010, S. 22, s. 2; Saadettin Gömeç, "Eski Türk İncasına Dair Bir Özet", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 33, Ankara 2003, s. 82.

⁶³⁴ İnan, *Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları*, s. 30; Eyüp Baş, "Ahmed Yesevi'nin Bektaşilik, Alevilik Üzerindeki Etkileri ve Osmanlı Dini Hayatındaki İzleri", *AÜİFD*, C. 52, S. 2, Ankara 2011, ss. 21-53; Çubukçu, "Kültürümüzde Din", s. 133; Fuat Köprülü, "İslam Sufi Tarikatlerine Türk-Moğol Şamanlığının Tesiri", çev. Yaşar Altan, *AÜİFD*, ss.142-152.

inançlardan kalma bazı ritüellerin Moğollar ve İlhanlılar vasıtasıyla Anadolu'da kendisine yer bulduğu da öne sürülmektedir.⁶³⁵

Anadolu'da Şîî düşüncelerin, Moğol hükümdarı Olcaytu'nun Şîîliği kabul ettiği dönemde güç kazandığı söylenebilir. Daha önce Hanefî mezhebine mensup olan Olcaytu, vezir Reşîdüddin'in ve sütkardeşi Uygur Tarımtaz'ın da teşvikiyle Şîîliğe geçmiştir. Ayrıca İran Safevî Devleti zamanında da Şîî düşüncelerin Anadolu'ya nüfuz etmeye çalıştığı bilinmektedir. Ancak tüm bunlara rağmen söz konusu bölgede sistemli bir Şîîleşme hareketinin vuku bulmadığı ve Sünnîliğin daima en güçlü mezhep olduğu bilinmektedir.⁶³⁶

Heterodoks İslam yorumu, yukarıda da zikredildiği üzere göçebe Türkler arasında İslam'dan önceki inanç kalıntılarının İslami kavramlar içinde birleştirilmesi ile etkili olmuştur. Ancak söz konusu yorumlara ait sistematik bir teoloji mevcut değildir. Zikredilen İslam yorumu, Orta Asya'da, tarikatlar çatısı altında kendini göstermiş ve Anadolu'ya intikal ettikten sonra de aynı husus devam etmiştir. Özellikle XIII. yüzyılın başlarından itibaren Anadolu'da etkili olan Kalenderîlik⁶³⁷, Yesevîlik⁶³⁸, Haydârîlik, Mevlevîlik, Bayrâmîlik, Rufâîlik, Sühreverdiyye, Kübreviyye ve Vefâîlik⁶³⁹ gibi tarikatlarla söz konusu Heterodoks akımlar kendine yer bulmaya çalışmıştır.⁶⁴⁰ Ancak daha önce de zikrettiğimiz üzere söz konusu tarikatlar genellikle Sünnilikten yana tavır almışlardır. XVI. yüzyıl başında ise söz

⁶³⁵ Kurucusu Ahmed Yesevî'den (562/1166) dolayı bu isimle anılan tasavvufî akım, Orta Asya, Hindistan ve Anadolu'da yayılmıştır. Kurucusu bir Türk olan ve Türkler tarafından kurulup yayılan ilk tarikattır. Daha fazla bilgi için bkz. Özköse, "Anadolu'nun Türkleşmesi", s. 258; Uğurlu-Koca, *a.g.m.*, ss. 2-4. Nesimi Yazıcı, "Hoca Ahmed Yesevî döneminde Türk-İslam Kültürünün Oluşumu ve Gelişimi", *Milletlerarası Hoca Ahmed Yesevî Sempozyumu*, Kayseri 1993, ss. 380-384; Mustafa Yalçinkaya, "Ahmed Yesevî ve Divan-ı Hikmet", *AÜİFD*, C. XXVI, S.1, ss. 17-19.

⁶³⁶ Kara, *Selçukluların*, ss. 432-433.

⁶³⁷ Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sufilik: Kalenderiler*, TTK Yay., Ankara, 1999, s. 11-22.

⁶³⁸ Ahmet Turan Yüksel, "Ahmet Yesevî: Hayatı, Eserleri, Fikir ve Tesirleri", *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yay., C. 5, s. 548.

⁶³⁹ Ay, "13. Yüzyılda Anadolu'nun İslamlaşma Sürecindeki İsmailî Etkiler ve Etkilerdeki Vefailik Boyutu", ss. 1-22.; Ahmet Yaşar Ocak, "Türkiye Selçukluları Döneminde ve Sonrasında Vefâî Tarikatı (Vefâiyye) (Türkiye Popüler Tasavvuf Tarihine Farklı Bir Yaklaşım)", *Belleten*, C. LXX, S. 257, Nisan 2006, ss. 119-154; Haşim Şahin, "Vefâiyye", *DİA*, C. 42, Ankara 2012, ss. 600-603.; Haşim Şahin, "Selçuklu ve Erken Osmanlı Döneminde Vefaiyye Tarikatı", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 70, 2014, ss. 39-54.

⁶⁴⁰ Sönmez, *a.g.e.*, s. 87; Özköse, "Anadolu'nun Türkleşmesi", s. 256; Çiftçioğlu, "Orta Asya-Anadolu İlim ve Kültür Köprüsü", s. 154.

konusu düşünceler Bektâşîlik çatısı altında kendine yer bulmuştur.⁶⁴¹ Anadolu'ya intikal eden Sûfî akımlar içerisinde bulunan Yesevîlik, özellikle kendinden sonra Anadolu'da zuhur eden Bektâşîlik ve Alevîliğe etki etmiştir denebilir.⁶⁴² Şu hususu da belirtmek gerekir ki Hacı Bektâşî Veli öğretisinin îtikadî temelinde Kerrâmîlikle birlikte Mâturîdîliğin bulunduğu bir gerçektir.⁶⁴³

Anadolu'nun İslam dini ile tanışmasından çok önceleri Hanefi-Şâfiî mezhepleri arasında var olan mezhep çekişmelerinin kısmen bu bölgede de kendini hissettirdiğini söylemek mümkündür. Ancak İslam Dini'nin Anadolu'da yayılma aşamasında, artık Sünnî mezhepler arasında var olan çatışmalar son bulmaya başlamış ve ortak paydada hareket etme fikri ön plana çıkmıştır. I. Gıyâseddin Keyhüsrev döneminde er-Râvendi tarafından Hanefi-Şâfiî çekişmesine son vermesi için sultana buşvurulması ve I. Alâaddin Keykûbât'ın, daha önce de zikredildiği üzere Hanefî olmasına rağmen sabah namazlarını Şâfiîlere göre uygun olan zamanda kılması, iki mezhep arasında uzlaştırma çabası olarak değerlendirilebilir.⁶⁴⁴ Buna ek olarak XIV. yüzyıldan itibaren es-Sübki gibi âlimler tarafından Mâturîdî-Eş'ârî yakınlaşmasının sağlanması, eski zamanlardan itibaren süregelen anlaşmazlıkları da ortadan kaldırmıştır. Böylece Hanefi-Mâturîdîlerle Şâfiî-Eş'ârîler arasında Sünnîlik çatısı altında bir yakınlaşma söz konusu olmuştur.⁶⁴⁵

⁶⁴¹ Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslam*, s. 49.

⁶⁴² Baş, "Ahmed Yesevi'nin Bektaşîlik, Alevîlik Üzerindeki Etkileri ve Osmanlı Dini Hayatındaki İzleri", ss. 21-53.

⁶⁴³ Sıddık Korkmaz, "Hacı Bektaş Veli Öğretisinde İtikadi Unsurların Menşei", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 59, 2011, ss. 119-134.

⁶⁴⁴ Kara, *Büyük Selçuklular*, s. 259.

⁶⁴⁵ Kara, *Büyük Selçuklular*, s. 260.

SONUÇ

Ehli Sünnet ve'l-Cemaatin bir kolu olarak X. yüzyılda Semerkand'da ortaya çıkan Mâturîdîlik, ilk olarak Mâverâünnehir ve Horasan'da Müslüman Türkler tarafından benimsenmiş, ardından yeryüzünün muhtelif bölgelerinde müntesibi bulunan bir itikadî mezhep haline gelmiştir.

Mâturîdîliğin, ortaya çıktığı bölge olan Orta Asya'dan Irak, Suriye ve Anadolu topraklarına doğru nüfuzunu genişletmesi, Büyük Selçuklu Devleti'nin söz konusu bölgeleri egemenliği altına alması ile doğru orantılı olarak gerçekleşmiştir. Orta Asya'da kurulan Samaniler, Gazneliler, Karahanlılar ve Harezmsahlar gibi Selçuklular da koyu bir biçimde Hanefi mezhebine müntesip olmuşlar, itikadî bakımdan ise Mâturîdîliği benimseyip desteklemişlerdir. Selçuklular vesilesiyle Irak, Suriye ve Anadolu'ya göç eden Türkler arasında birçok Hanefi-Mâturîdî âlimler de bulunmuş ve onlar yeni geldikleri bölgelerde söz konusu mezhebin yayılması için büyük çaba sarfetmişlerdir.

Irak ve Suriye bölgesinde Mâturîdîliğin yayılmasından önce, Büveyhiler ve Fatımilerin etkisiyle Şiilik güç kazanmış, diğer taraftan Hanefilik ise Abbasilerin ilk zamanlarındaki etkisini kaybetmişti. Selçukluların bu bölgeye hâkim olmasından sonra bu durum tamamen değişmiş, onların Hanefiliği, devletin resmi mezhebi olarak görmesi ve bu yönde tasarruflarda bulunması, Hanefiliğin bölgede eski etkinliğini kazanmasına imkân tanımıştır. Bununla beraber söz konusu dönemde Orta Asya menşeli birçok Hanefi-Mâturîdî âlim Irak ve Suriye'de faaliyete geçirilen Hanefi medreselerde müderrislik yapmışlar ve Mâturîdîliğin bölgede yayılmasına vesile olmuşlardır. Ayrıca başta kadılık olmak üzere diğer dini ve elçilik gibi idari görevlerde de Hanefi-Mâturîdî âlimlerin vazifelendirilmesi, Mâturîdîliğin güçlenmesine katkı sağlamıştır. Bölgeye gelen âlimler kaleme aldıkları eserlerle de bölgenin inanç yapısı üzerinde oldukça etkili olmuşlardır. Selçuklu vezirlerinden el-Kunduri'nin Mutezile, Nizamülmülk'ün ise Eş'ari olduğunu bir kenara bırakacak olursak, Selçukluların Hanefi-Mâturîdîlik üzere amel ettiğini söyleyebiliriz. Her ne kadar Tuğrul Bey'in Mutezilî olduğu yönünde bazı fikirler öne sürüldüyse de yaptığımız araştırmada onun da Hanefi-Mâturîdî olduğu görüşünün ağırlık kazandığını söyleyebiliriz.

Irak ve Suriye’de Şii-Bâtıniliğin etkisinin kırılması bakımından Nizamiye medreseleri gibi Şafii-Eş’ari medreseler açılmasının yanında Hanefilere yönelik de birçok medrese inşa ettirilmiştir. Büyük Selçuklularla birlikte onlara bağlı bölgesel devletler ve emirlikler de Hanefi-Mâturîdîliği desteklemişlerdir. Örneğin Suriye’de hüküm süren Zengi Devleti, özellikle Nureddin b. Zengi zamanında bu konuda temayüz etmiştir. Nureddin, açtığı medreseler ve ilim adamlarına verdiği değerle bölgede Mâturîdîliğin yayılmasına büyük katkı sağlamıştır. Bu dönemde Suriye’de bulunarak ders veren Burhaneddin el-Belhi ve el-Kasani gibi seçkin âlimler bölgenin düşünce yapısı üzerinde büyük etki bırakmışlardır. Onların eliyle Mâturîdîliğin Suriye’deki bilinirliği artmıştır.

Anadolu topraklarının Malazgirt Zaferi’nden sonra Türkler tarafından fethedilmesi ve bölgeye Orta Asya’dan sistematik bir şekilde Türk göçünün yaşanması ayrı bir önem taşımaktadır. Anadolu’ya gelen Müslüman Türklerin büyük çoğunluğu Hanefi-Mâturîdî bir çizgiye sahiptirler. Bununla beraber göçebe Türkmenler arasında gayri Sünni unsurların varlık gösterdiği de bilinen bir gerçektir. Ancak bu husus, kırsal kesimde yaşayan tüm toplumun Heteredoks bir inanç dünyasına sahip olduğu manasına da gelmemektedir. Nitekim kırsal alanlarda yaşayan göçebe Türkmenler arasında, Sünni anlayışa sahip birçok tasavvufi akımın etkili olduğu bilinmektedir.

Anadolu’nun Türkler tarafında fethedilmesi ve bu toprakların İslam yurdu haline getirilmesinden sonra bölgede kurulan Beylikler ve Anadolu Selçuklu Devleti tarafından, medreseler kurulmuş ve bu medreselerin de birçoğunda Hanefi-Mâturîdî eğitim verilmiştir. Kısmen Şafii medreselerin varlığı da söz konusu olmuştur. Medreselerde ders veren Orta Asya menşeli Hanefi-Mâturîdî âlimlerin etkisiyle Mâturîdîlik Anadolu topraklarında yeşermiştir. Ayrıca Mâturîdî âlimlerin kadılık ve diğer dini görevlere tayin edilmeleri de bu durumu pekiştirmiştir. Netice itibariyle Anadolu toprakları hem müderrislik, kadılık, vaizlik, hatiplik ve imamlık yapan Hanefi-Mâturîdî âlimlerin çalışmaları, hem de Sünni tasavvufi akımların gayretleriyle Hanefi-Mâturîdîliğin yayıldığı ve benimsendiği bir bölge olarak temayüz etmiştir. Tüm bunların neticesinde Anadolu topraklarında bir İslam Medeniyeti zuhur etmiş ve etkisini yüzyıllar boyu tüm dünya üzerinde göstermiştir.

Mâturîdîlik, günümüzde de Türkiye, Afganistan, Hindistan, Pakistan, Doğu Türkistan, Malezya, Endonezya, Rusya, Kafkaslar, Orta Asya, Orta Doğu ve Balkanlar ile diğer bölgelerde yaşayan Müslümanların büyük bir kısmı tarafından benimsenmektedir.

Mâturîdîliğin Irak, Suriye ve Anadolu topraklarında yayılması, etkilerini günümüze kadar sürdüren fikri oluşumların meydana gelmesine imkân tanımıştır. Bu meyanda söz konusu mezhebin bu bölgelerde yayılışını incelediğimizde, aynı zamanda Türklerin İslam dinini benimseme süreçlerini, onların İslam'ı yorumlayış biçimini, bu dini hayatın her evresinde nasıl konumlandıkları hususlarını da yakinen ortaya koymuş oluyoruz. Netice itibariyle Türkler'in İslam dinine girmeleri ve mezhebi temayül olarak Mâturîdîliği benimsemeleri, onların devlet, siyaset, toplum ve kültür hayatlarına etki etmiştir.

KAYNAKÇA

ABÛ'L-FARAC, Gregory (Bar Hebraeus); *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK. Yay., Ankara 1999.

AK, Ahmet; *Büyük Türk Âlimi Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, 1. Baskı, Bayrak Matbaası, İstanbul 2008.

-----; *Selçuklular Döneminde Mâturîdîlik*, 1. Baskı, Yayınevi Yay., Ankara 2009.

-----; "Mâturîdîliğin Halep ve Şam'a Gelişi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 16, S. 1, 2006, s. 119-138.

AKGÜNDÜZ, Ahmet; "Karahanlıların Büyük Hukukçusu Ebû Zeyd Debbûsî ve Mezheplerarası Mukâyeseli Hukuka Tesirleri", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Prof. Dr. Coskun Üçok'a Armagan, C.2, S. 2, Konya 1989.

-----; "Gaznevi, Ahmed b. Muhammed", *DİA*, C. XIII, ss. 486-487.

AKYÜZ, Yahya; *Türk Eğitim Tarihi*, 11. Baskı, Pagem Yay., Ankara 2007.

ALİBEKİROĞLU, Fatmanur; *Tarihsel Süreçte Hanefîlik-Mu'tezile İlişkisi*, Çukurova Üniversitesi SBE. Basılmamış Doktora Tezi, Adana 2018.

ALKAN, Ahmet Faruk; *XIII. Yüzyılda Anadolu'dan Mısır ve Suriye'ye Yaşanan Karşılıklı Göçler*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2007.

ARIKAN, Âdem; *Büyük Selçuklular Döneminde Şia*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010.

-----; "Nizamülmülk'ün Eş'ari'lere Destekleri ve Diğer Sünnilerle İlişkileri", *İslami İlimler Dergisi*, C. 6, S. 2, 2011, s. 39-64.

-----; "Büyük Selçukluların Hanefilere Destekleri ve Irak Selçukluları Sultanı Mesud'un Faaliyetleri", *Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi*, S. 5-6, Bışkek 2008, ss. 153-164.

ARSLANTÜRK, Ayşe Hümevra; "Nesefî Necmeddin", *DİA*, C. XXXII, İstanbul 2006, ss. 571-573.

ATAY, Hüseyin; "İslam'da Öğretim", *AÜİFD*, C. 23, S. 1, Ankara 1979, ss. 1-29.

ATÇEKEN Zeki, Yaşar Bedirhan, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*, 2. Baskı, Eğitim yay., Konya 2012.

ARUÇI, Muhammed; "Pezdevî Ebû'l-Yüsr", *DİA*, C. XXXIV, İstanbul 2007, ss. 266-267.

AVCU, Ali; "Karmatîler, Ortaya Çıkışları, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. X, S. 3, Samsun 2010, ss. 199-246.

AY, Zahide; “Orta Asya’da Şiilik: Horasan, Mâverâünnehir ve Bedeşan’a İsmaililiğin Girişi ve Gelişimi”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 62, 2012, ss. 271-286.

-----“13. Yüzyılda Anadolu’nun İslamlaşma Sürecindeki İsmaili Etkiler ve Etkilerdeki Vefailik Boyutu”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, C. 11, S. 2, 2016, s. 1-22.

AYCAN, İrfan; “Emeviler Döneminde Mevali ve Zimmilerin İdaredeki Rolü”, Necdet el-Hammâş, el-İdare fî'l-Asri'l-Ümevi, *AÜİFD*, C. XXXVII, Ankara 1997, s. 175-190.

AYDINLI, Osman, “Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevali’nin Rolü”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. II, S. 3, 2003, ss. 1-26.

-----, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2001.

AZİMÎ; *Azîmî Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H. 430-538=1038/39-1143/44)*, Çev. Ali Sevim, TTK. Yay., Ankara 2006.

AZİMLİ, Mehmet; “Abbasiler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu: Hassa Ordusu”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 4, Ankara 2002, s. 364-374.

BAĞLIOĞLU, Ahmet; “Türklerde İslamlaşmayla Birlikte Mezhep Hareketleri Üzerine Bir Araştırma”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 2, Elazığ 1997, ss. 201-226.

EL-BALÂZURÎ, Ebu’l-Hasan Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Dâvût; *Futûhu’l-Buldân*, çev. Mustafa Fayda, Sevinç Matbaası, Ankara 1987.

BALTACI, Cahit; *Osmanlı Medreseleri*, İrfan Matbaası, İstanbul 1976.

BARDAKÇI, Mehmet Necmettin; “Türklerin Sosyal ve Kültürel Hayatında Tasavvuf ve Tarikatların Yeri”, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yay., C. 7., Ankara 2002, 450-461.

BARTHOLD, Vassiliy Viladimiroviç; *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Hız. Dursun Hakkı Yıldız, TTK Yay., Ankara 1990.

BAŞ, Eyüp; “Ahmed Yesevi’nin Bektaşilik, Alevilik Üzerindeki Etkileri ve Osmanlı Dini Hayatındaki İzleri”, *AÜİFD*, C. 52, S. 2, 2011, ss. 21-53.

-----“İbn Asakir ve Tarihi Dımeşk’i Üzerine”, *AÜİFD*, C. 39, S. 1, Ankara 1999, ss. 691-706.

BAYKARA, Tuncer; *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*, Ankara 1985.

-----“Türkiye Selçuklu Döneminde Toplum ve Ekonomi”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 7, YT Yay. Ankara 2002, ss. 223-257.

BAYRAKDAR, Mehmet; “Dâvûd-i Kayserî”, *DİA*, C. IX, İstanbul 1994, ss. 32-35.

BAYRAM, Mikail; “Danışmendoğulları Devleti’nin Dini ve Milli Siyaseti”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, S. 18, Konya 2005, ss. 131-147.

-----; *Danışmend Oğulları Devletinin Bilimsel ve Kültürel Mirası*, Unimat Ofset, Konya 2009.

-----; *Anadolu'da Telif Edilen İlk Eser Keşfu'l Akabe*, Konya 1981.

-----; "Türkiye Selçukluları Döneminde Bilimsel Ortam ve Ahiliğin Doğuşuna Etkisi", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, S. 10, Konya 2001, ss. 1-11.

BEDİR, Murteza; *Fıkıh, Mezhep ve Sünnet (Hanefi Fıkıh Teorisinde Peygamber'in Otoritesi)*, Ensar Nesriyat, İstanbul 2004.

-----; Ferhat Koca; "Pezdevi Ebü'l Usr", *DİA*, C. XXXIV, İstanbul 2007, ss. 264-266.

BİNGÖL, Abdulkuddüs; "Ebheri, Esirüddin", *DİA*, C. X, İstanbul 1994, ss. 75-76.

Brockelmann, Carl; *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, Çev. Neşet Çağatay, TTK Yay., Ankara 2002.

BOUAMRANE, Chikh; "İslam Tarihinde Eğitim-Öğretim Kurumları", çev. Nesimi Yazıcı, *AÜİFD*, C. XXX, S. 1, Ankara 1988, ss. 265-277.

BOZKUŞ, Metin; *Türklerin İslamiyet Kabulü Ve Aleviliğin Türkler Arasında Yayılması*, 1. Baskı, Sakarya Üniversitesi Yay., Sakarya 2010.

-----; "Anadolu Selçuklularında Sosyal, Dini ve Mezhebi Yapı", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. V., S. II., Sivas 2001, s. 249-257.

EL-BUHÂRÎ, Alaüddîn Abdulazîz b. Ahmed; *Keşfu'l-Esrâr an Usûli'l-Fahri'l-İslâm el Pezdevî*, thk. M. Mu'tasım-Billah el-Bağdâdî, Beyrut 1987.

CAHEN, Claude; *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, çev. Yıldız Moran, 2. Baskı, E Yay., İstanbul 1984.

-----; "XIII. Asır Ortalarında Cezire (İzzeddin bin Şeddad'a Göre)", çev. Neşet Çağatay, *AÜİFD*, C. II, S. 4, Ankara 1953, ss. 93-106.

ÇAĞATAY, Neşet; "Fatımiler Devletinin Kuruluşu ve Akideleri", *AÜİFD*, C. VII, Ankara 1960, ss. 63-77.

-----; "Fütüvvet-i Ahi Müessesesinin Menşei Meselesi", *AÜİFD*, C. I, S. 2, Ankara 1952, ss. 59-68.

ÇELEBİ, Ahmet; *İslam'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, çev. Ali Yardım, Damla Yay., İstanbul 1976.

ÇELEBİ, Kâtip; *Keşfuzzunun*, thk. M. Şerafettin Yalıtıkaya, Rıfat Bilge, Maarif Matbaası, Ankara 1941-1943, I-II.

ÇELİK, Züriye; *Moğol İstilasası ve Türkiye Selçuklu Devleti*, Selçuk Üniversitesi SBS Doktora Tezi, Konya 2014.

ÇİFTÇİOĞLU, İsmail; "Orta Asya-Anadolu İlim ve Kültür Köprüsü (XI-XVI. Yüzyıllar)", *Bilig*, S. 44, 2008, ss. 143-172.

-----; “Türkiye Selçukluları ve Beylikler Döneminde İlimi Teşvik, İlim Adamlarını Himaye Etme Anlayışı”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. VI, S. 1, İzmir 2006, ss. 29-38.

ÇUBUKÇU, İbrahim Ağâh; *Gazzâlî ve Bâtınîlik*, Resimli Posta Matbaası, Ankara 1964.

-----; “Kültürümüzde Din”, *AÜİFD*, C. XXX, S. 1, Ankara 1988, s. 131-141.

-----; “Hicri 5./Miladi 11.Yüzyılda İslamda Siyasi ve Dini Durum”, *AÜİFD*, C. 13, S. 1, Ankara 1965, ss. 39-44.

-----; “Mutezile ve Akıl Meselesi”, *AÜİFD*, C. XII, S. 1, Ankara 1964, ss. 51-61.

DALKILIÇ, Mehmet; “Buhara’nın İslamlaşmasında Kuteybe Bin Müslim’in Rolü”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 5, S. 23, 2012, ss. 149-156.

DAŞ, Abdurrahman; “Türkiye Selçukluları ve Osmanlı Dönemi Hakkında Tarihi Kaynak Olarak Münşeât Mecmualarının Değerlendirilmesi”, *AÜİFD*, C. XLV, S. 2, Ankara 2004, ss. 205-218.

DEMİRALP, Yekta; “Osmanlı Öncesi Anadolu Medreselerinde Örtü ve Erken Osmanlı Medreseleriyle Karşılaştırma”, *Sanat Tarihi Dergisi*, S. XV/2, 2006, ss. 29-48.

DEMİRKENT, Işın; *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, TTK. Yay., Ankara 1996.

DEMİRCİ, Mehmet; “Müslüman Türklerde Tasavvuf”, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yay., C. 5, Ankara 2002, ss. 489-497

DİKİCİ, Recep; “XIII. Yüzyılda Konya ve Çevresinde Kültür Faaliyetleri”, *III. Uluslararası Mevlana Kongresi*, Konya 2003, ss. 149-160.

DİMEZ, Sinan; “Türkiye Selçuklu Devletinde Sosyo Kültürel Hayat ve Tokata Etkisi”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 14/4, 2015, ss. 797-827.

DOĞAN, Nermin Şaman; “Ortaçağ’da Anadolunun Eğitim Mekânları: Selçuklu Medreseleri-Darüşşifalarından Örnekler”, *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 28/2, 2013, ss. 429-443.

DOĞAN, Recai; “Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili”, *AÜİFD*, C. XXXVII, S. 1, Ankara 1997, s. 407-442.

DÜNDAR, Mahmut; “Eyyubiler Dönemi Dımaşk Medreseleri”, *İÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 9/1, İstanbul 2008, s. 113-147.

EBU ZEHRRA, Muhammed; *İslamda Siyasi ve İtikadi Mezhepler Tarihi*, çev. Hasan Karakaya, Kerim Aytekin, Hisar Yay., İstanbul.

EKİNCİ, Mustafa; “XIV-XV. Asırlarda Anadolu ve İran’da Siyasi, Sosyal ve Dini Hayat, Anadolu’da Aleviliğin Dünü ve Bugünü”, Edit. Halil İbrahim Bulut, 1. Baskı, *Sakarya Üniversitesi Yay.*, , Sakarya 2010. ss. 129-142.

ERKİN, Ekrem; “Seyahatnamelere Göre Göktürklerde Budizm”, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yay., C.3, Ankara 2002, ss. 358-374.

ERÖZ, Mehmet; *Eski Türk Dini ve Alevilik Bektaşılık*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1992.

ESEN, Muammer; “Mâturîdî’nin Bilgi Kuramı ve Bu Anlamda Onun Âlem, Allah ve Kader Konusundaki Görüşlerinin Kısa Bir Tahlili”, *AÜİFD*, C. XLIX, S. II, Ankara 2008, ss. 45-56.

ERGİN, Muharrem; *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yay., İstanbul 2000.

EYMEN, Fuâd Seyyid; “Fâtımîler”, *DİA.*, C. XII, s. 228-237

EL-PEZDEVÎ, Ebû'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed; *Ehl-i Sünnet Akaidi*, çev. Şerafettin Gölcük, Kayıhan Yay., İstanbul 1988.

ESEN, Muammer; “Sistematik Kelam”, Edit. Ahmet Akbulut, 2. Baskı, *ANKUZEM*, Ankara 2006.

FAZLIOĞLU, İhsan; “Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Türk Felsefe-Bilim Tarihine Önsöz”, *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı*, Edit. Ahmet Yaşar Ocak, C. I, Sosyal ve Siyasal Hayat, KB Yay., Ankara 2006, ss. 413-427.

FAZLULLAH, Reşîdü'd-Dîn; *Cami'üt-Tevârih, Selçuklu Devleti*, çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, Selenge Yay., İstanbul 2010.

FRYE, R. Nelson; “Orta Çağ Başarısı Buhara”, çev. Hasan Kurt, *AÜİFD*, C. XXXXI, S. 1, Ankara 2000, s. 426-471.

GALMAMATOV, Atabek; “Türkistan’dan Mısır’a Ortaçağ’da Bir Hanefî Âlim: Hibetullah et-Türkistani (1272-1333)”, *Edebali İslamiyat Dergisi*, C. 2, S. 4, 2018, ss. 139/161.

GAZZÂLÎ, *Fedâ'ihu'l-Bâtıniyye (Bâtınlığın İçyüzü)*, çev. Avni İlhan, TDV Yay., Ankara 1993.

GİBB, H.A.R.; *Orta Asya’da Arap Fetihleri*, çev. Hasan Kurt, Çağlar Yay., Ankara 2005.

GÖMEÇ, Saadettin; “Eski Türk İnancına Dair Bir Özet”, *A.Ü. DTCF.,Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 33, Ankara 2003, ss. 79-104.

Gölcük Şerafettin, Süleyman Toprak; *Kelam*, 8. Baskı, Tekin Kitabevi, Konya 2014.

GÜL, Kemal Vehbi; *Anadolunun Türkleştirilmesi ve İslamlaştırılması*, 1. Baskı, Toker Yay., İstanbul 1971.

GÜLDEMİR, Halit; *Ebu'l-Muîn En-Neseî Ve Seyyid Şerif Cürcânî’ye Göre Hüsn Ve Kubh Meselesi*, Erciyes Üniversitesi SBE. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2011.

GÜNAY, Hacı Mehmet; “Semerkandi, Alaeddin”, *DİA*, XXXVI, ss. 470-471.

GÜNALTAY, Semsettin; *Müslümanlığın Çıktığı ve Yayıldığı Zamanlarda Orta Asya’nın Umumî Vaziyeti*, Başvekâlet Müdevvenât Matbaası, Ankara 1933.

HAMİDULLAH, Muhammed; “Serahsi Şemsüleimme”, *DİA*, C. XXXVI, İstanbul 2009, ss. 544-547

HAMMÂDÎ, *Keşfü esrârî'l-Bâtınîyye ve ahbârî'l-Karâmita (Bâtıniler ve Karmâtilerin İçyüzü)*, çev. İsmail Hatib Erzen, Sebil Yayınları, İstanbul 2004.

HASAN, H. İbrahim; *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, Kayıhan Yay., İstanbul 1992, I-III.

HIZLI, Mefail; “Kuruluşundan Osmanlılara Kadar Medreseler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 2, S. 2, 1987, ss. 273-281.

HİZMETLİ, Sabri; “İtikadi İslam Mezheplerinin Doğuşuna İctimai Hadiselerin Tesirleri Üzerine Bir Deneme”, *AÜİFD*, C. 26, Ankara 1984, ss. 653-680.

-----; “Karmâtiler”, *DİA*, C. XXIV, ss. 510-514.

HÜSEYNİ, Ebu'l-Hasan Nasır b. Ali Sadruddîn; *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. Necati Lügal, TTK. Yay., Ankara 1999.

İBN ASAKİR, Ebu'l-Kasım Ali b. Hasna, Tarih'u Medineti Dımeşk, thk. Ali Şiri, Beyrut, 1998.

İBN BATTUTA, et-Tancı; *İbn Battuta Seyahatnamesi*, çev. A. S. Aykut, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2005.

İBN BİBİ, *Selçuknâme*, çev. Mükrimin Halil Yinanç, Haz. Refet Yinanç-Ömer Özkan, Kitabevi Yay., İstanbul 2007.

----- *El Evamirü'l-Ala'ıye Fi'l-Umuri'l-Ala'ıye (Selçuk Name)*, C. I, Çev. Mürsel Öztürk, Kitabevi Yay., Ankara 1996

İBN FADLAN, *İbn Fadlan Seyahatnâmesi* Tercümesi, Haz. Ramazan Şeşen, Bedir Yay., İstanbul 1975.

İBN KESİR, Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn İsmail b. Ömer; *El-Bidâye ve'n-Nihâye, Büyük İslâm Tarihi*, çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yay., İstanbul 2000, I-XV.

İBN KUTLUBOĞA, Zeynüddîn Ebû'l-Kâsım; *Tâcü't-Terâcîm fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, Mektebetü'l-Müsenna, Bağdad 1962.

İBN MAHMUD, Ahmed; *Selçuk-Nâme I-II*, Haz. Erdoğan Merçil, Tercüman Yay., İstanbul 1977.

İBN ŞEDDAD, İzzeddin; *el-A'laku'l-Hatire fî Zikri Ümerai's-Şam ve'l-Cezire*, thk Y. Z. Abbare, Dımaşk 1991.

İBNÜ'L-ADİM, *Buğyetü't-taleb fî Tarih-i Haleb (Seçmeler)-Biyografilerler Selçuklu Tarihi*, çev. Ali Sevim, TTK Yay., Ankara 1982.

İBNÜ'L-ESİR, *El-Kâmil fî't-Târîh Tercümesi*, çev. Abdülkerim Özaydın, Bahar Yay., İstanbul 1991.

İLHAN, Avni; “Bâtuniyye”, *DİA*, C. V, İstanbul 1992, 190-194.

İLTAŞ, Davut; “Üsmendi”, *DİA*, C. XLII, s. 388-389.

-----; “Tahavi”, *DİA*, C. XXXIX, ss. 385-388.

İNAN, Abdülkadir; *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, 3. Baskı, TTK Yay., Ankara 1986.

-----; *Makaleler II*, TTK. Yay., Ankara 1998.

-----; “Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları”, *AÜİFD*, C. I, S. 4, Ankara 1952, s. 19-30.

İZGİ, Özkan; *Çinli Elçi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, TTK. Yay., Ankara 1989.

KALAYCI, Mehmet; *18. Yüzyıl Osmanlı Dini Düşüncesinde Mâturîdîlik Vurgusu: Hanefilikten Mâturîdîliğe Giden Sürece Dair Bir Tahlil*, 1. Baskı, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yay., İstanbul 2018.

-----; *Tarihsel Süreçte Eş'arilik-Mâturîdîlik İlişkisi*, AÜSBS Doktora Tezi, Ankara 2011.

-----; *Şiilik-Sünnilik İlişkisinin Kapsamı ve Sınırlarına Dair Bazı Metodik Mülahazalar, Ordadoğu'nun Geleceği Açısından Şii-Sünni İlişkileri*, Çorum Belediyesi Kültür Yay., Çorum 2014.

-----; “Eşarilik ve Mâturîdîliği Uzlaştırma Girişimleri: Tacüddin es-Sübki ve Nuniyye Kasidesi”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, C. 15, S. 40, 2012, s. 112-131.

-----; “Mâturîdî-Hanefî Aidiyetin Osmalı'daki İzdüşümleri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Dergisi*, S. 20/2, Sivas 2016, ss. 14-26.

KARA, Seyfullah; *Selçukluların Dini Serüveni*, 1. Baskı, Şema Yayınları, İstanbul 2006.

-----; *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, 2. Baskı, İz Yay., İstanbul 2009.

KARAMAĞARALI, Beyhan; “Anadolu'da XII-XVI. Asırlardaki Tarikat ve Tekke Sanatı Hakkında”, *AÜİFD*, C. XXI, Ankara 1973, 247-276.

KARAMAĞARALI, Haluk; “Kayseri'deki Hunad Camiinin Restitüsyonu ve Hunad Manzumesinin Kronolojisi Hakkında Bazı Mülahazalar”, *AÜİFD*, C. XXI, Ankara 1976, ss. 199-245.

KAFESOĞLU, İbrahim; *Eski Türk Dini*, 2. Baskı, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1980.

-----; *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, 1. Baskı, Kültür Yay., İstanbul 1973.

-----; *Türk Milli Kültürü*, 19. Baskı, Ötüken Yay., İstanbul 1999.

-----; “Selçuk'un Oğulları ve Torunları”, *Türkiyat Mecmuası*, C. XIII, 1958, s. 117-130.

KAVAKÇI, Yusuf Ziya, *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mavara' al-Nahr İslâm Hukukçuları*, Atatürk Üniversitesi Yay., Ankara 1976.

KÂHYA, Esin; “Türkiye Selçuklularında Bilimsel Çalışmalar”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 7, Ankara 2002, s. 827-833.

KAYA, Pınar; “Batıniler’in Ortaya Çıkışı, Temel Düşünce Yapıları ve Büyük Selçuklu Devleti’nin Kuruluş Yıllarında ve Sultan Alp Arslan Zamanındaki İlk Faaliyetleri”, *Tarih Okulu Dergisi*, S. XIX, Eylül 2014, ss. 289-305.

KAZVÎNÎ, Abdülcelîl b. Ebî'l-Hüseyin; *Kitâbü'n-Nakz*, thk. S. C. H. Urmevi, 1952

KELEŞ, Bahattin; “Talas Savaşı’nın Türkler’in İslamiyeti Kabul Etmelerindeki Yeri ve Önemi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 225, Aralık 2016, ss. 83-96.

KELLEK, Cengiz; “Hasiri, Mahmud b. Ahmed”, *DİA*, C. XVI, İstanbul 1998, s. 383.

-----; “Hilati”, *DİA*, C. XVII, İstanbul 1998, ss. 321-322.

-----; “Kuduri”, *DİA*, C. XXVI, s. 321-322.

-----; “Dameğani”, *DİA*, C. VIII, ss. 453-454

KEMALOĞLU, Muhammet; “XII. XIII. Yüzyıl Türkiye Selçuklu Devletinde Eğitim-Öğretim (Medreseler)”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 2, S. 5, 2015, ss. 1-18.

-----; “Türkiye Selçuklularında Gayr-ı Müslim Tebaa İle Kurulan Sosyal İlişkiler”, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi SBE. Dergisi*, S. 4, 2012., ss. 168-185.

-----; “Selçuklular Döneminde Anadolu’nun Türkleşmesi, İslamlaşması ve Hacı Bektaş Veli”, *Alevilik Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*, S. 5, ss. 111-140.

KESİK, Muharrem; “Sultan Alp Arslan’ın Liderlik Vasıfları”, *FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S. 4, 2014 Güz, ss. 43-51.

-----; “Danişmendliler Zamanında Sivas (1071-1175)”, Edit: İbrahim Yasak, *Selçuklular Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri*, Sivas 2006, ss. 108-120.

-----; “Büyük Selçuklu Veziri ve Türk Tarihinin Önemli Devlet Adamlarından Nizamü'l-Mülk (1018-1092)”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S. 8, Konya 2018, ss. 53-81.

-----; “Kutalmış’ın Büyük Selçuklu Tahtını Ele Geçirme Gayretleri”, *Türk Kültürü*, Ankara Üniversitesi Basımevi, S. 454, 2001, ss. 97-105.

-----; “Emir (Melik) Gazi (1104-1134)”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, C. III, S. 2, 2014, ss. 157-181.

-----; “Türkiye Selçukluları ile Danişmendliler Arasındaki İlişkiler”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. VI, YT Yay., Ankara 2002, ss. 537-544.

-----; “Büyük Selçuklu Veziri ve Türk Tarihinin Önemli Devlet Adamlarından Nizamü'l-Mülk (1018-1092)”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S. 8, Konya 2018, s. 53-81.

-----; “Sultan Melikşah (Şahinşah) ve Sultan I. Mesud Dönemleri”, *Türkler Ansiklopedisi*, Y.T. Yay., C. 6, Ankara 2002, ss. 547-565.

KESKİN, Mustafa; “Gazi Süleymanşah ve Türkiye Selçuklu Devleti’nin Kuruluşu”, *Türkler Ansiklopedisi*, Y.T. Yay., C. VI, Ankara 2002

KESKİOĞLU, Osman; *İslam Dünyası Dün ve Bugün*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1964.

KEVSERİ, Muhammed Zahid; “Mezheplerin Doğuşuna Bir Bakış”, çev. Seyit Bahçivan, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. XII, Konya 2001, s. 353-371.

KİTAPÇI, Zekeriyâ; *Türkistan’da İslâmiyet ve Türkler*, Nur Basımevi, Konya 1988.

-----; *Orta Asya’da İslamiyet’in Yayılışı ve Türkler*, Damla Ofset Yay., Konya 1994.

KOCA, Sâlim; *Moğol İstilâsına Karşı Sultan I. Alâeddîn Keykubâd’ın Güvenlik Politikası*, Berikan Yay., Ankara 2011.

-----; “Diyar-ı Bekr Bölgesinde” Kurulmuş Türk Devletleri ve Beylikleriyle İlgili Tarihi Şahıs ve Yer Adlarının Türk Kültürü Bakımından Anlamı ve Değeri”, *Uluslararası I. Batman Sempozyumu, 15-17 Nisan*, Batman 2008

KOCA, Ferhat; “el-Feraizü’s-Siraciyye”, *DİA*, C. XII, ss. 367-368.

-----; “Merginani”, *DİA*, C. XXIX, ss. 182-183.

-----; “el-Muhtasar”, *DİA*, C. XXXI, İstanbul 2006, s. 64-66.

-----; “Kasani”, *DİA*, C. XXIV, İstanbul 2001, s. 531.

KOÇOĞLU, Kıyasettin; *Mâturîdî’nin Mutezile’ye Bakışı*, Ankara Üniversitesi SBE. Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2005.

-----; “Mâturîdiyyenin Temel Kaynaklarında Rafıza ve Rafizi Fırkalar”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 38, Erzurum 2012, s. 215-248.

KORKMAZ, Sıddık; “Sınırları Belirlenemeyen Dini Bir Oluşum, Ehl-i Sünnet Ve’l-Cemaat”, *Marife*, Yıl 5, S. 3, Kış 2005, s. 377-392.

-----; *Türkiyede Kültürel Dini Çoğulculuk Anlayışının İmkânı, Bilim, ahlak ve Sanat Bağlamında Çağdaş İslam Algıları*, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Uluslararası Uluslar Arası Sempozyum 26-28 Kasım 2010*, Edit. Cengiz Batuk-Hasan Atsız.

-----; “İmam Mâturîdî’nin Şia’ya Yöneltiği Eleştiriler”, *Büyük Türk Bilgini İmam Mâturîdî ve Maduridilik, Milletler Arası Tartımlı İlmi Toplantı İstanbul 2009*, MÜ İlahiyat Fakültesi Yay., İstanbul 2012, ss. 275-301.

-----; “Nehcü’l-Belağa’nın Müellifi ve Metni İle İlgili Problemler”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 23, Bahar 2007, ss. 165-184.

-----; “Hacı Bektaş Veli Öğretisinde İtikadi Unsurların Menşei”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 59, 2011, ss. 119-134.

-----; “Selçuklu İslam Anlayışına Kaynaklık Eden İmam Mâturîdînin Ehl-i Hadise Yöneltiği Eleştiriler”, *Selçuklularda Bilim ve Düşünce*, Edit. Mustafa Demirci, Ali Temizel, M. Ali Hacıgökmen, Sefer Solmaz, C. II, Konya 2013, ss. 415-426.

KÖK, Bahattin; “Nureddin Mahmud Zengi”, *DİA*, C. XXXIII, İstanbul 2007, s. 259-262.

KÖPRÜLÜ, M. Fuad; *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, TTK. Yay., Ankara 1959.

-----; “Türk-Moğol Şamanizminin Tasavvufi İslam Tarikatları Üzerindeki Etkisi”, çev. Ferhat Tamir, *Bilig*, S. 1, Bahar 1996, ss. 1-8.

-----; “İslam Sufi Tarikatlerine Türk-Moğol Şamanlığının Tesiri”, çev. Yaşar Altan, *AÜİFD*, ss.142-152.

KÖSE, Saffet; “Hasiri, Muhammed b. İbrahim”, *DİA*, C. XVI, ss. 383-384.

KÖYMEN, Mehmet Altay; *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK Yay., Ankara 2004.

-----; *Büyük Selçuklu İmparatorluğu: Alp Arslan ve Zamanı*, TTK Yay., Ankara 2001.

-----; *Tuğrul Bey ve Zamanı*, MEB Yay., İstanbul 1976.

-----; “Süleymanşah ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu”, *Belleten*, C. LVII, Ankara 1993, s. 71-79.

EL-KUREŞÎ, İbn Ebi'l-Vefâ Muhyiddin Ebu Muhammed Abdülkadir b. Muhammed; *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fi tabakati'l-Hanefiyye*, thk. Abdulfettah Muhammed el-Hulv, Kahire 1993, I-III.

KUTLU, Sönmez; “İslam Düşünce Ekolleri Tarihi”, Edit. Hasan Onat, 1. Baskı, *ANKUZEM*, Ankara 2006.

-----; “İslam Mezhepleri Tarihinde Usul Sorunu”, *İslami İlimlerde Metodoloji (Usul) Meselesi I*, 1. Baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005, ss. 391-440.

-----; *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 1. Baskı, TDV Yay., Ankara 2000.

-----; *Mezhepler Tarihine Giriş*, 1. Baskı, Dem Yay., İstanbul 2008

-----; *Türkler ve İslam Tasavvuru*, 2. Baskı, İsam Yay., Ankara 2017.

-----; (Edit.); *İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, 2. Baskı, Kitabiyat Yay., Ankara 2007.

-----; “Mâturîdî Akılcılığı ve Günümüz Sorunlarını Çözmeye Katkısı”, *E-Makalat Mezhep Araştırmaları*, S. II/1, Bahar 2009, ss. 7-41.

KUTLU, İbrahim; *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Konya Medreseleri*, Selçuk Üniversitesi SBE. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 1992.

KURT, Hasan; *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhara Örneği)*, Fecr Yay., Ankara 1998.

-----; “Devlet Kurma Sürecinde Samanoğulları”, *AÜİFD*, C. 44, S. 2, Ankara 2003, s. 109-129.

-----; “Süfyani Emeviler Sonrasında Horasan ve Mâverâünnehir’de İç Mücadeleler (64-85/683-704)”, *AÜİFD*, C. 42, S. 1, Ankara 2001, s. 273-304.

KURPALİDİS, G. M., *Büyük Selçuklu Devleti’nin İdari, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, çev. İlyas Kamalov, Ötüken Yay., İstanbul 2007.

KUTLU, İbrahim; “Aksaray Zinciriye Medresesi”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, C. 15, S. 41, 2015, ss. 197-216.

LAOUST, Henri; *İslamda Ayrılıkçı Görüşler*, çev. E. Ruhi Fırlalı-Sabri Hizmetli, 1. Baskı, Pınar Yay., İstanbul 1999.

LEKNEVİ, Ebu’l-Hasenat Muhammet b. Abdülhay; *el-Fevaidü’l-Behiyye fi Terâcimi’l-Hanefiyye*, thk. A. ez-Za’bi, Beyrut 1998.

LEWIS, Bernard; “Orta Şarkın Tarihi Hüviyeti”, *AÜİFD*, C. XII, S. 1, Ankara 1964, ss. 75-81.

MÜNECCİMBAŞI, *Câmiu’d-Düvel, Selçuklular Tarihi, I. Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, Haz. Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir 2000.

MADDELUNG, Wilferd; “Mâturîdîliğin Yayılışı ve Türkler”, çev. Muzaffer Tan, *İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, Edit. Sönmez Kutlu, 2. Baskı, Kitabiyat Yay. Ankara 2007, ss. 305-368.

-----; “Abu’l-Muin al-Nasafi and Ashari Theology”, *Studies in Honour of Clifford Edmund Bosworth Volume II/The Sultan’s Turret: Studies in Persian and Turkish Culture*, Edit. Carole Hillenbrand, Leiden 2000, ss. 318-330.

-----; “Horasan ve Mâverâünnehir’de ilk Mürcie ve Hanefiliğin Yayılışı”, çev. Sönmez Kutlu, *AÜİFD*, C. XXXIII, S. 1, Ankara 1994, s. 239-247.

-----; “11.-13. Asırlarda Hanefî Âlimlerin Orta Asya’dan Batıya Göçü”, çev. Sönmez Kutlu, *İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, haz. Sönmez Kutlu, 2. Baskı, Ankara 2007, s. 368-383

MATEOS, Urfalı; *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-2236) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, TTK Yay., Ankara 2000.

EL-MATURİDÎ, Ebu Mansur; *Kitabü’t-Tevhid Tercümesi*, çev. Bekir Topaloğlu, İSAM Yay., Ankara 2005.

MAZAHERİ, Aly; “Müslüman Ortaçağ’da Eğitim ve Öğretim”, çev. Bahriye Üçok, *AÜİFD*, C. 12, S. 1, Ankara 1964, ss. 119-128.

MERÇİL, Erdoğan; *İlk Müslüman Türk Devletleri*, TTK Yay., Ankara 2000.

-----; *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, İÜEF Yay., İstanbul 1985.

-----; “Büveyhîler”, *DİA*, C. VI, İstanbul 1992, ss. 496-500.

-----; “Besâsîrî”, *DİA*, C. V, s. 528.

EL-MUHEYMİD, Ali b. Salih; “Karahanlılar ve İslam’ın Yayılmasındaki Katkıları” çev. Ali Aksu, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 5, 2001, ss. 281-310.

MÜRSEL, Erdoğan, *Mâturîdîliğin Anadolu’ya Gelişi*, Ankara Üniversitesi SBE. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006.

EN-NESEFÎ, Ebû'l-Mu'în Meymûn b. Muhammed; *Tebsîratu'l-Edille fî Usûli'd-Din*, thk. Hüseyin Atay, Ankara 1993.

NİZÂMÜ'L-MÜLK, *Siyâset-Nâme*, çev. Mehmet Altay Köymen, TTK Yay., Ankara 1999.

NUAYMÎ, Abdulkadir b. Muhammed; *ed-Daris fî Tarihi'l-Medaris*, haz. İbrahim Şemseddin, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1990.

OCAK, Ahmet Yaşar; *Türkler, Türkiye ve İslam*, 10. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2009.

-----; *Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, 3. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2002.

-----; *Bektaşî Menakıbnamelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1983.

-----; *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sufilik: Kalenderiler*, TTK Yay., Ankara, 1999.

-----; “Türkler ve İslamiyet: Türklerin Müslümanlığı Tarihine Dair Bir Sorgulama”, *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Semih Tezcan’a Armağan, Yıl 13, C. 13, ss. 251-260.

-----; “Türkiye Selçukluları Döneminde ve Sonrasında Vefâî Tarikatı (Vefâiyye) (Türkiye Popüler Tasavvuf Tarihine Farklı Bir Yaklaşım)”, *Belleten*, C. LXX, S. 257, Nisan 2006, ss. 119-154

-----; “Anadolu (Anadolu’nun Türkleşmesi ve İslamlaşması)”, *DİA*, C. 3, ss. 110-116.

-----; “Selçuklular ve Beylikler Döneminde Düşünce”, Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yay., C. 4.

-----; *Babailer İsyanı; Aleviliğin Teşekkülü*, 2. Baskı, Dergâh Yay. İstanbul 1996.

-----; “Bektaşilik”, *DİA*, C. 5, İstanbul 1992, s. 373-379.

OKUMUŞLAR, Muhiddin; “Ehl-i Sünnetin Kurumlaşmasında Nizamiye Medreselerinin Etkisi”, *Marife Dergisi*, Yıl 8, S. 1, Bahar 2008, 137-148.

ONAT, Hasan; “Türkiyede İslam Mezhepleri Tarihinin Gelişim Sürecinde Ethem Ruhi Fığlalı’nın Yeri” Ethem Ruhi Fığlalı’ya Armağan, Vadi Yay., Ankara 2002, ss. 236-254

ÖCALAN, Hasan Basri; “Anadolu Selçukluları Zamanında Tasavvuf Düşüncesi”, *Türkler Ansiklopedisi*, YT Yay., C. 7.

- ÖGEL, Bahaeddin; *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I*, MEB. Yay., İstanbul 2001.
 -----; *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1981.
- EL-ÖMERÎ, Şihâbuddîn Ahmed b. Yahyâ İbnu Fazlullah; *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr*, Edit. Fuat Sezgin, Frankfurt 1988, VI/46 (Laleli, Nu: 2037'den tıpkı basım).
- ÖNGÜL, Ali; *Selçuklular Tarihi I*, Emek Matbaası, Manisa 2007.
 -----; "Selçuklularda Eğitim Faaliyetleri ve Yetişen İlim Adamlarına Genel Bir Bakış", *Celal Bayar Üniversitesi SBE. Dergisi*, C. 1, S. 2, Manisa 2003, ss. 67-78.
- ÖYMEN, Hıfzırrahman Raşit; "İslamiyette Öğretim ve Eğitim Hareketleri II", *AÜİFD*, C. 12, S. 1, Ankara 1964, ss. 35-42.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim; "Selçuklular", *DİA*, C. XXXVI, İstanbul 2006, s. 386.
 -----; "Hasan Sabbâh", *DİA*, C. XVI, ss. 347-349.
 -----; "Türklerin İslamiyeti Kabulü", *Türkler Ansiklopedisi*, YT Yay., C. 4, Ankara 2002, s. 414-416.
 -----; "Nizamülmülk", *DİA*, C. 33, İstanbul 2007, s. 194.
 -----; "Nizâmiye Medresesi", *DİA*, C. XXXIII, ss. 188-191.
- ÖZ, Mustafa; *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*, 4. Baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul 2016.
- ÖZEL, Ahmet; *Hanefî Fıkıh Âlimleri ve Diğer Mezheplerin Meşhurları*, 4. Baskı, TDV Yay., Ankara 2014.
 -----; "Semerkandi Muhammed b. Yusuf", *DİA*, C. XXX, ss. 479-480.
 -----; "Kadihan", *DİA*, C. XXIV, ss. 121-123.
 -----; "Sadrüşşehid", *DİA*, C. XXXV, ss. 425-427.
 -----; "Secavendi", *DİA*, C. XXXVI, ss. 266-268.
 -----; "İbnü's-Saati, Muzaffruddin", *DİA*, C. XXI, ss. 190-192.
- ÖZEN, Şükrü; "İmam Ebû Mansur el-Mâturîdî'nin Fıkıh Usulünün İnşası", *İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik, İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, haz. Sönmez Kutlu, 2. Baskı, Ankara 2007, s. 203-242.
 -----; "Mâturîdî", *DİA*, C. XXVIII, ss. 146-151.
 -----; "IV. (X.) Yüzyılda Mâverâünnehir'de Ehl-i Sünnet-Mutezile Mücadelesi ve Bir Ehl-i Sünnet Beyanname", *İslam Araştırmaları Dergisi*, S. 9, 2003, ss. 53-64.
- ÖZKAN, Şerife; *Medrese Tabirinin İlk Defa Ortaya Çıkışı, Selçuklular Zamanında Medreselerin Kuruluş Sebepleri ve Medrese Eğitimi*, Selçuk Üniversitesi SBE. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2007.

ÖZKÖSE, Kadir; “Selçuklular Döneminde Tasavvuf İlminin Gelişim Seyri ve Tasavvufî Çevrelerin Etkinlik Sahası”, II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu, *Selçuklularda Bilim ve Düşünce*, Selçuklu Belediyesi Yay., C. I, Konya 2013.

-----; “Anadolu’nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasında Tasavvufî Zümre ve Akımların Rolü”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. VII/1, Sivas 2003, ss. 249-279.

ÖZLER, Mevlüt; “Tuğrul Bey Dönemi Düşünce Hayatında Entelektüel Bir Kriz: Ehl-i Bid’at’e Lanet Kampanyası”, 1. *Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyet Kongresi*, SÜSAM Yay., Konya 2001, ss. 171-180.

PARMAKSIZOĞLU, İsmet; *İbn Batuta Seyahatnamesi’nden Seçmeler*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1981.

PESSAGNO, J. Meric; “Mâturîdiye Göre Akıl ve Dini Tasdik”, çev. İlhami Güler, *AÜİFD*, C. 35, S. 1, Ankara 1996, ss. 425-435.

RADLOFF, W., *Türklük ve Şamanlık*, çev. Ahmet Temir, İstanbul 2008.

-----, *Sibirya’dan Seçmeler*, çev. Ahmet Temir, Ankara 1986.

RÂVENDÎ, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)*, çev. Ahmed Ateş, TTK. Yay., Ankara 1999.

RAZÎ, Hüseyin Elmalı; “Muhammed b. Ebu Bekir”, *DİA*, C. XXXIV, İstanbul 2007, ss. 487-488.

RIDVANOĞLU, Mahmud; “Habbazi”, *DİA*, C. XIV, ss. 342-343

RUDOLPH, Ulrich; “al-Mâturîdî und Sunnitische Theologie in Samarkand (Mâturîdîliğin Ortaya Çıkışı)”, çev. A. Dere, *İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, Edit. S. Kutlu, Ankara 2007.

ES-SÂBÛNÎ, Nureddin; *el-Bidâye fi Usuli’d-Din (Mâturîdiyye Akaidi)*, çev. Bekir Topaloğlu, DİB Yay., Ankara 2005.

SAKLAN, Bilal; “Kelabazi, Mahmud b. Ebu Bekir”, *DİA*, C. XXV, ss. 191-192.

SARIKAYA, M. Saffet; “Türklerin İslamlaşma Süreçlerinde Mezheplerin ve Tarikatların Yeri”, *Türkler Ansiklopedisi*, YT Yay., Cilt 5, Ankara 2002, ss. 498-508.

SEVİM, Ali, Erdoğan Merçil; *Selçuklu Devletleri Tarihi*, TTK Yay., Ankara 1995.

-----; *Anadolu Fatihî Kutalmışoğlu Süleymanşah*, TTK. Yay., Ankara 1990.

-----; “İbnü’l-Adim”, *DİA*, C. XX, ss. 478-479.

SİDDİQİ, Javad; *Nizamiye Medreseleri ve Eğitim Felsefesi Açısından Değerlendirilmesi*, Ankara Üniversitesi SBE. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2012.

SCHMİDT, P.W.; “Eski Türklerin Dini”, çev. Sadettin Buluç, *İ.Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. XIV, 1996

SÖNMEZ, Selami; *Anadoludaki Selçuklular ve Beylikler Dönemi Medreseleri*, Atatürk Üniversitesi SBE. Doktora Tezi, Erzurum 1992.

SÖZEN, Metin; *Anadolu Medreseleri Selçuklu ve Beylikler Devri Açık Medreseler*, İstanbul 1970.

-----; *Anadolu Medreseleri Selçuklu ve Beylikler Devri Kapalı Medreseler*, İstanbul 1972.

SÜMER, Faruk; “Anadolu’ya Yalnız Göçebe Türkler mi geldi?”, *Belleten*, C. XXIV, Ankara 1960, ss. 93-96.

-----; “Oğuzlar (Türkmenler)”, *DİA*, İstanbul 1999, s. 225-330.

ŞAHİN, Hanifi; *Abbasilerin Son Dönemlerinden İlhanlıların Yıkılışına Kadarki Süreçte Şii-Sünni İlişkileri, Ordadoğu'nun Geleceği Açısından Şii-Sünni İlişkileri*, Çorum Belediyesi Kültür Yay., Çorum 2014.

ŞAHİN, Mustafa Kemal; “Anadoluda Selçuklu Döneminde Niğde ve Kayseri Çevresinde Bulunan Taçkapılar Üzerine Bazı Düşünceler”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 6, S. 25

ŞAHİN, Kamil; “Halvani”, *DİA*, C. XV, İstanbul 1997, s. 383.

ŞAHİN, Haşim; “Selçuklu ve Erken Osmanlı Döneminde Vefaiyye Tarikatı”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 70, 2014, ss. 39-54.

-----; “Vefâiyye”, *DİA*, C. 42, Ankara 2012, ss. 600-603.

ŞEHRİSTÂNÎ, *el-Milel ve'n-nihal*, çev. Mustafa Öz, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005

KUMMÎ/NEVBAHTÎ, *Şii Fırkalar*, çev. Hasan Onat, Ankara Okulu Yay., Ankara 2004.

ŞEKER, Mehmet; *Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması*, DİB Yay., Ankara 1991.

ŞEKER, Fatih M.; *İslamlaşma Sürecinde Türklerin İslam Tasavvuru*, 2. Baskı, TDV Yay., Ankara 2012.

ŞENER, Cemal, *Şamanizm Türklerin İslamiyet'ten Önceki Dini*, 13. Baskı, Etik Yay., İstanbul 2003

ŞENER, Mehmet; “Ebu Muti el-Belhi”, *DİA*, C. X, ss. 194-195.

ŞEŞEN, Ramazan; *Selahaddin Eyyubi ve Devlet*, Çağ Yay., İstanbul 1987.

TANYU, Hikmet; *İslamıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Yay., Ankara 1980.

TALAS, M. Asad; *Nizamiyye Medresesi ve İslâm'da Eğitim-Öğretim*, çev. Sadık Cihan, Etüt Yay., Samsun 2000.

TAŞAĞIL, Ahmet; “Talas Savaşı”, *DİA*, C. 39, İstanbul 2010, s. 501.

ET-TEMİMÎ, Takiyyüddin b. Abdulkadir; *Tabakatu's-Seniyye fi Teracimi'l-Hanefiyye*, thk Abdulfettah Muhammed el-Hulvi, Daru'r-Rifai, Riyad 1983, I-IV.

TİMUR, İhsan; *Gaznevi'nin Usulu'd-Din Adlı Eseri ve Mezhepler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi*, Ankara Üniversitesi SBE. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2009.

TOGAN, Zeki Velidi; *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.

TOMAR, Cengiz; "Şam", *DİA*, C. XXXVII, İstanbul 2009, ss. 312-313.

TOPALOĞLU, Fatih; *İran Coğrafyasının Şiileşme Süreci –İlk Dönem, Emeviler, Abbasiler-, Ordadoğu'nun Geleceği Açısından Şii-Sünni İlişkileri*, Çorum Belediyesi Kültür Yay., Çorum 2014.

TURAN, Abdulkadir; *Nureddin Mahmud Zengi ve Devri*, Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi SBE., Sakarya 2018.

-----; "Nureddin Mahmud Zengi'nin Başarılarında Türkmenlerin Katkısı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXXIII/1, 2018, ss. 205-234.

-----; "Nureddin Mahmud Zengi Devri'nde (541-569/1146-1174) İlmîye Sınıfı", *Journal Of Islamicjerusalem Studies*, S. 18/3, 2018, s. 35-40.

TURAN, Osman; *Türk Cihan Hakimiyeti* Mefkuresi, 18. Baskı, Ötüken Yay., İstanbul 2009

-----; *Selçuklular ve İslamiyet*, Turan Neşriyat, İstanbul 1971.

-----; *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1971.

-----; *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Dergâh Yay. İstanbul 1980.

-----; "Türkler ve İslamiyet", *AÜDTCF Dergisi*, C. IV/4, Ankara 1946, s. 457-485.

-----; "Şemseddin Altun Aba Vakfiyesi ve Hayatı", *Belleten*, C. XI/42, Ankara 1947, ss. 197-235.

-----; "Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan", *Türkler Ansiklopedisi*, YT Yay., C. VI, Ankara 2002, ss. 567-570.

-----; "Selçuklu Devri Vakfiyeleri", *Belleten*, C. XII/45, Ankara 1948, s. 17-171.

TURANTOZ, Abdurrahim; "Mervaniler", *DİA*, C. 29, Ankara 2004, s. 230-232.

TURGUT, Havva Nur; *I. Alaadin Keykubat Dönemi Bilim ve Düşünce Hayatı*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Entstitüsü, Konya 2009.

ET-TÜRKÎ, Ebû Şücâ' Menkubers b. Yalınkılıç en-Nâsırî; *Nûru'l-Lâmi ve Burhânu's-Sâtı*, Köprülü Kütüphanesi-Fazıl Ahmed Paşa, Nu: 848.

ET-TÜRKİSTÂNÎ, Şücâ'uddîn Hibetullah b. Ahmed b. Muallâ; *Şerhu Akîdeti't-Tahâviyye*, Süleymaniye Kütüphanesi-Pertev Paşa, Nu: 650, v. 7b-70a. 19.

UĞURLU, Serdar, Kürşad Koca; "Türk Kültürü ve Anadolu Müslümanlığı İlişkisi", *Akademik Bakış Dergisi*, S. 22, 2010, ss. 1-10.

USTA, Aydın; *Şamanizm'den Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni, Sâmânîler Devleti (874-1005)*, 2. Baskı, Yeditepe Yay., İstanbul 2013.

-----; "Türklerin İslamlaşması Üzerine Bir Tetkik", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 37, Aralık 2016, ss. 13-29.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı; *Osmanlı Tarihi*, TTK Yay., Ankara 1988.

-----; *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, 4. Baskı, TTK Yay., Ankara 1988.

-----; "XII.-XIII. Asırlarda Anadolu'daki Fikir Hareketleri İle İhtimai Müesseselere Bir Bakış", *III. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri*, Ankara 1948, ss. 287-306.

UZUNPOSTALCI, Mustafa; "Burhaneddin el-Buhari", *DİA*, C. VI, İstanbul 1992, s. 435-437.

ÜÇER, Cenksu; "Türk Boylarının Aleviliği ve Sünniliği Üzerine Bazı Düşünceler", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 20-21, Samsun 2005, ss. 258-260.

VEKİLİ, Hadi, Enise Sadat, Hüseyini Şerif; "Mâtürîdîliğin Yayılışı (Hicri V-VII. Yüzyıllar)", çev. Şahin Ahmetoğlu, *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 3-4, 2014, ss. 223-230.

yalçınkaya, Mustafa; "Ahmed Yesevi ve Divan-ı Hikmet", *AÜİFD*, C. XXVI, S. 1, ss. 17-19.

YARAN, Rahmi; "Siğnaki", *DİA*, C. XXXVII, ss. 164-166.

YAVUZ, Yusuf Şevki; "Nesefi Ebu'l Muin", *DİA*, C. XXXII, İstanbul 2006, s. 568-570.

YAZICI, Nesimi; *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, 5. Baskı, TDV Yay., Ankara 2006.

-----; "Hoca Ahmed Yesevî döneminde Türk-İslam Kültürünün Oluşumu ve Gelişimi", *Milletlerarası Hoca Ahmed Yesevi Sempozyumu*, Kayseri 1993, ss. 380-384

YAZICIZÂDE, Ali; *Tevârih-i Âl-i Selçuk [Selçuklu Tarihi]*, Haz. Abdullah Bakır, Çamlıca Yay., İstanbul 2009.

YETKİN, Kemal; "Çifte Minare", *AÜİFD*, ss. 46-49

YETKİN, Suat Kemal; "Beylikler Devri Mimarisinin Klasik Osmanlı Sanatını Hazırlayışı", *AÜİFD*, C. IV, S. 3, Ankara 1955, ss. 39-43.

YILDIRIM, Mustafa; "Konya'da Erken Dönem Türk İslam Eserlerinden Örnekler", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. IX, Konya 2000, ss. 265-285.

YILDIZ, Hakkı Dursun; *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 1976.

-----; *Talas Savaşı Hakkında Bazı Düşünceler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan, İstanbul 1973, ss. 71-82.

- ; *Türklerin Müslümanlığı Kabulü*, Makaleler 1, Haz. E. Semih Yalçın-Selçuk Duman, Berikan Yay., Ankara 2007.
- YINANÇ, Mükrimin Halil; “Anadolu’nun Fethi”, *Türkler Ansiklopedisi*, YT Yay., C. 6
- YINANÇ, Rafet; “Amasya Halifet Gâzî Medresesi”, *Vakıflar Dergisi*, Ankara 1982, S. XV, s. 5-14
- YİĞİT, İsmail; “Kuteybe bin Müslim”, *DİA*, C. XXVI, İstanbul 2002, ss. 490-491.
- YÖRÜKAN, Yusuf Ziya; *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri*, Ankara 2005.
- ; “İslam Akaid Sisteminde Gelişmeler ve Ebu Mansur-i Mâturîdî”, *AÜİFD*, C. II, S. 2, Ankara 1953, ss. 127-142.
- YURDAYDIN, Hüseyin G.; “İslam Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu”, *AÜİFD*, C. XXVII, S. 1, Ankara 1987, ss. 103-105
- YÜKSEL, Ahmet Turan; “Ahmet Yesevi: Hayatı, Eserleri, Fikir ve Tesirleri”, *Türkler Ansiklopedisi*, YT Yay., C. 5.
- WATT, W. Montgomery; *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Çev. Ethem Ruhi Fığlalı, 3. Baskı, Şato Yay., İstanbul 2001.
- EZ-ZEBÎDÎ, es-Seyyid Muhammed b. Muhammed; *Kitâbu İthâfi’s-Saâde el-Muttekîn bi şerhi Esrâri İhyai Ulûmi’-d-Dîn*, yy. ty.
- ZEYDAN, Corci; *İslam Medeniyeti Tarihi*, çev. Zeki Megamiz, Üç Dal Neşriyat, İstanbul 1976, I-IV.
- ZONARAS, Ioannes; *Tarihlerin Özeti*, çev. Bilge Umar, AS. Yay., İstanbul 2008.

ÖZGEÇMİŞ

1986 yılında Muş ilinde doğdu. 1989 yılında ailesiye birlikte Mersin'e taşındı. İlkokul ve ortaokulu Mersin Anafartalar İlköğretim Okulunda okudu. Akabinde Mersin Merkez İmam Hatip Lisesi'nden 2004 yılında mezun oldu. Aynı sene Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin İlahiyat Bölümünde yükseköğrenimine başladı ve mezkûr fakülteden mezun oldu. Meslek hayatı boyunca Diyanet İşleri Başkanlığının muhtelif kadrolarında vazife ifa etmiş ve halen mezkûr kurumda Müfettiş Yardımcı olarak görev yapmaktadır.

